Barcode: 5010010017960
Title - aapastambadharmasuutramu
Author - e. mahaadevashaastri
Language - sanskrit
Pages - 472
Publication Year - 1898

Barcode EAN.UCC-13

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA-No. 15.

आपस्तम्ब धर्मस्त्रम्

उज्जलाख्यव्याख्यया हरदत्तमिश्रविरचितया सहितम्.

ÁPASTAMBA-DHARMASÚTRA

WITH

HARADATTA'S UJJVALA'.

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A., Curator, Government Oriental Library, Mysore, AND

Panditaratnam K. RANGA'CHA'RYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS 1898.

Price—Rs. $1\frac{3}{4}$

PREFACE.

Dr. Bühler has brought out two successive critical editions of the Apastamba-Dharmasútra published in the Bombay Sanskrit series. In neither of these two editions has he given the full text of the Ujjvalâ, an excellent commentary on the sútra by Haradatta. The comparatively high prices of these editions have placed the work beyond the reach of the native students who are interested in its study. A cheap and correct edition of the sútra with the full text of the commentary has, therefore, long been a desideratum among Indian Sanskrit scholars and students, and it is chiefly to meet this want that the present edition has been undertaken.

This edition of the text and the commentary has been prepared from the following manuscripts originally obtained from different parts of Southern India, which as the original home of the Apastamba's school must naturally possess the most genuine version of the text and the commentary:—

- (45) A Telugu manuscript belonging to Aśvattha-Narasimha S'ástri of Mysore. This essentially agrees with some of the manuscripts of Western India on which Dr. Bühler's first edition was based.
- (ख) A Grantha palm-leaf manuscript obtained from Karur in the Coimbatore District.
- (17) A Grantha palm-leaf manuscript of the Sarasvati-Bhandara of the Mysore Palace.
- (ब) A Grantha palm-leaf manuscript belonging to Bela-kavádi Varadâchârya.
- (S) A paper manuscript of the Government Oriental Library, Mysore, a transcript partly of a Grantha manuscript of the Library of the Sanskrit Pâtha-śâlá at Melkoté in the District of Mysore.

- (च) A palm-leaf manuscript lent by Pandit Puttúr S'rinivâsa-Rághaváchárya.
- (3) A Nágarí manuscript obtained in Mysore.
- (ज) A Grantha palm-leaf manuscript essentially agreeing with some of the manuscripts of the Western India.
- (श) A Grantha palm-leaf manuscript.
- (37) An incomplete Telugu manuscript.

Eight more manuscripts of an indifferent kind have been consulted here and there.

In his able and exhaustive Introductions to the Apastamba-Dharmasútra published in the Bombay Sanskrit series and to his translation of the sútra published in the "Sacred Books of the East" series, Dr. Bühler has adduced all the considerations which have a bearing on the date of Apastamba and Haradatta and on the place which the Dharmasútra occupies in the Indian Literature. But as to Haradatta, the author of the Ujjvalâ, being identical with the author of the Padamañjarí, a commentary on the Kásikávritti, he has left it an open question. This doubt as to the identity will be set at rest by a comparison of the subjoined extract from the Padamañjarí with the commentary on the Dharmasútra I. 5.17, the latter merely reiterating the unique view which the author of the Padamanjarí holds as to the elongation of the final vowel in the name of the person addressed and the addition of an 37 to it in pratyabhivádana:

पा. सू. प्रत्यभिवादेऽशूद्रे. (८-२-८३).

काशिका-

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानी गुरुराशिषं प्रयुक्ते। तत्रा-शूद्रविषये यहाक्यं वर्तते तस्य टेः ष्ठुत उदात्तो भवति। अभिवाद्ये देवदत्तोऽहं, भो आयुष्मानिधि देवदत्ता ३ । अशूद्र इति किम् । अभिवाद्ये तुषजकोऽहम्, भो आयुष्मानिधि तुषजक ॥ पदमअरी—

प्रत्यभिवादो नामेत्यादि ॥ गुरुरित्युपलक्षणम् । त्रिवर्षपूर्वदश्रोत्रियोप्यभिवादनमहित । अभिवाद्यमान आशिषं वाच्यमानः गुरुराशिषं प्रयुक्त इति यत् स प्रत्यभिवादः, न प्रत्युकिमात्रम्, तत्रैव लोके प्रसिद्धत्वात् । तद्यथा—अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिविदुः । इति । तत्रेति । आश्वीवादविषये । कीदशे शश्चाद्विषये । अश्चाद्रो विषयो यस्य
स तथोक्तः । अभिवादने साति प्रत्यभिवाद इति । तदुदाहरित—अभिवाद्य इति । अभिवादये नमस्कारपूर्वकमाशिषं वाद्यामीत्यर्थः । एवमभिवादितो गुरुः प्रत्यभिवदते—आयुष्मानिति । आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्तयभावः । एधीत्यस्तेलीटि सिपो हिः, भवेत्यर्थः ।

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोभिवादने । इति मानवे भवेत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायैरापि प्रत्यभिवादो भवति॥

ननु तत्र—

अकारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वोक्षरः प्लुतः॥
इत्युक्तम्, स कस्मादिह न विधीयते श उच्यते—यद्थाँपादान उपयुज्यते तदेव व्याकरणे वक्तव्यम् । अकारस्तु केवलमदृष्टार्थः प्रयुज्यते । न त्वस्य कश्चिद्धाँस्ति।

अन्ये तु मानवमप्यन्यथा व्याचक्षते—अस्याभिवाद्यितुर्ना-म्नोन्ते अवसाने योऽकारस्स प्लुतो वाच्यः। अकार इत्यजुपल-क्षणम्। पूर्वाक्षरश्च प्लुतो वाच्यः। हलन्तविषयमेतत्। अक्षर इत्यचमाह । हलन्तेष्वन्त्यात्पूर्वोच् प्लुतो वाच्य इति। उभाभ्यां मिलिताभ्यां टेः प्लुत इत्युक्तं भवति॥

वयं तु ब्र्मः पृथगेवाकारः प्रयोक्तव्य इति । ततः कुत्र अक्षरार्थस्तावद्यम् ।

किञ्च—भरतशास्त्रे प्रसङ्गेन प्रत्यभिवादनप्रकरणे वर्ण्यमाने पृथगेवाकारप्रयोगो दिशातः। तस्माद्यमत्र प्रत्यभिवादनप्रयोगः— आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ता ३ अ, अग्निची ३ त् अ इति। एजन्तेषु 'एचोऽप्रष्ट्रह्यस्य' इत्यस्मिन्विधी सिति अकारे प्रतः तयोः य्वी अचि संहितायाम् इति यण्भवति—हरा ३ य, विष्णो-३ व इति॥

Mysore, 19—1—98.

A. M. S.

धर्मसूत्रविषयसूचिनी.

ब्रह्मचारिनियमाः (प्राधान्येन) १ पटले.

	ख.	सू.		ख.	सू.
धर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा	8	१	स्नाने नियमः	ર	शु
धर्मप्रमाणम्	- 33	ર	शिखा	95	38
वर्णानां विभागः	55	ક	मेखला	53	३३
तेषां कर्माणि	"	Ę	द्गडः	35	36
उपनयनस्वरूपम्	55	९	वासः	"	३९
उपनेतृस्वरूपम्	55	११	नृत्तदर्शनादिनिषेधः	3	११
उपनयने कालः	55	१९	मार्वादिगुणाः	55	१७
तत्कालातिक्रमे प्राय-			भिक्षा	55	२५
श्चित्तम्	53	२४	ब्रह्मचारिणे उच्छिष्ट-		
पित्राद्गिनामुपनयनाभावे			दानप्रतिषेधः	8	4
प्रायिधित्तम्	"	२८	आचाराच्छ्रितर्बेलीयसी	"	<
उपनीतस्याचार्यकुले			पित्राद्यच्छिष्टाभ्यनुज्ञा	7 7	११
वासः	२	११	अग्निपरिचर्या	53	१६
आचार्याधीनता	·	१९	आचमनादौ विशेषः	••	२१
अनुदेश्यभोजनादिनिषधः	"	२२		••	•

गुरूपासनम् (प्राधान्येन) २ पटले.

उक्तनियमातिक्रमे निन्दा	4	8	उपसंग्रहणम्	Ę	२०
नियमातिक्रमाद्व अधु-			अध्ययनम्	55	२३
नातनेषु ऋषीणामनु-			आचार्योपासनम्	Ę	Ø
	37	8	नग्नावेक्षणादिनिषेधः	9	३
नियमानुष्ठानप्रशंसा	"	७	आचार्यवदुपचरितव्याः	"	१२
अभिबादनम्	33	१२	आचार्यदक्षिणा	33	१६

ख.	सू. व. सू.
आत्मप्रशंसाद्विजनम् ७	२४ शिष्यस्य यानासनादौ
गुर्वादेशस्य अविलम्बे-	विशेषः ८ ८
नानुष्ठानम् ,,	२५ प्राचार्यसिक्षपाते वृत्तिः ,, १९
कदाचिद्ाचार्यान्तरा-	गुरुकुलं प्रति गमनम् ,, २२
श्रयणम् ,,	२६ शिष्ये गुरोर्वृत्तिः ,, २३
केषुचिदाचार्यवहितः ,,	२७ शिष्यशिक्षा ,, २८
स्नातकधर्माः ,,	38
_	
अध्ययनधर्माः देश	किलिदिकुताः ३ पटले.
अनध्यायाः—अन्तरा शिखाव	पनानिन्दा (१०, ८-९.) ब्रह्मयज्ञ-
	8
पञ्चमहायः	बादिः ४ पटले.
खं. : ब्रह्माबर्गसंस्य १२	
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२	१ समावृत्ते आदेशिनिषेधः १३ ५
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे-	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्गारपूर्वकम् ,, ६
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनेयि-	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्गरपूर्वकम् ,, ६ शुश्रुषयेवाध्ययम्, १०
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनिय- ब्राह्मणस्य आर्थसम-	१ समावृत्ते आदेशनिवेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्गारपूर्वकम् ,, ६ गुश्रषयेवाध्ययम्, १० विनाऽपि गुश्रषया क्वि-
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनिय- ब्राह्मणस्य आर्यसम- याविरोधसंपादनम् ,,	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्कारपूर्वकम् ,, ६ ग्रिश्रषयेवाध्ययम्, १० विनाऽपि ग्रिश्रषया कचि- दध्ययनम्, १२
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनिय- ब्राह्मणस्य आर्थसम- याविरोधसंपादनम् ,, आर्थसमयस्यागृद्यमाण-	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्कारपूर्वकम् ,, ६ श्रूषयेवाध्ययम्, १० विनाऽपि शुशूषया क्वि-
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनिय- ब्राह्मणस्य आर्यसम- याविरोधसंपादनम् ,, आर्यसमयस्यागृद्यमाण- कारणता ,,,	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्कारपूर्वकम् ,, ६ ग्रुश्रूषयेवाध्ययम्, १० विनाऽपि ग्रुश्रूषया कचि- द्ध्ययनम्, १२ समावत्तोपि भयवश्रति-
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनिय- ब्राह्मणस्य आर्थसम- याविरोधसंपादनम् ,, आर्थसमयस्यागृह्ममाण- कारणता ,, कर्मसु मन्त्राणां नान-	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोद्वारपूर्वकम् ,, ६ ग्रुश्रूषयेवाध्ययम्, १० विनाऽपि ग्रुश्रूषया कचि- द्ध्ययनम्, १२ समावृत्तोपि भूयइश्रुति-
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनियि- ब्राह्मणस्य आर्थसम- याविरोधसंपादनम् ,, आर्थसमयस्यागृद्यमाण- कारणता ,, कर्मसु मन्त्राणां नान- ध्यायः ,,	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्कारपूर्वकम् ,, ६ ग्रुश्रूषयेवाध्ययम्, १० विनाऽपि ग्रुश्रूषया कवि- द्ध्ययनम्, १२ समावृत्तोपि भूयदश्र्वति- पिच्छन् गुरुकुले वसे-
ब्रह्मयञ्चप्रशंसा १२ ब्रह्मयञ्चे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनिय- ब्राह्मणस्य आर्थसम- याविरोश्रसंपादनम् ,, आर्थसमयस्यागृद्यमाण- कारणता ,, कमेसु मन्त्राणां नान- ध्यायः ,, आर्थस्मृतिमुळानां ब्राह्म-	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्कारपूर्वकम् " ६ ग्रुश्रूषयेवाध्येयम् " १० विनाऽपि ग्रुश्रूषया कचि- द्ध्ययनम् " १२ समावृत्तोपि भूयश्र्श्रति- मिच्छन् गुरुकुले वसे- दिति श्र्वेतकेतुमतम्. दिति श्र्वेतकेतुमतम्. तिवरासश्र्य , १९
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोद्वारपूर्वकम् ,, ६ ग्रुश्रूषयैवाध्येयम् ,, १० विनाऽपि ग्रुश्रूषया कचि- दध्ययनम् ,, १२ समावृत्तोपि भूयश्र्श्रुति- मिच्छन् गुरुकुले वसे- दिति श्वेतकेतुमतम् तिन्नरासश्च ,, १९ १० शिष्यः अप्रत्याख्येयः १४ ३
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- धकस्य वाजसनिय- ब्राह्मणस्य आर्यसम- याविरोधसंपादनम् ,, आर्यसमयस्यागृद्यमाण- कारणता ,, कर्मसु मन्त्राणां नान- ध्यायः ,, आर्यस्मृतिमृलानां ब्राह्म- णानामृत्सन्नता ,, अपस्मृतिनिन्दा ,,	१ समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्कारपूर्वकम् ,, ६ ग्रुश्रूषयैवाध्येयम् ,, १० विनाऽपि ग्रुश्रूषया कवि- द्ध्ययनम् ,, १२ समावृत्तोपि भूयश्र्श्रात- मिच्छन् गुरुकुले वसे- दिति श्वेतकेतुमतम्. तिक्षरासश्च ,, १९ १० शिष्यः अप्रत्याख्येयः १४ ३
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- घकस्य वाजसनेथि- ब्राह्मणस्य आर्यसम- याविरोधसंपादनम् ,, आर्यसमयस्यागृद्धमाण- कारणता ,, कर्मसु मन्त्राणां नान- ध्यायः ,, आर्यस्मृतिमृलानां ब्राह्म- णानामुत्सन्नता ,, अपस्मृतिनिन्दा ,, पत्रच महायज्ञाः ,,	र समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्कारपूर्वकम् ,, ६ ग्रुश्रूषयेवाध्येयम् ,, १० विनाऽपि ग्रुश्रूषया कचि- द्ध्ययनम् ,, १२ समावृत्तोपि भूयदश्रुति- मिच्छन् गुरुकुले वसे- दिति श्वेतकेतुमतम्, तिवरासश्च ,, १९ शिष्यः अप्रत्याख्येयः १४ ३ केपुचिद्रस्वद्रुपसंग्रहणम् ,, ६
ब्रह्मयज्ञप्रशंसा १२ ब्रह्मयज्ञे अनध्यायनिषे- घकस्य वाजसनेथि- ब्राह्मणस्य आर्यसम- याविरोधसंपादनम् ,, आर्यसमयस्यागृद्धमाण- कारणता ,, कर्मसु मन्त्राणां नान- ध्यायः ,, आर्यस्मृतिमृह्णानां ब्राह्म- णानामृत्सन्नता ,, अपस्मृतिनिन्दा ,, पञ्च महायज्ञाः ,,	समावृत्ते आदेशनिषेधः १३ ५ अध्ययनमोङ्कारपूर्वकम् ,, ६ ग्रुश्रषयेवाध्ययम् ,, १० विनाऽपि ग्रुश्रषया कचि- द्ध्ययनम् ,, १२ समावृत्तोपि भूयश्रश्रीत- भिच्छन् गुरुकुले वसे- दिति श्वेतकेतुमतम्, तिन्नरासश्च ,, १९ शिष्यः अप्रत्याख्येयः १४ ३ केपुचिहुरुवदुपसंग्रहणम् ,, ६ अभिवादनम् ,, १३

कुडम १ क भार्याणि च ५ परसे.

		ड्रेड	66	गुना स्पर्ध गुादिः
कर्ड हेर्ड	ithžkie	हेर्ड	66	ः इतिहारपुर्युक्तिमाहः ।
23	आजानं सिनितित्य	हेर्ड	66	··· is belle
33 55	ाङ्घ : द्रीम्राहणाद्राह			-IEIDFERERFRICE
>8 88	: एकितिज्ञाह्य	હે	6 %	ingenglenger '
	-एपिसिसीएउउउएछ	Ş	86	jirleptiep
西. 克 .		Œ.	单	

,र्राधारी अभोत्पात्ताः ६ परसे.

ે	"	• • •	• • •	Kikipolikie ikipoli
δ	> §	•••	* • •	तहहायहात्रां केषांचिद्ध्यस्ता
19	*6			

अपवृत्तिः (प्राधाःयेत् ७ परसे.

			80	66		
					-lbl	क्र्याः, तत्र हेर
50	22	in the same of the	à		-Mi	इत्यास्याप्टि इ
6	66	शिपाहि होषिति	É E	66	9 * *	Hukekk
6	58	··· : EMPINE	8	50		they a:
1	ı	- हिर्फार्ड मिर्हेडियन-	b		-122	Hr Welpips
\mathcal{L}'	* <u>ba</u>	•		· <u>6</u>		v

अस्तिनिक्षणस् ८ परके.

				È	""	ः।क्रिहरू	क्रिमारुक्ताम्ह इस्
ż	66		:Univ ivsivire	Ş	ર્કક	• • •	Helf
8	र्डर्ड	***	भूतश्रधिया सेवाः			-êllelb	श्राध्यक्षाय
Ä.	.B		-	3.	Þ		*

प्रायश्चित्तम् ९-१० परलयोः.

ख.	सू.		ख.	सू.
ब्रह्महननप्रायश्चित्तम् २४	8	ब्रह्महत्यादिषुप्राय-		
गुरुतल्पगमनप्राय-		श्चित्तान्तरम्	२८	१०
श्चित्तम् २५	१	दारव्यतिक्रमप्राय-		
सुरापानप्रायाश्चत्तम् "	३	श्चित्तम्	55	१९
स्तेयप्रायश्चित्तम् "	४	भूणहप्रायाश्चित्तम्	77	२१
अब्राह्मणेन ब्राह्मणव-		धर्माधर्मयोः बुद्धिपूर्वक-		
धे प्रायश्चित्तम् "	१२	त्वे फलभूयस्त्वम्	२९	२
वायसादीनां वधे ,, ,,	१४	ब्राह्मणस्यायुधब्रह-		
अनृतवद्नादीनां प्राय-		णनिषेधः, तत्प्र-		
श्चित्तम् २६	ş	तिप्रसवश्च	"	ş
अवकीर्णिप्रायश्चित्तम् "	<	पतितोत्पन्नस्यापि		
मिथ्याधीतस्य अनुक्तप्राय-		पातित्यम्	35	<
श्चित्तस्य च प्रायश्चित्तम्,,	१०	अभिचारशापयोर-		
अभोज्यभोजनप्राय-		द्याचिकरत्वम्	77	१५
श्चित्तम् २७	ş	अनुक्तप्रायश्चित्तानाम-		
शूद्रगमनप्रायश्चित्तम् ,.	१०	शुचिकराणां पतनी-		
स्तेयापवादः २८	8	यनिष्कृत्यातिदेशः	7 7	१७
पतितैराचार्यादिभिः				
संव्यवहारे विशेषः "	Ę			

स्नातकव्रतम् ११ पटले.

	ख.	सृ.			ख.	सू.
समावर्तनकालः	०६	?	नां समानता	* • •	३०	ક
त्रयाणामपि स्नातका-			स्नातकवतानि	* * *	95	Ę

हितीयः प्रभः.

गृहस्थधर्माः केचित् (प्राधान्यन) १ पटले.

•	37			ख,	4 .
	ख.	S.	SIETOIJINIEU		70.
गृहस्थधर्मव्याख्यान-	0	o.	अग्न्युपसमाधानम्, उद्धानारिक्तक-		
प्रतिज्ञा	3	3		6	03
दम्पत्योः कालयोभीं-			रणं च	• 5	र्इ
जनम्, पर्वण्युप-			ऋतुगसनम्	* 77	१६
वासश्च	"	ર	कर्मविपाकः	. २	ર
प्रतिवर्षे विवाहनक्ष-			चण्डालोपस्पराना-		
त्रे कार्यो विशेषः	55	9	दौ प्रायाश्चित्तम्	• 55	(
	भिदे	बादि	२ पटले.		
	ख.	Q.		ख.	सू.
वैश्वदेवम्	. 3	3	आपचब्राह्मणाद्प्य-		
अतिथिसत्कारः	. ૪	१०	ध्ययनम्	. ૪	२४
उपवीतम्	. 53	२१	शिष्यानियमाः	. 4	3
बिलहरणम्	55	२३	अध्यापियनृनियमाः	* 55	१६
	/		Service production of the service of		
आताथपूजन	भ् (भ	[[V]	येन) ३-४ पटलयोः.		
	ख.	स्.		ख.	सू.
जात्याचारसंशये कार्यः	म् ६	१	निराकृतातिथितोष-		
मनुष्ययज्ञः	• 55	3	णस्	. <	१४
आहिताग्निकर्तृकाति-			पतितादीनामप्यन्न-		
थिसत्कारादौ वि-			विभागः	. ९	Ģ
शेषः	. 9	१३	उच्छिष्टवर्जनम्	• 77	9
मध्यकाहीः	. e	C _q	श्रोतादन्यस्य सर्वस्या		
मधुपर्भपदार्थः	• ",	4	पि दानस्य उदक-		
षडङ्गनिरूपणम्	• 55	१०	पूर्वता	. t	. 4
कल्पसूत्राणां वेदत्वमा-		•	आत्मात्मीयानुपरोधे-	' "	•
राइच अङ्गत्वसमर्थ-				• •	१०
नम्		१२	4 748 4 44 4 4	** 32	7 ~
	* 55	2.4	4		

जीविका, विवाहभेदाश्च—५ पटले.						
ख. सू.	ख. सू.					
भिक्षणानिमित्ते याच-	धर्मचरणप्रशंसा ११ १०					
मानस्यावश्यदानम् १० १	पत्यन्तरकरणिनिम्सम् ", १२					
त्रैवर्णिकानां प्रत्येकं जीविकाः ४	सगोत्रादिश्यः कन्यादान-					
याजने वर्ज्याः ,, ८	निपेधः ,, १५					
युद्धे वर्षाः ,, १०	ब्राह्माद्यः पट् विवाहाः ,, १९					
एनस्स्वनां राज्ञा द्ण्ड-	अप्रोक्षिताधिष्ठानिनेषधादि-					
करणम् ,, १२	नियमाः १२ ६					
द्रातव्यमार्गाः ११ ५						
द्यभाग:	६ पटले.					
ल. स्.	ख. स्.					
कर्मदायाधिकारिणः	शास्त्रविरद्दानां देशकुल-					
पुत्राः १३ १	धर्माणामग्रहः १५ १					
	शाबाशीचम् ,, २					
पूर्वचरितस्याप्यना-	सर्वकृत्येषु ब्राह्मणभोजनम् ,, ११					
चारस्य त्याज्यता ", ७	होमाशिष्टस्याभाज्यता. ,, १३					
अपत्यस्य दानकयानिषेधः ,, १०	सारादेहींमिनिषेधः ,, १४					
द्यिकसः ,, १२	स्रयनुपतयोहींमािधकार-					
ज्येष्ठ एव द्याद् इत्याद्-	स्तियेशः ,, १७					
पक्षदूचणम् १४ ६	वालानामप्रायत्याविधः ,, १८					
दम्पत्योरविभागः ,, १६	A					
आद्रम् ७-	८ पटलयोः					
ख. सू.	ख. सू.					
श्राद्धस्य प्रशंसा देवताः	श्वादिभिद्धाद्धद्शीन-					
कालश्च १६ १	निवेधः १७ २०					
श्रादद्वाणि ,, २३	पङ्क्षिणाः पङ्किपावनाश्च,, २१					
श्राद्धे भोजनीयाः १७ ४	रात्री आद्धनिषेयः ,, २३					
आइप्रयोगः ,, ११	श्राद्धे वर्जनीयानि १८ १					

		ख.	1			100
श्राद्यशंसा	•••	१८	G	पुष्टिकासस्य प्रयोगः	१८	२०
नित्यश्राद्धम्	•••	55	Ę			

जः देवरेतसां धर्माः ९ परले.

	ख.	सू.			ख.	A.
चत्वार आश्रमाः	. २१	?	वानप्रस्थः		२१	१८
नैष्टिक ब्रह्मचारी	, 5 5	Ş	ऊर्ध्वरेतसां प्रशंस	मिनू इ	Ĩ	
परिवार्	59	9	गृहस्थप्राशस्त			
बुद्धे क्षेमप्रापणिमिति प	इन-		र्थनम्	• • •	२३	35
निराकरणम्	• 59	१४				

राजधर्माः १०-११ पटलयोः.

राजधर्मव्याख्याप्र	तिज्ञा	३६	?	स्त्रीशृद्धेषु स्थिताय	ग अपि	Ì	
राजगृहाविन्यासः	* * *	5 9	ર	विद्याया ग्राह्य		२९	११
अग्निपूजादिकं राज	नकर्तव्य	TŲ,,	9	धर्मलक्षणम्		3.3	35
ग्रामाद्रिश	• • •	२६	ક	ख्याद् भ्योपि ध	मोधि-		
अकराः	• • •	55	१०	गल्तच्यः		55	१५
दण्डविधिः		희목	900				

हरदत्तिभिश्रविरचितया उज्जलारूयया व्यार्थया समेतम्.

हरिः ओम्.

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता। धर्माख्यप्रश्रयोरेषा क्रियते वृत्तिरुज्ज्वला॥

अथातस्तामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः॥

अथशब्द आन्तर्ये । अतरशब्दो हेतौ । उक्तानि श्रोतानि गार्झाणि च कर्माणि । तानि वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथं ! 'आचान्तेन कर्तव्यम्,' 'शुचिना कर्तव्यम्,' 'यज्ञोपवीतिना कर्तव्यम्,' इति वचनादाचमनशोचांदीनपेक्षन्ते ।

'सन्ध्याहीनोशुचिनित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु।'

इति वचनात् सन्ध्यावन्दनमिष । एवं 'अशुचिकरिनवेषः'

'द्विज्ञातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च। एवमन्येष्विष यथासम्भवमपेक्षा द्वष्टव्या।

शतस्तदनन्तरं सामयाचारिकान् धर्मान्व्याख्यास्यामः। पौक
षेयौ व्यवस्था समयः। स च त्रिविधः, विधिनियमः

¹ दक्षस्मृतौ द्वितायाध्याये.

प्रतिषेधश्चेति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः 'सन्ध्योश्च बहिर्प्रामादासनं वाग्यतश्च ग इत्यादि । निधृत्तिप्रयोजनावि-तरौ । 'प्राङ्क्षोन्नानि भुक्षीत ' इति नियम: । सुदुपघातार्था भोजने प्रवृत्तिः । शक्यं च यत्किश्चिहिङ्क्षेनापि भुञ्जानेन क्षुदुपहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते, प्राङ्ख एव भुक्षीत न दक्षिणामुख इति । परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव कियानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात् प्रवृत्तं प्रति नियमः क्रियते, याजना-ध्यापनप्रतिग्रहेरेव ब्राह्मणो धनमार्जयेत् न तु कृषिवाणि-ज्यादिनेति । 'ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ' इति प्रतिषेधः। समयमूला आचारास्समयाचाराः, तेषु भवास्सामया-चारिकाः, एवम्भूतान् धर्मानिति । कर्मजन्योभ्युदयनिक्श्रेयसह-तुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मः, तद्वेतुभूतकर्मव्याख्यानमेव धर्म-व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विधिविषयानुष्ठानाद्वर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः । नियमेष्वपि नियमानुष्ठानाद्धर्मः । निषे-धेष्विप नवर्थानुष्ठानात् धर्मः इति केचित्। अत एव धर्मानि-त्यविशेषेणाह । अन्ये तु-विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरीता-नुष्ठानादधर्मः केवलम्, न तु विषयानुष्ठानात्कश्चिद्धर्मः। न ह्य-प्रतिगृह्णन्निपबन्वा सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षणार्थमिति स्थितिः॥

किं नु भोः! समयोपि प्रमाणं यदि स्यात् इदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति—चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः, प्रगे भुक्षीत, केशान्लु-ज्छेत्, तिष्टन्भुक्षीत, नग्नस्स्नायादिति। तत्नाह-

¹आप. ध. १-३०-८. ²आप. ध. १-३१-१. ³आप. ध. १-३१-६.

धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् ॥ २ ॥

न ब्रूमस्समयमात्रं प्रमाणिमिति । किं तर्हि ? धर्मज्ञा ये मन्वा-दयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते मन्वादयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति ? यद्युच्येत बुद्धादीनामतीन्द्रिय धर्मे ज्ञानं न सम्भवतीति तन्म-न्वादिष्वपि समानम् । अथ तेषां धर्मजादति रायादती निद्रयेपि ज्ञानं सम्भवतीति, तद्भद्धादिष्वपि समानम् । यथाह-

सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा। तावुमों यदि सर्वज्ञों मितिभेदः कथं तयोः ॥ इति । वक्तव्यो वा विशेषः। तमाह-

वेदाश्व॥३॥

चोवधारणे | वेदा एव मुलप्रमाणं धर्माधर्मयोः | न च नि-त्येषु निर्दोषेषु वेदेषुक्तोपालम्भसम्भवः। स्वतः प्रमाणस्य हि शब्द-स्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञ-समयः प्रमाणं, धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । मनुरप्याह-

वेदोखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चेव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इति । गौतमोपि - 'वेदो धर्ममूलं नद्विदां च स्मृतिशीले ' इति । यदाप्पप्रत्यक्षो वदो धर्ममूलभूतोस्मदादिभिनोपलभ्यते, तथापि मन्वादय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयन्ते । वक्ष्यति च 'तेषामुत्सनाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ३ इति ॥

¹मनुस्मृ. २-६. ²गा. ध. १-१,२. ³घ—पि प्रत्यक्षा. ⁴आप. ध. १-१२-१९

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षात्रयवैद्यशूद्राः ॥ ४॥

वास्रणाद्याश्वत्वारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धमैं-रधिक्रियन्ते। चतुर्णामेवोपदेशेषि पुनश्चतुर्प्रहणं यथाकथश्चिचतु-र्वन्तर्भृतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च व्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बोधायनादिभिक्तानामनुलोमजानामप्यत्र ग्रहणम् । तथा च गौतमः प्रतिलोमानामेव धर्मे अनिधकारमाह - 'प्रति-लोगास्तु धर्महीनाः रे इति ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतद्रश्रयान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति वचनात् सह्नादपि शूद्रात् वैश्यब्रुवे।पि श्रेपान्। एवं वैश्यात् क्षत्रियः, क्षत्रियाद्वाह्मणः ॥

अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनम-ययाधेयं फलवन्ति च कर्माणि॥ ६॥

शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानां अदूष्टकर्मणामुपायनादयो धर्माः । उपायनमुपनयनम्। नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादीनि विधी-यन्ते, प्राप्तत्वात् । नापि शूद्धाणां प्रतिषिध्यते, प्राप्त्यभावात् । तथाहि उपनयनं तावत् गृह्ये 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणम् 2 इत्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम्, इहापि तथैव विधास्यते । अध्ययनम-पि ' उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ' इत्यारभ्य विधानादनु-पनीतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव । किञ्च –' रुमशानवच्छूद्रपतितौ भ

¹गो. ध.-४-२५.

²आप. गृ. ८-२.

³आप. घ.-१-२-११.

⁴आप. ध.-१-९-९.

इत्यध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च यस्य समीपेपि नाध्ययं स कथं स्वयमध्येतुमहिति । अग्नचाधेयमपि 'वसन्ते ब्राह्मणः ' इत्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम्। फलवन्ति चामिहोत्रादीनि कर्माणि 'स त्रयाणां वर्णानाम् ' इत्युक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामेव नियतानि, विद्याययभावाच शूद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो विद्या-म्रचभावः । तस्मादुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रं, यथा शास्त्रान्तरे, 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम् ' इति । अप्रतिषेधे तु दुष्टक-र्मणामप्यधिकारो भवत्येव ; फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात्, क्रियत इति कर्मेति निर्वचनात् । 'प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्ष' इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयभित्य-नुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भवाददुष्टकर्मणामित्युक्तम् । शूद्रप्रति-विधस्तु प्राप्तानुवादः ॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृशं शूद्रस्य धर्ममाह—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या गुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः॥

तत्र विशेषमाह—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वणे निद्धेयसं भूयः ॥ ८॥

सर्वप्रकारं कृताया वैद्यशुश्रूषाया मात्रयापि कृता क्षत्रियशु-श्रुषा बहुतरं फलं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया अपि ब्रा-स्मणशुश्रूषा ॥

¹ आप. श्री. ५-३-१८. ² आप. प. १-२. ³ गी. ध. २१-४. ⁴ गी. ध. २-१.

'विशेषमाह-

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्स १ स्कारः ॥ १॥

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिवि-हितसंसस्कारः । उपनयनं नाम विद्यार्थस्येति वचनान्मूकादेनं भव-ति । तथा च शङ्क्षिलिखतो 'नोन्मस्तम्कान्तसंस्कुर्यात् ' इति । लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि न भवति, यद्यपि तस्याः अमे गृहपते भे इत्यादिकया विद्यया अर्थः । श्रुतित इति वचनं तदितक्रमे शौतातिक्रमप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् ॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदब्रतवदुपनयनमि प्रतिवेदं भेदेन क-र्तव्यमिति प्राप्ते उच्यते—

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यस्सावित्रचनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥ १०॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादम्पादमदूदुहत् । तदित्यृचोस्यास्सावित्र्याः परमेश्री प्रजापतिः² ॥

द्दिति मनुवचनम् । ततश्च उपनयने यत्सावित्र्या अनुवचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनूक्ता भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वात् एक-मेवोपनयनं सर्वार्थिमिति। अस्मिन्नर्थे प्रमाणमपि भवति, ब्राह्मण-पिति हि वाचा पितिम् । अथर्वणस्य तु वेदस्य, पृथगुपनयनं

¹ते. सं. १-५-६. ¹⁶.

कर्तव्यम् । तथा च तत्रेव श्रुतिः — 'नान्यत्र संस्कृतो भृग्विङ्ग-रसोधीयीत ' इति ॥

विद्वानेवोपनेताभिगम्य इति विधातुमविदुषो निन्दामाह-

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुप-नयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥

यथा कश्चित्तमसस्सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किश्चिज्ञानाति एवमेवैषः यं माणवकमविद्वानुपनयते । तथा यश्चाविद्वान् । उपनयते इत्यपेक्षते । यश्च स्वयमविद्वान्सन्नुपनयने
सोपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ॥
कीदशस्तर्द्युपनेताभिगम्यः ? तत्राह—

तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेत ५ समाहित ५ स५-स्कर्तारमीप्सेत् ॥ १२॥

अविच्छिन्नवेदवेदिसम्बन्धे जन्माभिजनः । षङ्किरङ्गेस्सह य-थावदर्थज्ञानपर्यन्तमधीतो वेदो विद्या । सर्वासम्भवे वेद एव का । तस्मिन्नपन्यने कर्तव्ये ताभ्यामभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नं समाहितं विहितन्नतिषिद्धेष्ववहितमनसं संस्कर्तारमाचार्यमी-प्सेत् । इच्छया करणं लक्ष्यते, आनुयात् अभिगच्छेदिति ॥

तस्मि श्रीव विद्याकर्मान्तमविप्रतिपन्ने धर्मे-भ्यः॥ १३॥

तिसम्भेवोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यं आन्तं आ

समाप्तेः, अविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः यद्यसावाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्यूतो न भवति । प्रच्युते तु तस्मिन्नसम्पर्कार्हे अन्यतोपि विद्याकर्म भवत्येव ॥*

आचार्यशब्दं निराह-

यस्माद्धमानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४॥

यस्मात्पुरुषादयं माणवको धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रचि-नोति शिक्षते स आचार्यः। 'अप्यक्षरसाम्यानिर्वूयात् ' इति चकारमात्रेणेदं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः शौचाचारान् शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥

तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १५॥

एवम्भूतायाचार्याय कदाचन कदाचिदपि न दुह्येत् , तद्विष-षमपकारं न कुर्यात् ॥ कस्मादित्यत आह-

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६॥

स हि आचार्यस्तं माणवकं विद्यातो जनयति, यथा पिता मातृतः ।

'तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते । १ इति शास्त्रान्तरम् ॥

^{*} येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कथम् ? उपनी-याध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति । सकुदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसं-स्कारस्तम्भवति, तत्कथमन्योध्यापयेदेनम् । एतेन मध्ये आचार्यमर्णे माणवन कस्य तदनन्तरमध्ययनं नाचार्यान्तरात्सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। इत्ययं यन्थः केषुचित्पुस्तकेषूपलभ्यमानः प्रक्षिप्त इव भाति ॥ ¹निरुक्ते. २-१-१. ²म. स्मृ. २-१७०.

तच्छेष्ठं जन्म ॥ १७॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम्, अभ्युदयनिइश्रेयसहेतु-भूतत्वात्॥

मातापितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह-

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः॥ १८॥

मातापितरौ शरीरमेव काष्ठकुडचादिसमं जनयतः। आचा-र्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमं रूपं जनयतीति । 'आचार्यः श्रेष्ठो गुरू-णाम् र इति गौनमः ॥

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत श्रीष्मे राजन्य शर-दि वैद्यं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भेकादशे-षु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैद्यम् ॥१९॥

'वसन्ते ब्राह्मणम्' इत्यादि गृह्य गतम् '2॥*

अथ काम्यानि ॥ २०॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वध्यन्ते---

सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्॥२१॥ अष्टम आयुष्कामम् ॥ २२॥ नवमे तेजस्कामम्॥ २३॥ दशमेनाद्यकामम् ॥ २४॥

¹गी. ध. २-५०.

²आप. गृ. १०-४.

^{*} गृह्य एवोक्तानां पुनर्वचनमस्मदीयानां शास्त्रान्तरोक्तकालविधिमीभृदिति ' इत्यधिकः पाठः क. पुस्तके दश्यते।

एकादश इन्द्रियकामम् ॥ २५॥ द्वादशे पशुकामम् ॥ २६॥

एतानि षट्टत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयीते त्यपेक्ष्यते ॥

' आचार्याधीनस्स्यात् ' इत्यादीनि यानि ब्रह्मचारिव्रतानि वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पानाह-

आ षोडशाह्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविश्शा-त्क्षत्रियस्या चतुर्वि १ शाहे इयस्य यथा व्रतेषु समर्थस्स्याद्यानि वक्ष्यामः॥२७॥

आकारोभिविधौ । अत्ययोतिक्रमः, स एवात्ययः, याद्दिछको दीर्घः । आङो वा प्रश्लेषः । प्रकरणादुपनयनकालस्यिति गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तथा एतावान्कालः प्रतीक्ष्यः। पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सित अष्टवर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्व कियन्तश्चित् कालमसमर्थानां पश्चात्मामध्ये सति प्रायिश्चत्तं भवत्यव ॥

तदिदानीं प्रायश्वित्तमाह—

अतिक्रान्ते सावित्रयाः काल ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्॥ २८॥

यस्य यः सावित्र्याः काल उक्तः तदतिक्रमे त्रैविद्यकं, त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, तामधीयते त्रैविद्याः, तेषामिदं त्रैविद्यकम्। 'चरणाद्धर्मामाययोः' इति वुञ्। एवम्भूतं ब्रह्मचर्यमभिपरिचर्या- मध्ययनं गुरुशुश्रुषामिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत्। कियन्तं कालं ? ऋतुम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद्वारम्भे प्रायश्चित्तारम्भिमच्छन्ति ॥

अथोपनयनम् ॥ २९ ॥

एवं चरितव्रत उपनेतव्यः ॥

ततस्तंवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ३० ॥

तत उपनयनादारभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम्। शक्तस्य त्रिषवणं स्नानम्, अन्यस्य यथाशक्ति ॥

अथाध्याप्यः ॥ ३१ ॥

एवं चरितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महस्रस्तुताः ॥ ३२॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्पातां स्वपं च, ते तथाविधास्समाणवकास्ते ब्रह्महसंस्तृताः ब्रह्महण इत्येवं कीर्तिता ब्रह्मवादिभिः । अतिस्मिस्तच्छब्दस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । एवं च 'रमशानवच्छद्रपतितो ' इत्यध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यते । ्ततश्च यथा ब्रह्मघ्रसमीपे नाध्येतव्यं एवमेषामपीति ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्ज-येत् ॥ ३३ ॥

¹आप. ध. १-९-९.

एकादश इन्द्रियकामम् ॥ २५॥ द्वादशे पशुकामम् ॥ २६॥

एतानि षट्टत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयीतेत्यपेक्ष्यते ॥

' आचार्याधीनस्स्पात् ' इत्यादीनि यानि ब्रह्मचारिव्रतानि वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमणानुकल्पानाह-

आ षोडशाह्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविश्शा-त्क्षत्रियस्या चतुर्वि १ शाहै इयस्य यथा ब्रेतषु समर्थस्स्याद्यानि वक्ष्यामः॥२७॥

आकारोभिविधौ । अत्ययोतिक्रमः, स एवात्ययः, याद्दिछको दीर्घः । आङो वा प्रश्लेषः । प्रकरणादुपनयनकालस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तथा एतावान्कालः प्रतीक्ष्यः। पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सित अष्टवर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तञ्चित् कालमसमर्थानां पश्चात्सामध्ये सित प्रायिश्चत्तं भवत्यव ॥

तदिदानीं प्रायश्चित्तमाह-

अतिक्रान्ते सावित्रयाः काल ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २८॥

यस्य यः सावित्र्याः काल उक्तः तदितक्रमे त्रैविद्यकं, त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, तामधीयते त्रैविद्याः, तेषामिदं त्रैविद्यकम्। 'चरणाद्धर्मान्नाययोः' इति वुञ्। एवम्भूतं ब्रह्मचर्यमभिपरिचर्या- मध्ययनं गुरुशुश्रुषामिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत्। कियन्तं कालं ? ऋतुम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद्दवारम्भे प्रायिश्वनारम्भिमच्छन्ति ॥

अथोपनयनम् ॥ २९ ॥

एवं चरितव्रत उपनेतव्यः ॥

ततस्तंवत्सरमुदकोपस्पर्ञानम् ॥ ३० ॥

तत उपनयनादारभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम्। राक्तस्य त्रिषवणं स्नानम्, अन्यस्य यथाशक्ति ॥

अथाध्याप्यः ॥ ३१ ॥

एवं चरितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महस्रस्तुताः ॥ ३२ ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्वयं च, ते तथाविधास्समाणवकास्ते ब्रह्महसंस्तुताः ब्रह्महण इत्येवं कीर्तिता ब्रह्मवादिभिः । अतिसमस्तच्छब्दस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । एवं च 'रमशानवच्छ्द्रपतितो ' इत्यध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यते । ्ततश्च यथा ब्रह्मघ्रसमीपे नाध्येतव्यं एवमेषामपीति ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्ज-येत्॥ ३३॥

¹आप. ध. १-९-९.

तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनं मातापितृपुत्रदार-शरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत्, यदापि सर्वतो रक्षा प्रतिप्राह्मेति वक्ष्यते । भोजनमुद्धतमिष वर्जयेत्, 'अषि दुष्क्षतकारिणः' इति सत्यपि वचने । विवाहं च वर्जयेत्, यदापि 'स्वीरत्नं दु-ष्कुलादपि भ इति मानवस्मरणम् ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४ ॥

इच्छतामिति वचनात् बलात्कारेण प्रायश्चित्तं न कारियत-व्यम् ॥

यथा प्रथमेतिक्रम ऋतुरेव १ संवत्सरः ॥ ३५॥

यथा प्रथमेतिक्रमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः, एवमस्मिन्नति-क्रमे संवत्सर: काल: ॥

अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥३६॥ गते॥

इति प्रथमः खण्डः.

स्स्युः ॥१॥

यदि पितेवानुपेतः ततस्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोपि ततो हो । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपनीतस्ततस्संवत्सरानिति॥ अथोदकस्पर्शनमन्त्राः -

¹मनु, स्मृ, २-२३८,

सप्तिभिः पावमानीभिर्यदन्ति यञ्च दूरक इत्ये-ताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेने-ति ॥२॥

पवमानस्सोमो देवता यासां ताः पावमान्यः । 'यदित यच दूरके भयं विन्दित मामिहं, इत्येताभिः ऋग्भिः। यजुःपवि-त्रेण 'आपो अस्मान्मातरद्रशुन्धन्तु ' इत्यनेन । सामपवित्रेण 'कया नश्चित्र आभुवत् ' इति त्यृचेन गीतेन वा वामदेव्येन सा-मा। आङ्गिरसेन 'हं स् सद्रशुचिषत् ' इत्यनेन । एतैरञ्जलिना शिरस्यपो निषिश्चेत् ॥

अपि वा व्याहृतीभिरेव ॥३॥

पूर्वेस्सह व्याहतीनां विकल्पः ॥

अथाध्याप्यः ॥ ४ ॥

गतम् ॥

'अथ यस्य पिता पितामहः' इत्युपक्रमे यस्येत्येक-वचनम्, अन्तेपि 'अथाध्याप्यः' इति, मध्ये तु 'ते ब्रह्महस-५ स्तुतास्तेषामभ्यागमनम् ' 'तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ' इति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारयोरनुरोधन माणवकस्येव प्राय-श्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वा-पेक्षयेत्यवोचाम ॥

¹年。 共. 3-49-29.

²तै. सं. १-२-१.

⁸ऋ. सं. ४-३१-१.

⁴तै. सं. १-६-१५

अथ यस्य प्रिपतामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमशानस् स्तुताः ॥ ५॥

प्रिषतामहादि प्रिषतामहादारभ्य, प्रिषतामहः पितामहः पि-ता स्वयञ्च यथाकालमतीते तथाविधमाणवकाः इमशानसंस्तुताः। तेन 'इमशाने सर्वतर्शम्याप्रासात् । * इत्यध्ययननिषेध एषामिष सिनधौ भवति॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्ज-येनेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशावषाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उद-कोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः॥ ६॥

गतम्। पावमान्यादिभिरित्यनेनैव 'प्रतिपूरूषं सङ्ख्याय संव-त्सरान् ? इत्येतदिष द्रष्टव्यम् ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम्॥ ७॥

गृहमेधो गृह्यशास्त्रं गृहस्थधमी वा॥

नाध्यापनम्॥ ८॥

नाध्यापनं कृत्लवेदस्यः, किन्तु गृह्यमन्त्राणामव॥

ततो यो निवर्तते तस्य सथ्स्कारो यथा प्रथ-मेतिक्रमे ॥१॥

^{*} आप. ध. २-९-६,

तत एवं कृतप्रायिश्वनादृहस्थीभूताद्यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम् १ यथा प्रथमेतिक्रमे, ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरित्वेत्यर्थः॥

तत ऊध्वे प्रकृतिवत् ॥ १०॥

ततस्तु यो निवर्तते तस्य प्रकृतिवत् यथाप्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य तु प्रिषतामहस्य पितृरारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य प्रायश्चित्तं नोक्तं; धर्मज्ञैस्तूहितव्यम् । एवं ततः पूर्वेष्विप निरूपितमुपनयनम् ॥

अथाध्ययनविधि:-

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः॥ ११॥

एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्सत आचार्यकुले ब्रह्मचा-रिवासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्य-यनाङ्गानि व्रतानि चरता आचार्यकुले वस्तव्यमित्युक्तं भवति ॥

तत्र कालः-

अष्टाचत्वारि शहर्षाणि ॥ १२॥

चतुर्णां वेदानामध्ययनकाल एषोष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि, प्रति-वेदं द्वादश ॥

पादूनम् ॥ १३ ॥

स एव कालः पादूनं वा प्रत्येतव्यः । पादेन ऊनं पादूनम्। पररूपं कतन्तवत् । षट्टिंशद्वर्षाणि, प्रतिवेदं नव ॥

तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनं मातापितृपुत्रदार-शरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत्, यदापि सर्वतो रक्षा प्रतिप्राह्मित वक्ष्यते । भोजनमुद्धतमिष वर्जयेत्, 'अपि दुष्कृतकारिणः' इति सत्यपि वचने । विवाहं च वर्जयेत्, यद्यपि 'स्वीरत्नं दु-व्कुलादपि ¹ इति मानवस्मरणम् ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४॥

इच्छतामिति वचनात् बलात्कारेण प्रायिश्वतं न कारियत-व्यम्॥

यथा प्रथमेतिक्रम ऋतुरेव १ संवत्सरः ॥ ३५॥

यथा प्रथमेतिक्रमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः, एवमस्मिन्नति-क्रमे संवत्सर: काल: ॥

अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥३६॥ गत ॥

इति प्रथमः खण्डः.

प्रातिपूरुष सङ्घाय संवत्सरान्यावन्तोनुपेता-स्स्युः ॥१॥

यदि पितवानुपेतः ततस्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोपि ततो द्वौ । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपनीतस्ततस्संवत्सरानिति॥ अथोदकस्पर्शनमन्त्राः -

भनु, स्मृ. २-२३८.

सप्तिभिः पावमानीभिर्यदन्ति यञ्च दूरक इत्ये-ताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेने-ति ॥२॥

पवमानस्सोमो देवता यासां ताः पावमान्यः । 'यदन्ति यच दूरके भयं विन्दित मामिह' इत्येताभिः ऋग्भिः। यजुःपविन्तेण 'आपो अस्मान्मातरद्रशुन्धन्तु ' इत्यनेन । सामपवित्रेण 'कया नश्चित्र आभुवत् ' इति त्यृचेन गीतेन वा वामदेव्येन साम्मा । आङ्गिरसेन 'ह्र सद्रशुचिषत् ' इत्यनेन । एतेरञ्जलिना विरारस्यपो निषिश्चेत् ॥

अपि वा व्याहृतीभिरेव ॥३॥

पूर्वैस्सह व्याहतीनां विकल्पः ॥

अथाध्याप्यः ॥ १ ॥

गतम् ॥

'अथ यस्य पिता पितामहः' इत्युपक्रमे यस्यत्येक-वचनम्, अन्तेषि 'अथाध्याप्यः' इति, मध्ये तु 'ते ब्रह्महस-५ स्तुतास्तेषामभ्यागमनम् ' 'तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ' इति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारयोरनुरोधन माणवकस्यैव प्राय-श्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वा-पेक्षयेत्यवोचाम ॥

¹年。 村. 5-40-29.

²तै. सं. १-२-१.

⁸ऋ. सं. ४-३१-१.

⁴ते. सं. १-८-१५

अथ यस्य प्रिपतामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमशानस १ स्तुताः ॥ ५ ॥

प्रिषतामहादि प्रिषतामहादारभ्य, प्रिषतामहः षिनामहः पि-ता स्वयञ्च यथाकालमतीते तथाविधमाणवकाः इमशानसंस्तृताः। तेन 'इमशाने सर्वतश्राम्याप्रासात् । * इत्यध्ययननिषेध एषामपि सिन्धो भवति॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्ज-येनेषामिच्छतां प्रायिश्वनं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उद-कोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः॥ ६॥

गतम्। पातमान्यादिभिरित्यनेनैव 'प्रतिपूरूषं सङ्ख्याय संव-त्सरान् १ इत्येतदिष द्रष्टव्यम् ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम्॥ ७॥

गृहमेधो गृह्यशास्त्रं गृहस्थधमीं वा॥

नाध्यापनम्॥ ८॥

नाध्यापनं कुत्स्नवेदस्यः, किन्तु गृह्यमन्त्राणामव ॥

ततो यो निवर्तते तस्य सश्स्कारो यथा प्रथ-मेतिक्रमे ॥९॥

^{*} आप. ध. ३-९-६,

तत एवं कृतप्रायिश्वनादृहस्थीभूताद्यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम्? यथा प्रथमेतिक्रमे, ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरित्वत्यर्थः ॥

तत ऊर्ध्व प्रकृतिवत् ॥ १०॥

ततस्तु यो निवर्तते तस्य प्रकृतिवत् यथाप्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य तु प्रिपतामहस्य पितुरारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य प्रायश्चित्तं नोक्तं; धर्मज्ञेस्तूहितव्यम् । एवं ततः पूर्वेप्विप निरूपिनमुपनयनम् ॥

अथाध्ययनविधि:-

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः॥ ११॥

एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्सत आचार्यकुले ब्रह्मचा-रिवासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं ब्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्य-यनाङ्गानि ब्रतानि चरता आचार्यकुले वस्तव्यमित्युक्तं भवति ॥

तत्र कालः--

अष्टाचत्वारि ५शहर्षाणि ॥ १२॥

चतुर्णा वेदानामध्ययनकाल एषोष्टाचत्वारिशहर्षाणि, प्रति-वेदं द्वादश ॥

पादूनम् ॥ १३ ॥

स एव कालः पादूनं वा प्रत्येतव्यः । पादेन ऊनं पादूनम्। पररूपं कतन्तवत् । षट्टिंशद्वर्षाणि, प्रतिवेदं नव ॥

अधासनशायी॥ २१॥

शयनं शायः। 'कृत्यन्युटो बहुलम् ' इति बहुलवचनाहुञ् । अध आसनशायो यस्य स अधासनशायी । गुरुसन्निधावध आसीत, अधर्शयीतेत्युक्तं भवति । अधर्शन्दस्य सवर्णदीर्घ-इछान्दसः, अपपाठो वा । नृणेषु संस्तरेषु चासनशयने शिष्टा-चारसिद्धे॥

नानुदेइयं भुक्षीत ॥ २२ ॥

अनुदेश्यं आद्वार्थपुहिएं देवनार्थं वोहिएं न भुक्षीत ॥

तथा क्षारलवणमधुमाश्सानि॥२३॥

न भू जीतेत्येव । क्षारादीनि गृह्ये गतानि ॥

अदिवास्वापी ॥ २४ ॥

दिवा न सूप्यान्॥

अगन्धसेवी ॥२५॥

चन्दनादिगन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥

उपचारिकया केलिस्स्पर्शो भूषणवाससाम्। एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा॥ इत्यवमादेस्सर्वस्योपलक्षणम् ॥

¹धु—प्रस्तरेषु,

२ ख. ३२ सू.] उज्जुलाख्यव्याख्यासहितम्

उत्मन्नश्वाघः॥ २७॥

श्लाघा शोभा, सा उत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः, एवम्भूतो भवेत्, मक्षणादिना मुखादिकमुङ्खिलतं न कुर्यादिति॥

अङ्गानि न प्रक्षाळियात ॥ २८॥

विना शिरसा सुखार्थमुण्णाम्ह्वादिना शरीरं न प्रक्षाळयेत्॥ प्रक्षाळयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसन्दर्श॥२९॥

यानि मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृद्वा-रिभिः प्रक्षाळयेत्, यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तदिष गुरोरसन्दर्शे, यत्र गुर्स्न पश्चिति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात्पित्रादी-नामिष ग्रहणम् ॥

नाप्सु श्वाघमानस्नायात्॥ ३०॥

स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानस्स्नायात्; किन्तु दण्डवत्स्रवेत्। स्नानीयैर्द्रव्येर्मलापकर्षणं श्लाघा, क्रीडा वा। अपर आह— 'अङ्गानि न प्रक्षाळयीत' इत्या समावर्तनान्नित्यस्नानस्य प्रतिषेधः, 'प्रक्षाळयीत त्वशुचिलिप्तानि' इति नेमित्तिकस्नानविधिः, 'नाप्सु श्लाघमानस्स्नायात् ' इति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध इति ॥

जिटिलः ॥ ३१ ॥ सर्वानेव केशान् जटां कृत्वा विधृयात्॥

शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२॥

अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान्वापयेन्नापि-

मौजी मेखला त्रिवृद्राह्मणस्य शक्तिविषये द-क्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३॥

मुआनां विकारो मौक्षी । त्रिवृत्त्विगुणा । एवम्भूता ब्राह्मण-स्य मेखला भवति । सा शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृ-त्तानां कर्तव्या । तिद्धतार्थे गुणभूतानामिष मुञ्जानामेतिद्वशे-वणम् ॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ३४॥

स्पष्टम् ॥

मौजी वाऽयोमिश्रा॥ ३५॥

अथवाऽयोमिन्या कचित्कालायसेन बद्धा मौन्नी मेखला भवति राजन्यस्य ॥

आवीसूत्रं वैदयस्य ॥ ३६ ॥

अविरूर्णायुः कम्बळप्रकृतिः, तत्सम्बन्धिनी ऊर्णा आवी. तत्क्वतं सूत्रमावीसूत्रं, सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥

सैरी तामली वेत्येके॥ ३७॥

सेरी सीरवाहयोक्तरज्जुः। तामलो मूलोदकसंज्ञो वृक्षः, तस्य त्वचा यथिता तामली ॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैय्यप्रोधस्कन्ध-जोऽवाङमो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो

वा वैद्यस्य वाक्षों दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनै-क उपिद्शन्ति॥३८॥

गह्येगतम् ॥

वासः॥३९॥

वस्यते कौषीनमाच्छा त्वते येन तद्वासः ॥

तद्वक्ष्यते—

शाणीक्षौमाजिनानि ॥ ४०॥

शणस्य विकारदशाणी पटी । क्षुमा अतसी, तस्या विकारः क्षौमः । श्वेतपट्टाख्यो वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्य चिन्मेध्यस्य पशोः । त्रीण्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ४१ ॥

एके आचार्याः वस्रं च धार्यमुपदिशन्ति । वस्रं च कार्पासम्, तच काषायं कषायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्यत्यर्थाद्रम्यते, इतरयोस्तु वक्षमाणःवात् ॥

इति द्वितीयः खण्डः.

माञ्जिष्ठश राजन्यस्य ॥ १ ॥ मिलिष्टया रक्तं मालिष्टम् ॥ हारिद्रं वैदयस्य ॥ २ ॥ हरिद्रया रक्तं हारिद्रम् । एतान्युत्तरीयाणि ॥

¹आप. गृ. ११–१५, १६.

. हारिणमेणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३॥

'बस्ताजिनम्' इति वक्षमाणत्वादिहाप्यजिनिमिति गम्यते । 'अजिनमुत्तरमुत्तरया भे इत्यूपनयने यदिजनं धार्यमुक्तं तद्धारिणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मूगस्तस्य विकारो हारिणम् । ऐणेयं वा क्टणम्, एणी मृगी, तस्या विकार ऐणेयम् । 'एण्या ढ्यं। द्विविधा एणाः ऋणाश्च गौराश्च, अतो विशेष्यते ऋण्णमेणेय-मिति ॥

अस्मिन्पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्तीणिसनशायी स्यात्॥ १॥

कृष्णं चेद्विभूयान हारिणम्, ततस्निस्मन्नुपस्तीणे नासीत न च शयीत । अयं तावदर्थः, शब्दिनविह्स्तु 'अधासनशायी ' इत्यत्र कृतः ॥

रीरवं राजन्यस्य ॥ ५॥

रुहाँबन्दुमान् मृगः ॥

वस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥

बस्तर्छागः।।

आविकं सार्वविणिकम्॥ ७॥

अविरूर्णायुः, स एवाविकः, तस्य चर्म आविकम् । तत्सर्वे-षामेव वर्णानाम् । अस्य हारिणादिभिविकल्पः ॥

कम्बलभ्रा। द।।

अयमप्याविक एव प्रावरणस्सर्वेषाम् ॥

¹आप, गृ. १०-११.

²आप. ध. १-२-२१,

३ ख. १५ मू.] उज्जुलाख्यव्याख्यासहितम्

'काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ' इत्यारभ्य वासांस्यजिना-नि च विहितानि । तत्र कामवशेन विशेषमाह-

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धि-मिच्छन्वस्त्राण्येवोभयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥९॥

त्रस्रवृद्धिर्वासणवृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ अथ स्वपक्षमाह—

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥१०॥

उत्तरमुत्तरीयमजिनमेव धारयेत्।।

अनृत्तदर्शी ॥११॥

नृत्तं न पश्येन् ॥

सभास्समाजाश्श्रागन्ता॥ १२॥

त्रूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायस्समाजः । ता-स्सभास्समाजांश्च अगन्ता ताच्छीरुयेन न गच्छेत् । यदच्छाग-मने न दोषः ॥

अजनवादशीलः ॥ १३ ॥

जनवादः परिवादः लोकवार्ता वा, तच्छीलो न स्यात्॥

रहइशीलः ॥१४॥

सति सम्भवे रह३शोलस्यात्॥

गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकमाणि ॥१५॥

येषु प्रदेशेषु गुरुरदाचरित पौनःपुन्येन चरित तेषु स्वैरिक-र्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात्।।

स्त्रीमियांवदर्थसम्भाषी ॥१६॥

स्रीभिस्सह यावत्रयोजनमेव सम्भाषेत, न प्रसक्तानुप्रसक्त-मतिचिरम्।

'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ।

इति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्व न दोषः ॥

मृदुः ॥१७॥

क्षमावान् ॥

ज्ञान्तः ॥१८॥

इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावश्शमः, तद्वान् शान्तः ॥

दान्तः ॥१९॥

विहितेषु कर्मस्वग्लानिर्दमः, तद्वान् ॥

हीमान् ॥२०॥

द्वीर्लज्जा, तद्वान् ॥

हढधृतिः ॥२१॥

लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितस्यात्, न हृष्येत्, न च विषीदेत्॥

अग्लाश्सुः ॥२२॥

उत्साहसम्पन्नः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्सुः' । अत्रानुस्वारपाठरुछा-न्दसः, अपपाठो वा ॥

अक्रोधनः ॥२३॥

न कस्मै चिदपि ऋध्येत्॥

अनसूयुः ॥२४॥

परभाग्यानुसन्तापोसूया, तच्छीलो न स्यात्।।

सर्वं लाभमाहरन्गुरवे सायम्प्रातरमत्रेण भि-क्षाचर्यं चरेद्रिक्षमाणोन्यत्रापपात्रेभ्योभि-शस्ताच ॥ २५॥

अपपात्राः प्रतिलोमज्ञा रजकादयः । अपगतानि हि
तेषां पात्राणि पाकाश्यानि चतुर्भिर्वणैंस्सह । अभिशस्तान्वक्ष्यति 'अथ पतनीयानि ' इत्यादिना । तानुभयान्वर्जयित्वान्यत्र भिक्षेत । तत्र च भिक्षमाणस्मर्वे लाभं यच्च
पावच्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्वममायया गुरवे आहरेत्।
एवमहरहः कुर्वन् सायं प्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं
भिक्षाचरणं चरेत् कुर्यात् । सायं प्रातरिति वचनाम्म सायंगृहीतेन प्रातराशः, नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥

अध भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाघुष्यते-

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानाः समाहितो ब्रह्मचा-रीष्टं दत्तः हुतं प्रजां पशून्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृङ्के । तस्मादुह वे ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापिहेष्वेवंविध एवंब्रतस्स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥२६॥

¹आप. ध. १-२१-७,

 $^{^2}$ घ. छ — र्वमादाय.

व्याख्यातस्समाहितः। समाहितो ब्रह्मचारी याभिस्स्नीभिभि-क्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्षाणानामिष्टं यागेनार्जितं धर्मम्, दत्तं दानेनाजितम्, हुतं दवींहो मैश्व गाह्येंशाजितम्, सर्व-मेव धर्म वृद्धे आच्छिनित । यस्मादेवं तस्माद्रह्मचारिसङ्घं चर-न्तं न प्रत्याचक्षीत । उ ह वा इति निपाता वाक्यालङ्कारार्थाः । अपिहशब्दों कदाचिदित्येवमर्थं द्योतयनः । एषु सङ्घीभूतेषु ब्रह्म-चारिषु कदाचिदेवंविधस्समाहितः एवं व्रतस्स्यात् , 'अथ ब्रह्मच-र्यविधिः ' इत्यारभ्य यानि व्रतान्युक्तानि तैस्तद्वान् व्रह्मचारी स्यात् । सम्भावनायां लिङ् । सम्भवेत् । तस्मान प्रत्याचक्षी-तेत्येवं व्राह्मणं भवतीति ॥

नानुमानेन भेक्षमुन्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु॥२७॥

भिक्षाणां सम्हो भैक्षम्। न ति इस्मासेनोि छएं मन्तर्य-म्, किन्तु दृष्टभुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम्, श्रुतमाप्तोप-देशः, नाभ्यामेव तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्तानुवादो-पूर्वमंशं विधातुं, यथा, 'नानुवषद्भरोत्यपि वोपा ५ ३वनुवषद्भर्यात्र्रो इति ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥२८॥

ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा भिक्षेत भिक्षां याचेन 'भवति भिक्षां देहि ' इति ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ २९॥

' भिक्षां भवति देहि' इति राजन्यो भिक्षेत ॥

¹आप. श्री. १३-१४-९,१०.

भवदन्त्यया वैद्यः ॥३०॥

'भिक्षां देहि भवति ।।

'सर्व लाभमाहरनगुरवे ' इत्युक्तम् । अधाहत्य किं कर्त-व्यामित्यत आह—

तत्समाहत्योपनिधायाचार्याय प्रव्यात् ॥३१॥

तद्भेक्षं समाहत्य समीपे निधायाचार्याय प्रब्रूयादिदमि- त्थमाहतिमिति 1 ।

तेन प्रदिष्टं मुझीत ॥३२॥

तेनाचार्येण प्रदिष्टं सोम्य त्वमेव मुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुक्षीत ॥ विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥३३॥

यदि गुर्सावप्रोधितः असन्निहितस्यात्तत आचार्यकुलाय आचार्यस्य यत्कुलं भार्यापुत्रादि तस्मै प्रब्रूयात्॥

तैर्विप्रवासेन्यभ्योपि श्रोत्रियभ्यः ॥३४॥

तेस्स्वकुलेस्सह गुरोविष्रवासे अन्येभ्योपि श्रोत्रियेभ्यः प्रव्यात् । तेः प्रदिष्टं भुज्ञीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौत-मोप्याह—' असन्धिषो तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिसद्भचः १ इति ॥

नात्मप्रयोजनश्चरेत् ॥३५॥

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः, एवम्भूतो

¹ङ. च—इममर्थमाधत्स्वेति.

भिक्षां न चरेत्, आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा शीत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा 'प्रोषितो भैक्षादमौ कृत्वा भुञ्जीत ^भ इति वश्यमाणमप्रोधितेषि यथा स्यादिति ॥

भुक्ता स्वयममत्रं प्रक्षाळयीत ॥ ३६ ॥

अमत्रं भोजनपात्रम्, मुन्त्रेति सन्निधानात्। तत्स्वयमेव प्र-क्षाळयीत प्रक्षाळयेत्। भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षाळने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणित्यन्ये ॥

न चोच्छिएं कुयति ॥ ३७॥

यावच्छकोति मोन्तुं तावदेव मोजनपात्रे कृत्वा भूजीत ॥ अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८॥

भोजने प्रवृत्तो यदि तावद्धोक्तुं न शक्त्यात् तदा भूमौ नि-खनेत्॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ३९ ॥

अप्सु प्रक्षिपेत् ॥

आर्याय वा पर्यवद्घ्यात् ॥ ४० ॥

आर्यस्नेवर्णिकस्तस्मे अनुपनीताय पर्यवदध्यात् सर्वमेकस्मि-न्यात्रे निधाय तत्समीपे भूमी स्थापयेत् ॥

अन्तिधिने वा श्रुष्टाय ॥ ४९ ॥

¹आप. ध. १-३-४२,

३ ख. ४५ मू.] उज्ज्वलाख्यव्याख्यासहितम्.

अन्तर्धानमन्तर्धः सोस्यास्तीति । ब्रीह्यादित्वादिनिः । अन्त-धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य श्रृद्धत्वम्, आशौचेषु स्वामितु-त्यत्वात् । प्रकरणाच्चाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय श्रृद्धाय पर्यवदध्यात् ॥

प्रोषितो भैक्षादमौ कृत्वा भुजीत ॥ ४२ ॥

यदि शिष्य आत्मार्थमाचार्यार्थं वा प्रोषितस्त्यात्तदा भैक्षातिकिश्चदादायाग्रो कृत्वा प्रक्षिप्य शेषं भुक्षीत श्रोत्रियाणां सद्वावेऽसद्भावे च । 'अन्येभ्योपि श्रोत्रियेभ्यः ' इत्येतत्त्वत्र न
भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं द्व्यात् 'तदभावेग्रो कृत्वा भुक्षीत '
इति । यद्यपि नद्राचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतः, तथापि न्यायसास्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासो भविष्यति ॥

अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं सम्पादियतुं हिवरादीनि सम्पादयति— भैक्षश्र हिवषा संश्रम्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थ॥४३

भेक्षं हविषा हविष्ट्रेन संस्तृतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हित-षि आचार्यो देवतार्थे देवताकार्ये, तस्मीत्यर्थत्वात्तस्येति ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ४४ ॥

तस्य जठराम्भौ हूयमानत्वात् ॥

तं भोजयित्वा॥ ४५॥

इति तृतीयः खण्डः

यदुन्छिष्टं प्राइञाति ॥ १ ॥

अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्पते, तं भोजयेत्, भोजियत्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्रीयात् । प्रार्ञातीति जकारोऽपपाठरुछान्दसो वा, 'शात्' इति चुत्वप्रतिषेधात्।।

हविरुच्छिष्टमेव तत्॥ २॥

इडामक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः ॥ ३॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदा-दीनि च स्वयमाहतानि यथालाभमुपहरित दक्षिणा एव ताः। दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥

स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः॥ १॥

स एष एवम्भूतो यज्ञो ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते, एवं कुर्व-ता ब्रह्मचारिणा यज्ञ एव नित्यं क्रियन इत्यर्थः ॥

न चास्मै श्रुतिप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५॥

अस्मे शिष्यायाचार्य रश्रुतिविप्रतिषिद्धं शास्त्रप्रतिविद्धमुच्छिष्टं न दद्यात्॥

किम्पुनस्तत् ?-

यथा क्षारलवणमधुमाश्लानीति॥ ६॥

यथेति वचनात्, श्रुतिविप्रतिषिद्धिमिति लक्षणतः प्रति-वधाच क्षारादिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः॥ ७॥

अभ्यङ्गरोषो गन्धरोषो मात्यरोष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः व्रतिषिद्धाः आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥

केचिनु श्रुतिविप्रतिषिद्धमप्याचार्यस्य शेषमुपभुञ्जाना दृश्य-न्ते पूर्वःपूर्वः आचारः प्रमाणिमिति वदन्तः । तान्त्रिराकरोति—

श्रुतिहिं वलीयस्यानुमानिकादाचारात्॥ ८॥

अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वानुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्वलीयसी ।
तिद्वरोधे नानुमानुं दाक्यते, 'अनुमानमबाधितम्' इति न्यायात् ।
एवञ्च द्रुवता द्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्षद्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतेक्षच्छिष्टव्यतिरिक्तो विषयस्मम्भवति, तथापि सङ्कोचोपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयुक्तः ॥

ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते, यथा-शृह्णाति ' न गृह्णाति ' इति । तिकमाचारात्सङ्कोचिका श्रुतिनानुमीयते ! अत आह-

हइयते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥९॥

स्यादेवं यद्ययमाचारोऽगृह्यमाणकारणस्स्यात्। गृह्यते तु तत्र कारणम्।।

किं तत् !-प्रीतिर्द्युपलभ्यते ॥१०॥

क्षारादिभोजने भुआनस्य प्रीतिर्द्धुद्भवि । ततश्च यत्र प्रीत्युपलिधितः प्रवृत्तिः न तत्र शास्त्रमस्तीति न्यायात् न सङ्घोचिका श्रुतिरनुमीयते इति॥

पितुज्येष्ठस्य च आतुरुच्छिष्टं भोक्तव्यस्॥११॥ स्पष्टम् ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥१२॥

यदि तयोधमाद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम्। यदा-मुझानस्य ब्रह्मचारिणः यदि धर्मविप्रतिषेषो भवति मधुमांसादिमिश्रितत्वेन ततो न भोज्यमिति ॥

सायम्प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥१३॥

आचार्यस्यं स्नानपानाद्यर्भम् ॥

सदारण्यादेघानाहत्याघो निद्ध्यात् ॥१४॥

सदा प्रत्यहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एधान् काष्टानि आचार्यगृहे पाकादार्थमाहरेत्, आहत्य चाधो निदध्यात् । अधोनिधानं आचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्क्या । अपर आह-आत्मनस्सिमदाधानार्थमेधाहरणिमति । उक्तं हि गृद्ये-' एवमन्यस्मिनापि सदारण्यादेधानाहृत्य ? इति । तदनुवा-देनाधोनिधानमत्र विधीयते हराधमहरार्थं वेति॥

¹अप. गृ. ११-२२.

नास्तमिते समिद्वारो गच्छेत् ॥१५॥

अस्तमिते आदित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेत्, चोरव्या-बादिसम्भवान् । समिद्धार इति 'अण् कर्मणि च' इति नुमर्थेऽण्यत्ययः ॥

अग्निमिद्धा परिसम्ह्य सामध आदध्यात्साय-म्प्रातयथोपदेशम् ॥१६॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्नेराशीकर-णिमत्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यान् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वा-चरणार्थं, सायम्प्रातरित्यादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति च॥

सायमेवाग्निपूजेत्येक ॥१७॥

एक आचार्यास्सायमेवाग्निपूजा कार्या न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ समिद्रमित्रं पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्या॥ समिदाधानेन समिद्धमिं पाणिना परिसमूहेत्, न समू-हन्या। समूहनी सम्मार्जनी दर्भनिभिता वेदाकृतिः, आचारात्॥

प्राक्त याथाकामी ॥१९॥

प्राक्त समिदाधानात्परिसमूहने याथाकामी भवति । यथा-कामस्य भावो याथाकामी । प्यञ्, षित्त्वादीकारः ॥

नाग्न्युदकशेशेण वृथाकर्माणि कुर्वीताचामेदा॥ अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथाकर्माणि अदृष्टप्रयोजनरहितानि प्रभाळनादीनि न कुर्वात, नाप्याचामेन्। अवृथाकर्मत्वादस्य पुनः प्रतिषेधः।

पाणिसहुच्धेनोदकनेकपाण्याविजतेन च नाचा-मेत् ॥२१॥

पाणिसहुद्धं कुम्भादिगतं यत्याणिना सङ्घोभितं तेनोदकेन ना-चामेन्। नेरं नटाकादिषु स्वयमाचमने। यदा पर आचामयाते नदा एकेन पाणिना यदार्वाजतमुदकं तेन नाचामेत्, किन्तूभा-भ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावांजतं तेनाचामेत्। एवञ्च स्वयं वामहस्तेनावाजितनापि नाचामेत् । अलाबुपात्रेण नाळि-केरेण वेणवेन चर्ममयेन ताम्मयेन वा पात्रेण स्वयमाचमन³-माचरिन शिएाः॥

स्वमं च वजयेत् ॥२२॥

. प्रवं 'अदिवास्वापी ' इत्यनेन दिवास्वाप: प्रतिधिद्धः । अ-नेन नु रात्राविष यावदाचार्यो न स्विपति नावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिद्धयने । स्वप्रकथनं च वर्जयेदित्यन्ये ॥

अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धमार्थयुक्तैः कर्माभिः॥

अथ स्वप्रस्य प्रकृतत्वातस्वप्रानन्तरं व्राह्मे मुहूर्ते उत्थायेत्यर्थः। भहरहिनत्यमाचार्यं गोपायेद्रक्षेत्। किं दण्डादि गृहीत्वा ? ने-त्याह - धर्मार्थयुक्तेः कर्मीभः धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुश-पुष्पाहरणादीनि, अर्थयुक्तानि युग्यघासाहरणादीनि ॥

¹क. घ. ङ-इदं. ²घ-मृण्मंयन. च-चमरु [चमूरु?] मयेन.

^{3 &#}x27;स्त्रयम् ' इ्रांत केष्ट्रचित्पुस्तेकषु न्यास्त्र.

स गुप्तवा संविद्यान्ब्याहर्मगोपायमाजूगुपम-हमिति॥ २४॥

स त्रसचारी यावदुत्थानादस्य यावच संवेशनात्* एवमा-चार्यं गुप्ता संविशन् शयनं भजन् 'धर्मगोपायमाज्यपमहम्' इति मन्त्रं व्यान्। धर्मं गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यः तम-हमानूगुपं आभिमुख्येन रक्षितवानस्मि, इदानीन्तु संविशामीति मन्त्रस्यार्थः । अपर आह – हे धर्म मां गोपाय रक्ष, यस्मादहं आजुगुपमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥

प्रमादादाचार्यस्य वृद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रम् रहिस बोघयेत् ॥२५॥

प्रमादोऽनवधानम्, प्रमादाद्बुद्धिपूर्वं वाचार्यस्य यो नियमाति-क्रमः तं रहसि वोधयेत्, इत्थययं नियमः पूज्यपादैरतिक्रम्यत इति ॥

अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥२६॥

यदि बोधितोप्याचार्यस्ततो न निवर्तेत ततस्वयमेव तस्य कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि कर्माणि आरभेत कुर्पात्।।

निवर्तयेद्वा ॥२७॥

प्रसद्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥

अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्विपितीति ॥२८॥

^{*} ङ-आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच संवेशनात्.

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रबुध्यति । जघन्यशब्दः पश्चा-दर्थे । जघन्यं च संविशित तं ब्रह्मचारिणं न स्विपितीति धर्मज्ञा आहु: । प्रयोजनम्—उपनयने 'मा सुषुप्थाः' इति संशासनस्यायमर्थः, न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथश-ब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥

स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्वेवास्य स-र्वाणि कर्माणि फलवन्त्यवान्नानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥२९॥

'आचार्याधीनस्स्यान् ' इत्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन प्रकारेण प्राणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापिन आत्म। येन स तथोक्तः। प्रकर्षश्वाऽन्ता-त्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति 'आचार्यकुले शरीरन्यासः' इति। अस्यैवंविधस्य ब्रह्मचारिणोत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि कर्माणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यवामानि भवन्ति । तत्फला-वाप्तिरेव तदवाप्तिः। यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे वि-वाहादीन्यष्टकान्तानि तान्यप्यवाप्तानि भवन्ति । तदेतन्त्रेष्टिक-ब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥

इति चतुर्थः खण्डः

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्र-व्याख्यायामुद्रवलायां प्रथमः पटलः.

¹आप, ध. १-२-१९.

²आप, ध. २-२१-६.

नियमेषु तपश्काब्दः ॥ १ ॥

'आचार्याधीनस्स्यात्' इत्येवमादयो ये नियमा: अस्मिन्ब्रह्म-चारिप्रकरणे निर्दिष्टाः तपदशब्दस्तेषु द्रष्टब्यः, न तु कृच्छ्रादिषु॥

तद्तिक्रमे विद्याकर्म निस्स्रवति ब्रह्म सहाप-त्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

नेषां नियमानामितिक्रिमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निस्स्रवति गृहीतं वेदं निस्सारयति । कुतः ? एतस्मान्नि-यमानिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न केवलादेतस्मात्, किन्तर्हि ? सहापत्यान् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः। 'वोप-सर्जनस्य १ इति सभावाभावे रूपम् । अपत्यादिप निस्सा-रयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततोपि ब्रह्म निस्सारयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात् सहापत्याद्वहीतं ब्रह्म निस्स्ववित, . ब्रह्मयज्ञादिषूपयुज्यमानमप्यिकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विविधितः। स्रवतेश्व सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः, स्रवत्युदकं कृण्डिकेति ॥ अपर आह-तदतिक्रमे नियमातिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः ! यतो निस्स्रवति ब्रह्म निस्सरती-त्यर्थः । शेषं समानमिति ॥

विद्याकर्म निस्स्रवति ब्रह्म च निस्स्रवतीत्यन्ये ॥

कुर्वत इति वा अध्याहारः । तदितक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निस्स्रवति ॥

न केवलमिकञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं, प्रत्युता-नर्धकारीत्याह—

¹आप, ध. १-२-१९,

कर्तपत्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥

कर्तशब्देन श्वभाभिधायिना नरको लक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवम्भूतं विद्याग्रहणं नरकपातहेनुर्भवति । अनायुष्यञ्च अनायुप्करञ्च ॥

तस्माहपयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्र-मान्॥ १॥

अन एवावरेप्वर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रहशो न भवन्नि, नियमानिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वान् ॥

कथन्तर्द्यानना अनिकामन्तेषि निपमानल्पेनेव यत्नेन चतुरो वेदानगृह्णन्ति? युगान्तरे सम्यगनुष्टितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह-

श्रुतर्पयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशोषेण पुन-स्सम्भवे॥ ५॥

* पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म॥ अत्रोदाहरणम्-

यथा श्वेतकेतुः ॥ ६ ॥

श्वेतकेतुस्स्वल्पेनेव कालेन चतुरो वेदान् जग्राह । तथा च छान्दोग्यम्, 'श्वेनकेनुहाभणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वे सोम्यास्य हकीनोननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति स ह द्वादशवर्ष उपत्य चतुर्विशतिवर्षसर्वान्वेदानधीत्य महामना अनुवानमानी स्नच्ध एयाय, भं इति ॥

^{*} सकुच्छतस्याविस्मर्नागः श्रुनर्षयः '—इत्यधिकः पाठः क. पुस्तके. †छा. उ. ६-१-१,२.

एवं नियमातिक्रमें दोषमुन्ता तदनुष्टाने सिद्धिमाह-

यत्किश्च समाहितोऽब्रह्मध्याचार्यादुपयुक्के ब्रह्म-वदेव तस्मिन्फलं भवति॥ ७॥

अव्रह्मापि । परहत्पं कतन्तवन् । अपेर्वा अकारलोपः, पि-हितपिनद्धादिवन् । वेदव्यतिरिक्तमिप यिकिश्चिद्विषमन्त्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्वा आचार्यादुषपुङ्क्ते गृह्णानि ब्रह्मवदेव तिस्मन्फलं भवति ॥

निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह-

अथो यत्किश्च मनता वाचा चक्षणा वा सङ्गलपयन्ध्यायत्याहाभिविपद्यति वा तथेव तद्रवतीत्युपदिशन्ति॥ ८॥

अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मकमनुग्रहात्मकं वा सङ्कलपयन् चिकीर्षन् मनसा निर्देषन शिवेन वा ध्यायित इत्थिमदमस्यास्त्वित तथेव नद्भवित । तथा यत्किञ्च सङ्कलपयन् वाचा
क्रूरया मधुरया वाह इदिमित्थमस्यास्त्वित तथेव नद्भवित । एवं
यत्किञ्च सङ्कल्ययन् चक्षुषा घोरेण मैत्रेण वाभिविपद्मित तथेव
नद्भवित्ययन् चक्षुषा घोरेण मैत्रेण वाभिविपद्मित तथेव

अवर्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तं भवति । इदानीं ते धर्माः स्रक्षणतिस्रविधा इत्याह-

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिरिति ॥ ९॥

यैरनुधिनैर्गुरुः प्रसीदित ताति गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षाळ-नादीनि कर्माणि । स्वस्तीत्यविनाशनाम, तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्य-यनम् । तच त्रिविधम्, दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थञ्चेति । दृष्टार्थं बाहुतरणादिनिषेधः, अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः, उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥

अतोन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि॥ एतेभ्योन्यानि कर्माणि तीर्थयात्रादीनि निवर्तन्ते ब्रह्मचारि-णः, न कर्नव्यानीत्यर्थः ॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यृजुर्मृदुस्सिध्यात ब्रह्मचारी॥ ११॥

स्वाध्यायंध्रक् अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारियना आविस्मर्ता । धमें रुचिर्यस्य संधर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपद्शब्द-स्तद्वान् । ऋजुरमायावी । मृदुः क्षमावान् । एवम्भूतो ब्रह्मचारी सिध्यनि सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः 'अथो यत्किञ्च मनसा भ इति । तत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम्, तदनुष्ठाने फलभूमा, तदतिक्रमे दोषभूमेति॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रात-रभिवादमभिवादयीतासावहं भो इति॥१२॥

सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्र्याः पश्चिमे यामे उत्तिष्टेन्, उत्थाय च समीपे तिष्टन् गुरोः प्रातरिभवादम-भिवादयीन असावहं भो इति झुवन् । असावित्यत्रात्मनो नामानिर्देशः, यथा अभिवादये यज्ञशर्माहं भो इति॥

¹. आप. ध. १-५-८,

समानश्रामे च वसतामन्येषामपि वृहतराणां प्राक्त्रातराज्ञात् ॥ १३॥

प्रातभों जनात्याक् प्रातरिभवादयभिवादयीत, ते चेत् वृद्ध-नरास्समानग्रामे वसन्ति ॥

प्रोप्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं प्रोव्य समागतो भवति, आचार्यादयो वा, तदाप्य-भिवादयीत । इदं नेभित्तिकं, पूर्व नित्यम् ॥

अथ काग्यम्—

स्वर्गमायुभेष्सन्। १५॥

अभिवादयीनेत्येव ॥ अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्यणाह—

दक्षिणं बाहु थ श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोभि-वादयातोरस्तमश्राजन्यो मध्यसमं वैद्यो नीचेदशुद्रः प्राञ्जलिः ॥ १६॥

त्राह्मणोभिवादयमान आत्मनो दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्र-सार्याभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः, दक्षिणं बाहुं प्रसार्याभि-वादयीतेत्यनुवर्तते । एवमुत्तरयोरिष । एवं मध्यसममुदरसमं वै-रयः । ऊरुसमिन्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोभिवादयीत प्राञ्ज-लियेथा भवति तथा अभिवादयीत, अञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्ज-लिरिति युक्तः पाठः ॥

^{1&#}x27; प्राञ्जलिम् ' इति मुम्बैमुद्रितपुस्तके.

ष्ठावनं च नाम्नोभिवादनप्रत्यभिवादने च पूर्वेषां वणांनाम्॥ १७॥

अभिवादनस्य यत्रात्यभिवादनं तत्राभिवादियतुर्नामः ष्ठावनं कर्तव्यं, प्रुतः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्षिता-नामभिवादयमानानाम् । 'प्रत्यभिवादेऽशूद्धे ' इति पाणिनी-यम्प्रतेः तत्र 'वाक्यस्य टेः' इत्यनुवृत्तेः प्रत्यभिवादवाक्य-स्यान्त नामप्रयोगः, तस्य टेः छुतः। आयुष्मान् भव सौम्य इति प्रयोक्तत्यः । स्मृत्यन्तरवशान्तामश्च पश्चादकारः । तथा च मनु:-

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विद्रोभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्रुतः ॥

आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ता३अ इति प्रयोगः । शम्भु-र्विष्णुः पिनाकपाणिः इत्यादीनां नाम्नां सम्बुद्धौ गुणे कृते ' एचोप्रगृह्यस्यादृराद्धृते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ? इत्ययमिष विधिर्भवति । अन्ते अकारः 'तयोध्वविच संहितायाम् ' इति यकारवकारों भवतः । शम्भा३व, विष्णा३व, पिनाक-पाणा३य, इति । अत्र सूत्रे 'प्रत्यभिवादने च' इति चकार-स्यार्थं न पर्यामः । अपर आह-अभिवादने प्रत्यभिवादने च प्रावनिमाति । अस्मिन्नपि पक्षे द्वन्द्वेनाभिहितत्वाच्चश-छोनर्थक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न कापि ष्रुतो विहितः ; तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्थकाश्च निपाता बहुळं प्रयुज्यन्ते ॥

¹मनुस्रु, २-१२५,

उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसङ्ग्रह-णम् ॥ १८॥

उदिते त्वादित्ये आचार्यणाध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणेन वि-धिनोषसङ्ग्हणं कुर्यात् ॥

सदैवाभिवादनम् ॥ १९ ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारेणाभिवादनमेव । अयन्त्वनुवादं उत्तरिववक्षया ॥

उपसङ्ग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २०॥ अभिवादनप्रसङ्गे सदैवोषसङ्ग्राह्य आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ किमिदमुषसङ्गृहणम् १ तदाह—

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधि-मृश्य सकुष्ठिकमुपसङ्गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिणं पादं अध-स्तादभ्यधिमृश्य । अधिशब्द उपरिभावे । अधस्ताच्चोपरिष्टाच्चा-भिमृश्य सकुष्ठिकं सगुरुफं, साङ्गुष्टमित्यन्ये । उपसङ्गुह्णीयात्, इद-मुपसङ्गृहणम्, एतत्कुर्यात् ॥

उमाभ्यामेवोभावभिषीडयत उपसङ्ग्राह्यावि-त्येके॥ २२॥

उभाभ्यां पाणिभ्यामुभावेवाचार्यस्य पादाविभिषीडयतो माणव-

कस्य उपसङ्गद्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति ' कृत्यानां कर्निर वा ' इति कर्निर षष्टी । अत्र मनु:-

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्हणं गुरोः। सब्येन सब्यस्स्प्रप्टब्यो दक्षिणेन नु दक्षिणः ॥ इति ॥ सर्वाह्र सुयुक्तोध्ययनादनन्तरोध्याये ॥२३॥

सर्व च तदहश्च सर्वाह्म । 'राजाहस्सिखिभ्यष्टच् ', 'अ-होद्ग एनेभ्यः ' इत्यद्गादेशः, 'अह्रोदन्तात् ' इति णत्वम्, अत्य-न्तसंयोगे द्विनीया । सर्वाह्मं सुयुक्तः सुसमाहितोनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः, नान्तरयतीत्यनन्तरः, अध्ययनाद्यथात्मानं नान्तरयति, यथा अध्ययनान्न विच्छिदाते, तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादः, 'मनसा चानध्याये ' इति विशेषविधानान्। 'अध्यायेन्' इति प्रायेण पठन्ति । तत्र नकारोपपाठरुङान्दसो वा ॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

गुरुकर्मसु च तथा स्यात् ; सुयुक्तीनन्तरश्च स्यात् ॥ मनसा चानध्याये॥ २५॥

अनध्यायकाले च मनसाध्ययनादनन्तरस्यात्, सन्देहस्थाना-नि मनसा निरूपयेन्, अध्ययनविषयामेव चिन्तां कुर्यात्॥ आहूताध्यायी च स्यात्॥ २६॥

आचार्येणाहूतस्मन्नधीयीत । नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥

इति पञ्चमः खण्डः,

⁻मनुस्मृ, २-७२,

सदा निशायां गुरुथ संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाळ्य संवाद्य ॥ १ ॥

सदा प्रत्यहं निशायां अतिक्रान्ते प्रदोषे गुरुं संवेशयेत्। कथम्? तस्य गुरोः पादौ प्रक्षाळय संवाह्य च। संवाहनं मर्द-नम्॥

अनुज्ञातस्संविशेत्॥ २॥

पश्चाहुरुणानुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत् शयीत ॥

न चैनमभि प्रसारयीत ॥ ३॥

एनमाचार्य प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

न खट्टाया ५ सतोभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ १॥

यदा गुरुः खद्वायां शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५॥

अस्याचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टश्शयानो न भाषेत । कार्यावेदनादावुत्थायेव भाषेत ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिव्यात् ॥ ६ ॥

आचार्यणाभिभाषितस्सन्नासीनः प्रतिब्र्यात् । एतदाचार्ये आसीने शयाने वा॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥

पदा आचार्यस्तिष्ठन्द्रते तदोत्थाय प्रतिद्र्यात् ॥ उत्तरे हे सूत्रे स्पष्टार्थे-गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८॥ धावन्तमनुधावेत्॥ ९॥ न सोपानदेष्टितशिरा अवहितपाणिवर्ऽसी-ं देत्॥ १०॥

उत्तरत्रो *पानत्प्रतिषेधान् 'न सोपानन् १ इत्यनुवादः 'अध्वाप-नम्नु दित प्रतिप्रसोतुम् । आचार्यं न सोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टिनाशिगः। अवहितपाणिः दात्रादिहस्तः, एवम्भूनोपि नासीदेन्॥

अध्वापत्रस्तु कर्मयुक्तो वाऽऽसीदेत् ॥ ११ ॥

प्राप्ताध्वा अध्वापनः । कर्मणि दात्रादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्म-युक्तः। एवम्भृतस्तु सोपानत्कोप्यासीदेत्॥

न चेदुपसीदेत्॥ १२॥

न चेदाचार्यसमीपे उपसीदेदुपविशेत्। यदि तूपविशेदध्वा-पन्नः कर्मयुक्तो वा तदोषानत्प्रभूतीनि विहायोपविशेत्॥

देवमिवाचार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वा-च% शुश्रूषमाणोस्य ॥ १३॥

यो यं देवं भजने स तद्भावनयाचार्यमुपासीत । अविकथ-

यन्, व्यर्था कथा विकथा, तामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षि-प्तमनाः । अस्याचार्यस्य वाचं शुश्रूषमाणः ॥

अनुपस्थकतः ॥१४॥

उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा नोपासीत ॥

अनुवाति वीतः ॥ १५॥

वाते अनुवाति सति वीतः विषर्ययेणेत उपासीत । प्रतिवात-स्तु वक्ष्यमाणेन प्रतिधिध्यते । मनुरप्याह—

'प्रतिवातेनुवाते च नासीत गुरुणा सह॥⁹¹ इति॥

अप्रतिष्टब्धः पाणिना ॥१६॥

प्रतिष्टब्धो न स्यात्, पाणितलं भूमौ कृत्वा पाण्यालम्बनो नासीत ॥

अनपश्चितोन्यत्र ॥१७॥

अन्यत्र कुडचादावाश्रितो न स्यात्, कुडचाद्यपाश्रितो ना-सीत ॥

यज्ञोपवीती दिवस्तः ॥१८॥

यदा द्विस्त्रस्तदा वाससान्यतरेण यज्ञोषवीती स्यात् । 'अ-पिवा सूत्रमेवोपवीतार्थे' इत्येष कल्पस्तदा न भवति ॥

^{*} उपस्थं कृत्वा—उपस्थरान्द आसनविशेषं ब्रूते, आकुन्चितस्य सन्यंजानुन उपरि दक्षिणपादप्रक्षेपे सित यत् सुखावस्थानं भवति तत् कृत्वा 'इति ते. आ. २-११-३ माधवीयन्याख्याने.

¹मनुस्मृ. २-२०३.

²आप, ध, रे-४-१र्र,

अधोनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥१९॥

यदा त्वेकवस्त्रो भवति तदाधोनिवीतस्स्यात, न तस्य दीर्घ-स्याप्येकदंशेनोत्तरीयं कुर्यात् ॥

अभिमुखोनभिमुखम् ॥२०॥

स्वयमाचार्याभिमुख आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासी-त । म्वयमाचार्यमेव पर्यनाचार्यस्य पुरत आर्जवेनासीत ॥

अनासनोनतिदूरे ॥ २१ ॥

अत्यासन अतिदूरे च न स्यात्॥

यावदासीनो बाहुम्यां प्राप्त्यात् ॥ २२ ॥

यावत्यन्तराळे आसीन आचार्यं बाहुभ्यां *प्राप्तुं शक्नुयात्ता-वत्यासीत ॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

आचार्यस्य प्रतिवानं नासीत ॥

एकाध्यायी दक्षिणं वाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥२४॥

यदा एक एवाधीते नदाऽऽचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिण-पार्श्वे उपसीदेत् उपविशेन्॥

यथावकाशं बहवः॥ २५॥

वहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपसीदेयुः ॥

^{*} ड—आचार्यबाहुभ्याम्.

िहति च नासीताना नयोगविहिते ॥ २६॥

आसनयोग आम का । आस्तयोगे विहित अ भा विक अपनयोगित हत. । आक्रमोगेनास भाविते आ पे कि व यं नातात ।

आ नि च न संविद्योत । २७॥

अशयनयोगिविहित हात पूर्वा रहा गभ्यने । शयनयोक नासभाविते आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत् न शयीत ॥

चेष्टाति च चिकीर्षन् तच्छिक्तिविषये॥ २८॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्ये चेष्टति सित स्वयमि चि-कीर्षन् स्यात् । किमिविशेषेण १ तच्छिक्तिविषये, यद्याचार्येण क्रियमाणमात्मनदशक्तिर्विषयो भवति । चिकीर्षिन्निति सन्प्रत्य-ययोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् , नाच्छिय कुर्यात् । प्रदर्शितायामि-च्छायामाचार्यश्चेदनुज्ञानीयात्कुर्यात् । अशक्तिविषये तु नेच्छापि प्रदर्शियनव्या । चिकीर्षेदिति युक्तः पाउः ॥

न चास्य सकाशेन्वक्स्थानिनमुपसङ्गृह्णीयात्

आचार्यव्यनिरिक्ता गुरवोन्ववस्थानिन इति स्मार्तो व्यव-हारः; भाचार्यदेशेष्ठो गुरूणाम् । तमवेक्ष्यान्ववस्थानं पदमे-षामिति कृत्वा । आचार्यस्य सन्धिधावन्ववस्थानिनं नरेपस-कृहीयात् ॥

गी, ध. २०५०,

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३०॥

न चैनमन्व स्थानिनं गोत्रेणाभिजनकुलादिना वा कीर्तयेत् स्तुवीत भागवोयं महाकुलप्रसूत इति ॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठे द्वातिष्ठे द्वा ॥ ३१ ॥

प्रत्युत्थानमध्यस्य न कर्नव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरा-चार्यस्य सकारो आसित्वा गमनायोत्तिष्टति तदानूत्थानमपि न कर्तव्यम्॥

अपि चेत्तस्य गुरुस्स्यात् ॥ ३२ ॥

यदाप्यसौ तस्याचार्यस्य मानुलादिर्गुहस्स्यात्तदा। 'आचार्यप्रा-चार्यसिन्निपाने रे इति पूजां वक्ष्यति, तेनैव न्यायेन मातुलादि-प्विष प्रसङ्गे इदमुक्तम् ॥

देशास्वासनाच सथ्सपेत् ॥ ३३ ॥

किन्तु देशादासनाच संसर्पेत्तस्य सम्मानार्थम् ॥

नामा तद्नतेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके॥३४॥

तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेत्, यज्ञशर्मान्निति, यद्यप्यसावात्मनो गुरुर्भवतीत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोनीमग्र-हणं न कर्तव्यमिति ॥

¹आप. ध. १-८-१९.

यस्मि ५ स्त्वनाचार्यसम्बन्धाद्वीरवं वृत्तिस्तिस्म-त्रन्वकस्थानीयेप्याचार्यस्य ॥ ३५॥

यस्मिन्न पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारि-त्रादिना लौकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वकस्थानीयेपि आचार्ये या वृत्तिस्सा कर्तव्या, अन्वबस्थानी[ये]प्यनन्वबस्था[नीयै]व ॥

भुक्ता चास्य सकाशे नानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छे-त्॥ ३६॥

आचार्यस्य मुझानम्यामुझानस्य वा सकारो भुक्ता अनू-न्याय । छा दनो दीर्घः । उत्थानम् कुन्वा उच्छिष्टं न प्रय-च्छेन्, 'आर्याय वा पर्यवदध्यान् ' इति गद्धिहिनम् ॥

आचामेद्या ॥ ३७॥

आचमनमध्यन्त्याः न उर्यार्॥

कि करवागीत्यामन्य ॥ ३८॥

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य ॥ इति षष्ठः खण्डः.

उत्तिष्ठेतूष्णीं वा ॥ १ ॥

विकल्पः। आम्न्त्र्येति लिङ्गादुत्थायाप्याचमनं न कुर्यात्, आचार्यसकाश एवाचामेत्॥

¹घ — अन्वक्स्थानीयोप्यनन्वक्स्थानीय एत. क—अन्वक्स्थानीयोप्यन्वक्स्थान्येव. ²आप. ध. १-३-४०. उध. छ—'न कुर्यात् ' इति भागो न दश्यते,

नापपर्यावर्तत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥२॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुभिच्छन् गुरोरपसव्यं न पर्यावर्तेत, किन्तु प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥

न प्रेक्षेत नमाश्स्त्रियम्॥३॥

यां प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नयां स्त्रियं नेक्षेत ॥

ओषाधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपाजिघेत् ॥ ४॥

ओषधयः फलपाकान्ताः, वनस्पतयः ये पृष्पेविना फलन्ति, बीमहृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पाद्याच्छिद्य नोपजिन्नेत्। आच्छिदोति वचनाद्यादृच्छिके गन्धग्रहणे न दोषः ॥

उपानहौ छत्रं यानामिति च वर्जयेत् ॥ ५ ॥

यानं शकटादि । इतिशन्द एवम्प्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौनमः-'वर्जयन्म मांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानो-पानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादवादन ज्ञानदन्तधावनहर्ष गुत्तगीत-परिवादभयानि भे इति ॥

न स्मयेत ॥ ६ ॥

स्मितं न कुर्यात्॥

यदि समयेतापिगृह्य समयेतेति हि ब्राह्मणम्॥७॥

यदि हर्षातिरेकाद्धारियतुं न शक्नोति तदा अपिगृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेत, इति ब्राह्मणं न स्मयेतेत्यारभ्य ॥

¹गो. घ. २-१३.

नोपजिद्यात्स्वयं मुखन॥ ८॥

स्नातामनुलिप्ताङ्गां वा स्नियं बालामिष मुखेन नोपिति वेत् । मुखेनिति वचनावादृच्छिके गन्धग्रहणे न दोषः ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ९ ॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत् अपीयं मे स्यादिति ॥

नाकारणादुपस्पृशेत् ॥ १० ॥

कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृशेत् । कारणं योक्रसन्नहनवि-मोचनविषमपतनधारणादि ॥

रजस्वलो रक्तदन्त्सत्यवादी स्यादिति ब्राह्म-णम् ॥ ११॥

रजस्वलो मिलनगात्रः, रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन्। छा-न्दसो दल्लादेशः। पङ्किलदन्त इत्यर्थः। तदुभयम् 'उत्सन्भश्ला-घः ' इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यने श्रीतप्रायश्चित्तमितिक्रमे स्था-दिति। 'अनुनं वोक्ता ' इति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । सत्यवादी स्यादिति ना नणम्।

यां विद्यां कुरुते गुरी तेप्यस्याचार निस्यां गुरोर्वश्रयाः॥ १२॥

आत्मीये गुरो यां विद्यां कुरुतेथीते तस्यां विद्यायां गुरोर्थे वंश्या आचार्यास्तेष्यस्य माणवकस्याचार्याः । यद्धि साक्षा त्रेभ्यो न गृह्यते विद्या, तथापि ते आचार्यवदुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरेषु ये वंश्यास्तेषु नायं विधिः ॥

¹आप, ध. २-२७.

²आप, ध, १-२६-३,

यानन्यान्पद्यतोस्योपसङ्कीयात्तदा त्वेत उप-सङ्गाह्याः ॥ १३ ॥

अस्य माणवकस्य पःयनः अस्मिन्माणवके पद्यति यान-न्यानाचार्य उपसङ्ग्रीयाने माध्यकस्याप्यपसङ्ग्रह्माः। किं सदा? नेत्याह-'तदा त्वेते ' इांने, तस्यां दशायाम् । अपर आह-तदा प्रभृत्येत उपसङ्गद्धाः । तुशब्दात्समावृत्तेनापि ॥

गुरुसमवाथे भिक्षायामुत्पनायां यमनुबद्धस्त-द्धीना भिक्षा ॥ १४ ॥

यश हिरीयं नोरं या ते अधियानस्य मानतः स्य गुरू-समवायो भवति गुरव समयता भवति तदा भ । । । । । त्यनायां यं गुमिदानीमनुबद्धो माणवकः यनोधीने नदधीना भिता, या यात्रस ल धं नलामे निवेदनोयम्। त नक्ष विानेपानः ॥

समावृत्तो मात्रे द्यात् ॥ १५॥

क्तसमावर्तनो विवाहात्प्रागातितं मात्रे ददात्॥

माता भर्तारं गमयेत् ॥ १६॥

माता पति प्रापयेन् ॥

भर्ता गुरुम् ॥ १७॥

सोपि गुहं प्रापयेन्माणत्रकस्य । माणवकार्तितं द्रव्यं तहामि युक्तम् ॥

¹घ. च. तदात्वे तस्यां,

धर्मकृत्येषु वोपयोजयते ॥ १८॥

धर्मक् यानि विवाहादीनि, तेषु वोषयोजयेत्, गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता, सर्वेषामभावे समावृत्तस्वयमेव वा ॥

कृत्वा विद्यां यावती १ शक्र याहे दृद्धिणा माहरे-हमतो यथाशक्ति ॥ १९॥

यावनीं विदां कर्नु शक्त्रयाद्धेदं वेदी वेदा वा, तावनीं कुवा अधीत्य, गुरवे दक्षिणामाहरेहदादाथाशक्ति धर्मतो लब्धा न्या-याजिताम् ॥

धर्मत इत्यस्यापवादः -

विषमगते त्वाचार्य उत्रत्यश्रद्धतो वाऽऽहरेत्॥२०॥

यदा त्वाचार्यो विषयगत आपद्गरतदा उग्रतश्तूद्रतो वा प्र-तिगृद्य दक्षिणामाहरेत्। वैश्याच्छ्दायां जात उग्नः । उन्नकर्मा वा द्विजानिः॥

सर्वदा श्रूहत उयतो वाऽऽचार्यार्थस्याहरणं घार्म्यामत्येके ॥ २१ ॥

सर्वदा आपदानापदि च आचार्यार्थस्याचार्याय योथीं देय-स्तर्योग्रतदशूद्रतो वाऽऽहरणं धर्म्यं धर्मादनपेतिमित्येके मन्यन्ते । धार्म्यमिति पाठे स्वार्थे प्यञ्॥

दत्वा च नानुकथयेत् ॥ २२ ॥

आचार्यायेवमाहत्य दत्वा न कीर्तयेत् एतन्मया दत्तमिति ॥

कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥

गुर शयादी भर न तकार के मेरे ंचनः , येतः इतिमिनि ॥

आत्मप्रश्र सां परग गमिति चवजे नेद्र २४।

इतिकरणादेवंप्रकाराणामा ्नि दादीन मिपि प्रसिषेधः ॥

प्रोषितस्तदेव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥

इदं क्रुवित्याचार्येण प्रेषिनस्तदेव प्रतिपद्येत कुर्यात् क्रिय-माणमपि कर्म विहाय, यदापि तदाचार्यस्य भवति ॥

शास्तुश्चानागमाद्वत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥

' तिस्मश्चेव विद्याकर्मान्तम् रे इत्यस्यापवादः । यद्यधिग-न्तुमिष्टा विद्या शास्तु इशासितुराचार्यस्य सम्यङ्गागच्छति, तदा तस्यानाममादन्यत्र पुरुवान्तरे वृत्तिर्भवत्येव, यस्य सम्यगा-गच्छति² ॥

अन्यत्रोपसङ्गृहणादुच्छिष्टाशनाचार्यवदाचा-र्यदारे वृत्तिः॥ २७॥

अन्यत्रेत्युभयोदशेषः । आचार्यवदाचार्यदारेषु वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेषेण ? अन्यत्रोपसङ्ग्हणादुन्छिष्टाशनाच, पादोपसङ्ग्ह-णशुच्छिष्ठाशनं चेत्युभयं वर्जीयत्वा । अत्र मनु:-

¹आप. ध. १-१-१३.

²क. पुस्तके 'येषामाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम (१-१३) र इत्यधिकः पाठः

'गुरुपत्नी तु युवितर्नाभिवादोह पादयोः।' इति । गौतमस्तु—'तद्भार्यापुत्रेषु चेवम् । नोच्छिशशन नापन सा-धनपादप्रक्षाळनोन्मर्दनोपसङ्गृहणानि ' इति । दार इत्येकवचनं छान्दसम् ॥

तथा समादिष्टध्यापयति ॥ २८॥

य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोध्यापयित निस्मन्नाचार्यदा-रवहृत्तिः । अध्यापयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनं तावदेवा-तिदेशः ॥

वृद्धतरे च सब्रह्मचारिणि॥ २९॥

अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरिम्निर्देशात् ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्रह्मचारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्मणि व्रतं चर-तीति । तस्मिन्नप्याचार्यदारवद्वत्तिः,

आचार्यात्पादमादने पादं शिष्यस्वमेधया । पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते ॥ इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥

उञ्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः

11 30 11

उच्छिष्टाशनवर्जीमिति वचनादुपसङ्क्ष्रहणं भवति । एतच ज्ञान-वयोभ्यां वृद्धे । तदर्थं वृद्धतर इत्यनुवर्तते । गौतमीयस्तूपसङ्क्ष्रहणप्र-तिषेधोः वृद्धतरादन्यविषयः ॥

¹मनुस्मृ २-२१२,

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु॥३१॥

कृतसमावर्तनम्याप्येतदेवानन्तरोक्तमेतेप्वाचार्यादेषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं समयाचारप्राप्तं वृत्तम् । 'समादिष्टेध्यापयति भ इति विशेष उक्तः॥

इति सप्तमः खण्डः.

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥

समावृत्तस्यत्यनुवर्तते । समावृत्तस्य ब्रह्मचारिणोक्ततवि-वाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा वक्षामः॥

माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेश्इमश्रुरक्तोभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती काञ्चक्युपानही पादुकी ॥

माली माल्यवान् । आलिप्तमुखश्चन्दनादिना । मुखग्र-हणमुपलक्षणं, 'मुखममे त्राह्मणोनुलिम्पेत्' इत्याश्वलायन-वचनात् । सुगन्धिभरामलकादिभिद्रव्येरुपलिप्तं संस्कृतं केश-इमश्रु यस्य स उपलिप्तकेश इमश्रुः । अक्तः अञ्जनेनाक्षणोः । अभ्यक्तस्तैलेन । वेष्टिती, वेष्टितिशराः । उपविष्टिती, कटि-प्रदेशो द्वितीयेन वाससा विष्ितो यस्य स उपविष्टिती । कञ्चकं चोपानच कञ्जकोपानहम् । 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् ' इत्यच्स-मासान्तः । तदस्यास्ति कञ्चकोषानही । 'द्वन्द्वोषताषगर्ह्यान् ' इतीनिप्रत्ययः । प्रसिद्धे पाठे कञ्चकमेव काञ्चकं तद्वान्

¹ आश्व. ए. ३-८-११.

²आप. ध. ७-२८.

काञ्चकी । उपानद्वानुपानही । त्रीह्यादित्वादिनिः । पारुके दारुमये पादरक्षणे, तद्वान्पादुकी ॥

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्दा ॥ ३॥

अस्याचार्यादेः पुत्रान्तस्य उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि माल्यादीनि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥ ४ ॥

एतानि न कुर्यात्कारयेहा। अत्रोदाहरणम्-

यथा दन्तप्रक्षाळनोत्सादनावलेखनानीति ॥५॥

दन्त्रक्षाळनं दन्तधावनम् । उत्सादनमुद्दर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां विभागेनावस्थापनम् । इतिशब्दः प्रद-र्शनार्थः, तेन भोजनमूत्रोचारादिष्विप प्रतिषेधः॥

तद्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाचार्यः॥६॥

तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि¹ तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथात्मा संयुज्यते न तथा कथयेत्। आचार्यदिशप्यगृहं प्रत्यागतः अहो ! दर्शनीयं भोजनपात्रिम-त्यादि लिप्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहतमाहूतोभ्ये-तो वा न प्रतिस् हरेदित्येके ॥ ७॥

'वेदमधीत्य स्नास्यन् भे इति विधिना स्नातः तस्मिन्काले यथाविध्यभिहतमाबद्धं स्त्रगाद्याचार्येणाह्तस्वयमेव वा तत्समीप-

¹ग. इ—उपस्थितानि. ²आप. गृ[.] १२-१. ³क—हतं लब्धं.

मभ्येतो न प्रतिसंहरेन विमुश्चेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु त-दापि प्रतिमुञ्जेदिति । 'काले यथाविध्यभिह्तम् ' इति वचनाद-परेद्युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥

उचैस्तरां नासीत ॥ ८॥

स्वार्थे तरप् । आचार्यस्यासनादुच्चतर आसने नासीत ॥

तथा बहुपादे ॥ १ ॥

नीचेप्यासने बहुपादे नासीत ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १०॥

आसने त्वासीत । आचार्य पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासना-दावासीत¹, निद्ध भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितं भवति ॥

शय्यासने चाचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥

आचार्येणाचरित उपभूक्ते शय्यासने नाविशेत् । शयने न शयीत, आसने नासीत । पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम्। तथा च मनुराविशेषेणाह—

'शय्यासने चाध्युषिते श्रेयसा न समाश्रयेत् १ इति । गतं समावृत्तम्य वैशेषिकम् । अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेष:-

यानमुक्तोध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥

यानं राकटादि, आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत्। ' छत्रं

¹ सर्वतः प्रतिष्ठिते आसने नासीत । आचार्ये.....वेत्रासनादौ नासीत रे इति मु-म्बेमुद्रितपुस्तके, भनु. २–११९.

यानमिति वर्जयेत् ^१ इति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥

सभानिकषकटस्वस्तरा ५श्व ॥ १३ ॥

उक्तोन्वारोहेदित्येव | 'सभास्समाजांश्चागन्ता के इत्यस्याप-वादार्थं सभाग्रहणम् । निकषो नाम कृषीवलानामुपकरणम्, कृष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते । तच्च किंस्मिश्चिदारुढे केनचिदारु-त्यते । तत्र गुरुणारुष्यमाणेषि तेनोक्तस्सन्नारोहेत्, न त्वनौ-चित्यभयान्नारोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरु-णोक्तस्सन् सहासीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या, 'नवस्वस्तरे संविशान्ति कर्वात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्सन् सहासनादि कुर्यात् ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १४॥

गुरुणानभिभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चिद्धयात् प्रियादन्यत्। प्रियवचनं तु ब्र्यात् यथा गुजो जात इति॥

व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधे-यग्रहणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥१५॥

व्युपतोदोङ्गुळ्यादिना घट्टनम्, यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युप-जापः कर्णयोर्मुहुर्जत्पनम् । वकारङ्कान्दसोपपाठो वा । व्यभि-

¹आप. ध. १–७–५.

^{3&#}x27; कृष्यमाणे क्षेत्रं समं भवति 'मुम्बैपुस्तके.

मभ्येतो न प्रतिसंहरेन विमुञ्जेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु त-दापि प्रतिमुञ्जेदिति । 'काले यथाविध्यभिहतम् ' इति वचनाद-परेद्युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥

उचैस्तरां नासीत ॥ ८॥

स्वार्थे तरप् । आचार्यस्यासनादुच्चतर आसने नासीत ॥

तथा बहुपादे ॥ १ ॥

नीचेप्यासने बहुपादे नासीत ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १०॥

आसने त्वासीत । आचार्य पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासना-दावासीत, निद्ध भूमो सर्वनः प्रतिष्ठितं भवति ॥

शय्यासने चाचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥

आचार्येणाचरित उपभुक्ते शय्यासने नाविशेत् । शयने न शयीत, आसने नासीत । पित्रादिष्विप गुरुषु समानिमदम्। तथा च मनुरिवशेषेणाह—

'शय्यासने चाध्युषिते श्रेयसा न समाश्रयेत् १ इति । गतं समावृत्तम्य वैशेषिकम् । अथ व्रह्मचर्यविधेरेव शेष:-

यानमुक्तोध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥

यानं राकटादि, आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत्। 'छत्रं

^{1&#}x27; सर्वतः प्रतिष्ठिते आसने नासीत । आचार्य.....वेत्रासनादौ नासीतः इति मु-म्बेमुदित्युस्तके, ²मनु. २–११९,

यामिमिति वर्जयेत् ' इति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥

सभानिकषकटस्वस्तरा ५श्व ॥ १३॥

उक्तोन्वारोहेदित्येव | 'सभास्समाजांश्वागन्ता ' दत्यस्याप-वादार्थं सभाग्रहणम् | निकषो नाम कृषीवलानामुपकरणम्, कृष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते | तच्च किंस्मश्चिदारुढे केनचिदारु-प्यते । तत्र गुरुणाकृष्यमाणेषि तेनोक्तस्सन्नारोहेत्, न त्वनौ-चित्यभयान्नारोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता शप्या । तत्र गुरु-णोक्तस्सन् सहासीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशप्या, 'नवस्वस्तरे संविशान्ति ' इति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्सन् सहासनादि कुर्यात् ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १४॥

गुरुणानिभभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चिद्धयात् प्रियादन्यत्। प्रियवचनं तु ब्र्यात् यया गुजो जात इति॥

व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधे-यग्रहणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥१५॥

व्युपतोदोङ्गुळ्यादिना घट्टनम्, यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युप-जापः कर्णयोर्मुहुर्जत्पनम् । वकारङ्कान्दसोपपाठो वा । व्यभि-

¹आप. ध. १-७-५. ²आप. ध. १-३-१२.

^{3&#}x27; कृष्यमाणे क्षेत्रं समं भवति 'मुम्बैपुस्तके.

हासः आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रणमुच्चेस्सम्बोधनं यथा बधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं दशम्यां पितृविहितस्य नाम-धेयस्य ग्रहणम्, न पूज्यनाम्त्रो भगवदादेः। प्रेषणमाज्ञापनम्। एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवम्प्रकाराणां चान्येषामपि प्रतिषेधः । यथाह मनुः-

> नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम्। न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ इति ॥

आपद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥

आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिव्रेतं ज्ञापयेत् । असित पुरुषान्तरे वचनेनापि बोधयेत्, न साक्षात्प्रेषयेत्; यथा शूलतोदो मे भवति, स चाभिना शाम्यति, न चात्र कश्चि-त्सन्तिहितः, किं करोमि अन्दभाग्य इति॥

उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये—

सहवसंत्सायम्प्रातरनाहूतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् 11 99 11

एकस्मिन्त्रामे वसन् सायम्प्रातरनाहूनोपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनाथों गच्छेन् ॥

विप्रोष्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८ ॥

यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहरेवाचार्यं पश्येत् ॥

¹मनुस्मृ. २-१९९.

आचार्यप्राचार्यसात्रेपाते प्राचार्यायोपसङ्गृद्योप-सञ्जिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १९॥

आचार्यस्याचार्यः प्राचार्यः, प्रिपतामह इतिवत् । यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यवशात्सिक्तिपातो मेळनं भवित, तदा प्राचार्यय । द्वितीयार्थे चतुर्थो । प्राचार्यं पूर्वभुप-सङ्गृद्य पश्चात्स्वाचार्यमुपसङ्गृहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा, किन्तु, यथाचार्यो जानाित मामयमुपसिक्षघृक्षतीित तथा चेटेत । अन्यथाऽदृष्टार्थमुपिदेष्टं स्यात् ।।

प्रतिषेधेदितरः॥ २०॥

इतर आचार्यः प्रतिषेधेन्, वत्स मोपसङ्गृहीरिति ॥

लुप्यते पूजा चास्य सकाशे ॥ २१ ॥

अस्य प्राचार्यस्य सकाशे सिन्धो आचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या, न केवलमुपसङ्ग्रहणमेव ॥

उत्तरसूत्रं समावृत्तविषयम्-

मुहू १ श्वाचार्यकुलं दर्शनाथों गच्छेद्यथा शक्तया थि-हस्त्यमादायापि दन्तप्रक्षाळनानीति ॥२२॥

मुहूंश्वेत्यनुस्वारदीघौँ छान्दसौ । वीष्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः। मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम् । ग्रामान्तरे वसन्निष मुहुर्मुहुराचा-र्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेत् । यथाशक्ति गोरसापूपादाधिहस्त्यं हस्तेभवमादाय स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपिशब्दः अभावेषि विधि द्योतयित, गोरसाद्यभावे दन्तकाद्यान्यपीति । इतिशब्दो-न्तेवासिधर्मागां समाप्तिद्योतनार्नः ॥

*तिस्मिन्गुरोवृत्तिः ॥ २३ ॥

तस्मिन्नन्तवासिनि गुरोईत्तिर्वृत्तेः प्रकारो वश्यते ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्कन्त्सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमान-स्सुयुक्तो विद्यां प्राह्येत् ॥ २४ ॥

एनं शिष्यं पुत्रमिवास्याभ्युदयस्त्यादित्यनुकाङ्कृत्सर्वेषु धर्मे-प्वप्यनपच्छादयमानः अगूहन् सुयुक्तः सुष्ट्ववहितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राह्येत्॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु 11 24 11

न चैनं शिष्यमध्ययनविद्नेनात्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यात् । उप-रोधोऽस्वतन्त्रीकरणम् । अनापत्स्वित वचनादापद्यध्ययनविघा-तेनाप्युपरोधे न दोषः ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गु-रावनेपुणमापद्यमानः॥ २६॥

आपद्यमान इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । योन्तेवासी विनिहितात्मा

^{*}इतः पूर्व 'मातरं पितरमाचार्यमझी १२ गृहाणि च रिक्तपाणिनीपगच्छेत् ^१ इति सूत्रं ग. च. पुस्तकयोः दश्यते ॥

द्वयोराचार्ययोर्विधविन्निहितात्मा गुरावनैपुणमापादयति, नाने-नायं प्रदेशस्मम्यगुक्त इति, सोन्तेवासी न भवति, स त्याज्य इत्यर्थः । अत्र मनुः—

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषापि न तदिधा। तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजिमवोषरे ॥

अपर आह-योन्तेवासी वाङ्कनःकायकर्मभिरनेपुणमाषद्यमानः गुरौ विसदृशं निहितात्माः भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते, सोन्ते-वासी न भवति ।

आचार्योप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमा-णः॥२७॥

आचार्योप्यनाचार्यो भवतीति, त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमाणः, तेनतेन व्याजेन विद्याप्रदानं-मकुर्वन् ॥

अपराधेषु चैन ५ सततमुपालभेत ॥ २८ ॥

अपराधेषु कृतेषु एनं शिष्यं सततमुपालभेत, इदमयुक्तं त्वया कृतिमिति ॥

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमद्द्रीनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः॥ २९॥

अभित्रासो रज्जुवेण्वादिना भयोत्पादनम् । उपवासो भोजन-लोपः । उदकोषस्पर्शनं शीतोदकेन स्त्रापनम् । अदर्शनं यथासा-

¹मनुस्मृ. २-११२,

वात्मानं न पश्यति तथा करणम्, गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र ण्य-नात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डादिशप्यम्य यथामात्रं यावत्यपराधमा-त्रा तदनुरूपं व्यस्तास्समस्ताश्च । आ निवृत्तेः, यावदसौ ततोष-राधानिवर्तते तावदेते दण्डाः ॥

निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मभ्योनन्तरो भवेत्यातसृजेत् ॥ ३० ॥

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात्, कृतसमावर्तनिमत्यर्थः। एवम्भूतमेनमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रतिपत्स्यते तत्र ते-भ्यो धर्मभ्योनन्तरो भव, तेभ्यो धर्मभ्यो यथा त्वमःतरिनो न भवसि तथा भवेत्युक्तातिसृजेन तमाश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत्।। इत्यप्रमः खण्डः

> इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां आपस्तम्बधर्मसूत्र-व्याख्यायां उज्जुलाख्यायां द्वितीयः परलः,

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥

एवमध्येतुरध्यापितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता-ध्ययनधर्मा उच्यन्ते—

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते। चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चित्राद्या द्वादश समृताः॥ तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सिवतिर यामावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवितिनी पौर्णमासी सा श्रावणी | श्रवणयोगस्तु भवतु, मा वा भूत् | तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्यो-क्तेन विधिनोषाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीत | श्रधीयानश्च मासमेकं प्रदोषे प्रथमे रात्रिभागे, नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं धा-रणाध्ययनं च न कुर्यात् | प्रदोषग्रहणाद्वात्रावण्यूर्ध्वं न दोषः ||

तैष्यां पौर्णमास्या १ रोहिण्यां वा विरमेत्॥ २॥

तिथ्यः पुष्यः तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी, श्रावणीवत्। त-म्यां विरमेन् उत्सर्जनं कुर्यात्। तस्यापि प्रयोगो गृद्योक्त एव। रोहिण्यां वा, तेषे मासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा वि-रमेन्। अनयोः पक्षयोः पश्च मासानधीयीत।।

अर्धपश्चमा ५ श्वतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्ध पश्चमं येषां ते अर्धपश्चमाः । अर्धाधिकांश्चतुरो मासानिर्धायितित्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणम्, शास्नान्तरदर्शनात् उत्सर्जनस्य वापकर्षः । उत्सर्जने कृते शावण्याः
प्राक् शुक्कपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यक्रानामध्ययनम्, पुनश्च शावण्यामुपाकृत्य अगृहीतभागस्य ग्रहणाध्ययनिमिति । प्रपश्चितमेतृह्ह्ये ॥

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत्॥ १॥

निगमाश्चत्वराः, ज्ञामनिर्गममार्गा वा, नियमेन गम्यन्ते ये-विति । तेषु सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥

आनडुहेन वा शकात्पण्डेनोपलिप्तधायीत ॥५॥ अनडुत्सम्बन्धिना शक्तत्पण्डेन उपलिप्य निगमेष्वधीयीत॥ इमगाने सर्वतदशम्याप्रासात्॥ ६॥

इमशाने चाध्ययनं वर्जयेत्। सर्वतस्सर्वासु दिक्षु शम्याप्रासात्। पश्चमीनिर्देशादवींगिति गम्यते । शम्या क्षिप्ता यावति देशे पत-ति ततोर्वागिति ॥

यामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः॥७॥

यदा इमशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वाध्यवसितं स्वीकृतं भव-ति तदा नानध्यायः, अध्येतव्यमेव ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८॥ ं यदा तु तदध्यवसितमपि इमशानं ज्ञायते अयं स प्रदेश इति, तदा तावत्येव प्रदेशे नाधीयीत, न शम्याप्रासात् ॥

इमशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

शूद्रपतितयोस्सकाशोपि शम्याप्रासान्नाध्येयम् ॥

समानागार इत्येके॥ १०॥

एके मन्यन्ते समानागारे श्रद्धपतितौ वज्यौं, न शम्याप्रासा-दिति ॥

जूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः॥११॥

शूद्रायां तु यदा परस्परप्रेक्षणं भवति, तदैवानध्यायः, न स-मानागारे' नापि शम्याप्रासादिति ॥

तथान्यस्या १ स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथु-

शूद्राव्यतिरिक्तापि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिक्रान्ता नीचवर्ण-गामिनी, तस्यामपि प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्त्सभ्माषितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तया सम्भाषेत सम्भा-ष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीतेवं तस्याः प्रजानिदश्रेयसम् ॥ १३ ॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह सम्भा-षितृमिच्छति, स पूर्व ब्राह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भा-षेत । सम्भाष्य च पुनरिष ब्राह्मणेनेव सम्भाष्याधीयीत । किमेवं सित भवति? एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निद्श्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा निद्श्रेयसं तस्या भवति । प्रजानिश्श्रेयसिमिति वचनाद्विध-वादिभिस्सम्भाषणे नेतत्कर्तव्यम् ॥

अन्तरशावस् ॥१४॥ अन्तश्चाण्डालम् ॥१५॥

अन्तद्शवो यत्र ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डाल-मिति व्याख्यातम् । चण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्पर्थे, अव्ययीभावो वा विभक्तवर्थे द्रष्टव्यः ॥

अभिनिहितानां तु सीम्नचनध्यायः॥ १६॥ यदा तु शवा ग्रामसीम्नचिभिनिहिता भवन्ति तदा तत्रान-

ध्यायः ॥

सन्दर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्वाण्डालो वा दृश्यते तावत्यन-ध्यायः ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८॥

बाह्या उग्रनिषादादयः परिपन्थिनः । तेषु च ग्राममाग-तेषु तदहरनध्यायः । तस्मिन्नहाने नाध्येतव्यम् ॥

अपि सत्सु ॥ १९॥

ये विद्याचारित्रादिभिर्महान्तरसन्तरतेषु च श्राममागतेषु त-दहरनध्यायः ॥

सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

सन्धिस्सन्ध्या । तस्मिन् सन्धावनुस्तनिते मेघर्गाजते सति रात्रिमनध्यायः सर्वा रात्रिं नाधीयीत । वर्षताविदम् । अन्य-स्मिनधिकं वक्ष्यति ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २९ ॥

स्वप्रपर्यान्तम् । अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो हुस्वः । विपर्यासदछा-न्दसः, अपपाठो वा । सन्धौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रि-मनध्यायः, न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहराविशाष्टा ॥

एवं 'सार्यंसन्ध्यायामुक्तम् । प्रातस्सन्ध्यायामाह-

उपव्युषं यावता वा कृष्णा र रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले विद्यो-तमाने सप्रदेशिमहरनध्यायः ॥ २२ ॥

उषस्ममीपे उपन्युषम् । तत्रापि विद्योतमाने विद्धति सत्या-मपरेशुस्सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्व रात्रावध्ययनम् । या-वता वा कालेन शम्याप्रासादर्वागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति वा विज्ञानीयात्, एतस्मिन्काले उपन्युषं विद्यो-नमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रकारिश्चन्यः ॥

दह्रेपररात्रे स्तनायितुना ॥ २३ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागस्तर्वोषररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्यां-शो महारात्रः, अन्त्यो दहः । तस्मिन्दह्नेऽपररात्रे स्तनियेत्तुना निभित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

ऊर्ध्वमधरात्रादित्येके॥ २४॥

अर्धरात्रादूर्ध्वं स्तिनिते सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह् एवेति ॥

गवां चावरोधे ॥ २५ ॥

दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः। अवरो-धो ग्रामान्त्रिर्गमननिरोधः॥

वध्यानां च यावता वा हन्यन्ते ॥ २६ ॥ बधार्हाणां चोरादीनामुपरोधे यावता कालेन ते हन्यन्ते ता-वन्तं कालमनध्यायः॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत ॥ २७ ॥ हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठारू हस्तत्रासीनस्सन्नाधीयीत ॥ अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८॥

अमावास्यामु द्वावहोरात्रौ नाधीयीत । तासु च पूर्वेद्युश्चतु-र्दशीषु च। तथा च मनु:-

'अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च । भे इति ॥ इति नवमः खण्डः.

चातुमांसांषु च॥१॥

चतुर्षु मासेषु भवाश्वातुर्मास्यः । संज्ञैषा तिसृणां पौर्णमा-सीनाम्, यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः ! फाल्गु-न्याषाढीकार्तिवयः । चातुर्मास्यो यज्ञः । 'तत्र भवः' इति वर्त-माने 'संज्ञायामण्' इत्यण्प्रत्ययः । तासु च चातुर्मासीषु पूर्व-वह्नावहोरात्रावनध्यायः। गौतमस्तु स्वशब्देनाह 'कार्तिकीफा-ल्गुन्याषाढी पौर्णमासी ¹ इति । पौर्णमास्यन्तरे प्रतिपत्स् च शास्त्रान्तरवचनादनध्यायः, यथाहोशनाः 'पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्यायः " इति, 'प्रतिपत्सु न चिन्तयेत् " इति च । एवं चतुर्दशीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं मूलम् । तत्र याज्ञवल्कः

^{*} घ. छ. — तरं मृग्यम्.

¹गौ, ध. १६-३२.

^{23.} ३-२५. [मुद्रिते औशनसकोशे पद्यरूपिमदं वचनम्.]

पश्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्ता च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ।।

वैरमणो गुरुष्वष्टाक्य औपाकरण इति

त्रचहाः ॥ २ ॥

विरमणमुत्सर्जनम्, तदेव वेरमणम्, तिरमन् वेरमणे | प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा | गुरुषु श्वशुरादिषु; संस्थिते व्विति प्रकरणाद्रम्यते | अएकैवाएक्यं | स्वार्थे प्यञ् | आदौ प्राप्ता
वृद्धिर्मध्ये क्रता | उपाकरणमे वौपाकरणम् | एतेषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरहिताः | तत्र गुरुषु मरणदिवसादारभ्य त्र्यहाः, इतरेषु तु पूर्वेद्युरपरे शुस्तिस्थ्य दिनं नाधीयीत | तत्र गौतमः—
'तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रम्' …. 'अभितो वार्षिकम् ' इति । उपाकरणादूर्ध्व प्रागुत्सर्जनाद्यद्थ्ययनं तद्वार्षिकम्, तदिभतस्तस्यादावने च यत्कर्म क्रियते तत्नापि त्रिरात्रमित्यर्थः । उदानसा च
व्यक्तमुक्तम्—'उपाकर्मणि चोत्सर्गे व्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।' इति॥

तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु॥ ३॥

सिन्छिष्टा ये ज्ञातयः भातृतत्पुत्रिपतृ व्यादयः तेष्विष मृतेषु तथा त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशोच-वतां तु यावदाशोचमनध्यायः शास्त्रान्तरिसद्धः । तत्र मनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ उभयत्र, जनने मरणे च॥

¹या. स्मृ-१-१४६. ²गी. ध. १६-३८,४०.

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिः गृहस्था-नामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम्, अनध्यायप्रकरणात् ॥

तेषु चोदकस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

मात्रादिप्वधिकम्-तावन्तं कालं अहरहस्नानमपि कार्यं, न केवलमनध्यायः ॥

अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६ ॥

अनु पश्चाद्भता जाता अनुभाविनः मृतापेक्षयाऽवरवयसः, तेषां परिवापनमपि भवति केशानाम् । 'कृत्यचः' इति प्रा-प्तस्य णत्वस्य ' णेविंभाषा ' इति विकल्पः । अन्ये तु-शावं दुःख-मनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह—अनुभा-विनः उदकार्हाः, तेषां मरणे परिवापनमिति ॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येक ॥ ७॥ विहारो यज्ञदीक्षा, ततोन्यत्न न समावृत्ता वपेरिनित्येके म-न्यन्ते । स्वमनं नु वपेरन्नेवेति ॥

तत्र वपनस्यामङ्कल्वं गुणविधिना परिहारं च वक्तुं ब्राह्मणमु-दाहरात-

अथापि ब्राह्मणम्। रिक्तो वा एषोऽनिपिहितो यनमुण्डस्तस्यैतदिपधानं यिच्छिखेति॥ ८॥ रिक्तोन्तइशून्यो घटादिः । सोयमनिपहितः पिधानरहितो यादशः तादश एष यन्मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत्

यच्छिता नाम । अनेन चैतद्दार्शतं-निषेधशास्त्रं सह शितवया वपनप्रतिषेधपरिमिति ॥

कथं तर्हिं सत्रेषु 'शिखामनु प्र वपन्त ऋद्धये' इति वचनम् ? तस्य बलीयस्त्वादित्याह—

सत्रेषु तु वचनाद्वपनः शिखायाः ॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥

आचार्यं त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥

आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहाः पूर्वोक्तः ॥

श्रोत्रियसश्स्थायामपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥

श्रोत्रियं वक्ष्यति² । तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंवत्सरायां श्रुता-यामेकां रात्रिमेकमहोरात्रमनध्यायः । अत्र संस्थाश्रवणादुर्वादि-व्विष सैव निमित्तमनध्यामस्य ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ १२ ॥

एके तु सब्रह्मचारिमरण एवानन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति, न श्रोत्रियसामान्यमरणे ॥

श्रोत्रियाभ्यागमिधिजिगाश्लमानोधीयानो वानु-ज्ञाप्याधीयीत॥ १३॥

श्रोत्रियेभ्यागते अध्येतुकामोधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत ॥ अध्यापयेद्वा ॥ १४ ॥

अध्यापियनुकामोध्यापयन्त्रेति प्रकरणाद्रम्यते । सोपि श्रोत्रि-यमभ्यागतं अनुज्ञाप्याध्यापयेदिति ॥

¹ते. सं. ७-४-९.

²आप. ध. २-६-४.

गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्युक्ताधीयीत ॥१५॥ धारणाव्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सन्तिहिते सिन अधीहि भो इत्युक्ताधीपीन ॥

अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥

अध्यापयन्निप गुरौ सिनिहिते एवमेवोक्ताध्यापयेत् ॥ उभयत उपसङ्ग्हणमधिजिगा श्समानस्य चा-धीत्य च॥ १७॥

उभयतोध्ययनस्यादावन्ते च उपसङ्ग्हणं कर्तव्यम्, अध्येतुका-मस्यादावधीत्य चान्ते॥

अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्द-मुत्सृज्याधीयीत ॥ १८॥

बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु च यत्नान्यो व्यवेयात् अन्त-राऽऽगच्छेन्, तत्रापि 'अधीहि भो' इत्येतमेव शब्दमुत्सृत्योचार्या-धीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ॥

श्वगर्दभनादास्मलावृक्येकसृकोलूकशब्दास्मर्वे वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥१९॥

शुनां गर्दभानां च बहूनां नादाः, बहुवचनिर्देशात् । स-लावृकी वृकजाताववान्नरभेदः; क्रोष्ट्रीत्यन्ये। लिङ्गस्याविविक्ष-तत्वात्युंसोपि ग्रहणम् । 'इन्द्रो यतीन्त्सालावृक्षेभ्यः रे इत्यादौ दर्शनात्, सर्वत्रादिमस्त्वरो दीर्घः । स एवायं विकृतः प्रयुक्तः ।

¹ ते. सं. ६-२-७.

एकसृकः एकचरस्मृगालः । उल्लूको दिवाभीतः । एतेषां च शब्दाः । वादितानि वादित्राणि वीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दाः रोदनशब्दा गीतशब्दास्सामशब्दाश्च, एते श्रूयमाणा अनध्यायस्य हेतवः ॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः॥ २०॥

वेदान्तरस्य सकाशे साम नाध्येयम् , 'गीतिषु सामाख्या । तद्योगाद्वेदवचनस्सामशब्द इत्यन्ये ॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र सश्सृज्येरन् ॥२१॥

आक्रोशपरिहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्यायः, यत्राध्य-यनशब्देन ते संसृज्येरन् ॥

छर्दियित्वा स्वप्नान्तम् ॥ २२ ॥

छर्दनं वमनं, तत्कृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाधीयीत ॥

सर्पिर्वा प्राइय ॥ २३ ॥

अथवा सर्पि: प्रार्याधीयीत ॥

प्रतिगन्धः ॥ २४ ॥

दुर्गन्धः । स चोपलभ्यमानोनध्यायहेतुः ॥

शूक्तं चात्मसंयुक्तम् ॥ २५॥

यत्यकं कालपाकेनाम्लं जातं तच्छूक्तम् । तद्यावदात्मसंयुक्तं स्वोदरस्थमजीर्णम्, यावक्तदनुगुण उद्गारो वा, तावदनध्यायहेतुः॥

प्रदोषे च भुक्तवा ॥ २६ ॥

नाधीयीतेति शेषः । तेनाधीत्यैव मुञ्जीत ॥

¹ जै, मी. २-१-३६.

प्रोदकयोश्च पाण्योः॥ २७॥

भुक्तेत्येव । भुक्ता यावत्रोदको पाणी आद्रौ तावनाधीपीत। केचिद्धक्त्रेति नानुवर्तयन्ति ॥

प्रेतसङ्कृप्तं चात्रं भुत्तवा सप्रदोषमहरनध्यायः॥

यो मूतोसिपण्डीकृतस्स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमनं भुक्ता सप्रदोषमहर्नाधीयीत । प्रदोषादूर्ध्व न दोषः । अत्र मनु:-

> यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्भक्ष न कीर्तयेत् ॥ इति ॥

आ च विपाकात् ॥ २९ ॥

यदि तावना कालेन तदनं जीर्ण विपक्वं न भवति ततश्वा विपाकात्तस्य नाधीयीत ॥

अश्राद्वेन तु पर्यवद्ध्यात् ॥ ३०॥

जीणें अजीणें च तस्मिन् अश्राद्धेनानेन पर्यवदध्यात् । त-स्योपर्यशाद्धमनं भुञ्जीतित्युक्तं भवति। केचित्-अश्राद्धेनेति वच-नात्पूर्वत्रापि प्रेतान्त्रमिति श्राद्धमात्रं विविक्षितं मन्यन्ते ॥

इति दशमः खण्डः.

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ १ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहन्यमातृकस्यानं भुक्ता सप्रदोषमहरनध्यायः। अपर आह-भुक्तिनि नानुवर्तते।

¹मनुस्मृ, ४-१११,

तथा चोत्तरत्र भुक्ताग्रहणम् । काण्डोपाकरणे निमित्तेऽमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनयध्याय इति । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥

काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ २ ॥ काण्डसमापनं व्रतविसर्गः॥

मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्तवेत्येके ॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टिन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः, नन्दिश्वरकुमारा दयः । तेषां यज्ञे तत्प्रीत्यर्थे
ब्राह्मणभोजने भुक्ता सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते ।
मनुष्यमुखेषु देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥

पर्युषितैस्तण्डुलैराममाश्लेन च नानध्यायः॥

'प्रेतसङ्क्छप्तम् ' इत्यस्यापवादः । पर्युषिता राज्यन्तारिताः । द्यः प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेषु अद्य पक्ता भुज्यमानेषु नानध्यायः । तथाऽऽममांसेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनत्यन्ये । पर्युषितैरिति वचनात्तदहर्भुक्तैस्सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः॥ ५॥

ओषधिग्रहणेन वीरुधोपि गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेनापि वृक्षमात्रम् । तेषां यूलेस्सूरणकन्दादिभिः फलेश्वाम्नादिभिः पक्षेरपकेश्व तदहर्भक्षितेरपि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्यन्ये ॥

^{1 क}-कुबेरा. ² क. घ-मुखेन. ³आप. घ. १-१०-२८. ⁴ पर्युषितेनेत्यन्ये ³ इति केषु चित्कोशेषु न.

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरघीयीत॥ ६॥

यस्मिन्नहिन यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्य प्रशस्तेहरन्तरे यस्य काण्डस्यानु-वाक्यमध्येतुमारम्भं कुर्वीत, न तनदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रो-पलक्षणम् ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्या-म्॥७॥

अनेकवेदाध्यायी यदेकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते, तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकरणोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्ना-धीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्याप्युषाकरणोत्सर्जने भवत इति । 'तां विद्याम्' इति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोष: ॥

वायुघोषवान्भूमौ वा तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र धाराः प्रवहेत् ॥ ८॥

घोषवान्कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवहति उ-तिक्षप्य गमयतीनि नृणसंवाहः । वर्षति वा मेघे धाराः प्रवहेत् विक्षिपेत्। यत्र देशे एवंविधो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधी-यीत । अत्र मनु:-

'कर्णभवेनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ¹। इति ॥ उत्तरे सूत्रे निगदिसदे-

¹मनुस्मृ, ४–१०२,

यामारण्ययोश्च सन्धौ ॥ १ ॥ महापथे च ॥ १०॥ विप्रोष्य च समध्ययनं तदहः॥ ११॥

यदा सहाधीयानेषु केचित्कारणवशाद्विप्रवसेयुः, केचिचा-चार्येण सङ्गताः, तदा समध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं तदहर्नाधी-यीत । विप्रोधितानां यदहः पुनर्मेळनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥ १२ ॥

नाधीयीतत्येव ॥ तत्रोदाहरणम्-

यथा पादप्रक्षाळनोत्सादनानुलेपनाणीति ॥ १३॥ णत्वमाकस्मिकम्, अपपाठो वा ॥

तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेदा ॥ १४ ॥

तेषु स्वैरिकर्मसु तावन्तं कालग्रध्ययनग्रध्यापनं च वर्जयेत्॥

सन्ध्योः ॥ १५॥

'सज्योतिष्या ज्योतिषो दर्शनात्' । उभे सन्ध्ये, तयोस्ता-वन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राप्यनुवृत्तिः ॥ उत्तरसूत्रे निगदसिद्धे—

¹ ग. छ. लेपणानीति, ञ-अवलेखनानीति.

² गी. ध. २-११. 'सज्योतिषि काले समारभ्य आ ज्योतिषो दर्शनात् ज्योति। रन्तरदर्शनात् । प्रातर्नक्षत्रज्योतिरारभ्य आ सूर्यज्योतिर्दर्शनात् सायमादित्य-ज्योतिरारभ्य आ नक्षत्रज्योतिर्दर्शनात् इति 'इति मिताक्षरी.

तथा वृक्षमारूढः ॥ १६॥

अप्सु चावगाहः ॥ १७॥

नक्तं चागावृते ॥ १८॥

विवृतद्वारमणावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥

दिवा चापिहिते॥ १९॥

संवृतद्वारमपिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः, स चैत्रे मासि शुक्रुत्वयोदश्यां भवित । आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्ताहशः क-श्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवक्षितः । तयोस्तदहरनुवाकाध्ययनमविहितम् । अनुवाकप्रहणात्र्वने न दोषः । अपर आह—अनुवाकप्रहणा—1 न्मन्त्रव्राह्मणयोरेव प्रतिवेधो नाङ्गानामिति ॥

नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ २१ ॥

नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स नित्यप्रश्लो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चा-विधिना वश्यमाणेन प्रकारेण विनानुवाकाध्ययनमविहितम् । य-द्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनम्, तथापि केनचिदप्यङ्गेन विना न कर्नव्यम्। तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायिश्वत्तमेव, न ब्रह्म-यज्ञः । मनुः-

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे। स्नातकव्रतलोपे च प्रायिश्वत्तमभोजनम् ॥ इति ॥

¹ न्यूने दत्यादि: 'त्रहणात् 'इत्यन्ती त्रन्यः केषु चित्कोशेषु न, ेमनुस्मृ. ११-२०४.

तस्य विधिः ॥ २२ ॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्वक्ष्यते ॥

अकृतप्रातराज्ञ उदकान्तं गत्वा प्रयतदशुचौ देशेधीयीत यथाध्यायमुत्नृजन्वाचा ॥२३॥

अकृतप्रातराशः अकृतदिवाभोजनः । उदकान्तमुदकसमीपं गत्वा । प्रयतस्त्रानमार्जनादिना शुद्धश्रुचौ देशे प्राच्यामु-दीच्यां वा दिश्यछदिर्दशेंधीयीत यथाध्यायं यथापाठमनुषङ्गर-हितम् । उत्सृजन् , आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्स्वधीतं दितीयादिष्वहस्सूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचा उच्चेरित्यर्थः ॥

मनसा चानध्याये॥ २४॥

अनध्याये च मनसाधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥

विद्युति चाभ्यप्रायाश स्तनियत्वावप्रायत्ये प्रेता-हो नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ २५॥

विद्युत्यभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनियत्ते चाभ्यग्रे । अप्रा-यत्ये आत्मनोशुचिभावे । प्रेतान्ते च भुक्ते । नीहारो हिमानी, तिसमश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्ज-यन्ति ॥

श्राद्धभोजन एवेके ॥ २६ ॥

एके त्वाचार्यादश्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते, न विद्युदादिषु ॥

विद्युत्स्तनियतुर्वृष्टिश्चापतौ यत्र सन्निपतेयुस्त्रयः हमनध्यायः ॥ २७॥

अपतौँ, यस्मिन्देशे यो वर्षकालस्ततोन्यस्तत्रापर्तुः, तत्र यदि विद्युदादयस्सिन्निपतेयुस्समुदितास्स्युस्तदा त्र्यहमनध्याय:॥

यावद्रमिर्व्युवकत्येके ॥ २८ ॥

यावता कालेन भूमिविगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्या-य इत्येके मन्यन्ते ॥

एकेन द्वाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥ २९ ॥

एतेषां विद्युदादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालम-नध्यायः, अपरेद्यूरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलेपस्वान उल्का-यामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्याना सार्व-कालिकमाकालम् ॥ ३०॥

सूर्याचन्द्रमसोरिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिच-ले भूमिकम्पे । अपस्वाने निर्घाते । उल्कायामुल्कापाते । अग्न्यु-त्याते आमादिदाहे। एतेषु निमित्तेषु सर्वासां विद्यानां-

अङ्गानि वेदाश्वत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्युक्तानां सार्वकालिकमृतौ चापतौ चाकालमनध्यायः। सर्वासामिति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपी-त्यन्ये ॥

अभ्रं चापतीं सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः-प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते पूर्तिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावत्कालम् ॥ ३१॥

अपर्तावभं दश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमनध्यायः । एवं पिरविषादिव्विष योज्यम् । अत्राणि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वे-तेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पूर्तिगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वी-क्तानां श्वगर्दमादीनामुपलक्षणार्थम् । पुनिरह वचनं तावत्काल-मिति विधातुम् । अत्रैव श्वगर्दभादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वत्र पादस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥

मुहूर्त विरते वाते ॥ ३२ ॥

वाते घोषवति विरतिपि मुहूर्तमात्रमनध्यायः। हे नाडिके मुहूर्तः॥

सलावृक्यामेकसृक इति स्वप्नपर्यान्तम्॥३३॥

तावत्कालिमत्यस्यापवादोयम् । सलावृक्येकसृकशब्दौ व्या-ख्यातौ ॥

नक्तं चारण्येऽनमावहिरण्ये वा ॥ ३४ ॥

रात्राविमवर्जिते हिरण्यवर्जिते वारण्ये नाधीयीत ॥

¹आप. घ. १-१०-१९.

अनन्कं चापतीं छन्दसो नाधीयीत ॥ ३५॥

उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादर्वागपर्तुः। तत्र छन्दसोननूक्तमंश-मपूर्व नाधीयीत, अहणाध्ययनमपर्ती न कर्तव्यम् । यद्यपि 'तेय्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत् , इत्युक्तं ; तथापि, कियन्तं कालं तद्विरमणम् ! कस्मादध्ययनात् ! इत्यपेक्षायामू-च्यते-एनावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने तु न दोषः । तथा ' छन्दसः ' इति वचनादङ्गानां प्रहणाध्यय-नेपि न दोषः॥

प्रदोषे च॥३६॥

प्रदोषे चाननूक्तमृताविष नाधीयीत । 'मासं प्रदोषे नाधी-यीत दे इत्येततु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह— यस्यां रात्रो द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रे भवतस्तस्यां प्रदोषे ना-धीयीताननूक्तमनूक्तं च । ऋतावपतौं चेष आचार इति ॥

सार्वकालिकमाम्नातम् ॥ ३७॥

आम्नातमधीतम्, तत्सार्वकालिकमपतौ प्रदोषे च सर्वस्मि-**-कालेध्येयम्** ॥

यथोक्तमन्यदतः परिषत्सु ॥ ३८॥

अत एव तस्मादनध्ययनप्रकरणादन्यदनध्ययनानिमित्तं परि-षत्सु मानवादिषु धर्मशास्त्रेषु यथोक्तं तथा द्रष्टव्यम् । तत्र वसिष्ठः—' दिग्दाहपर्वनप्रपातेषूपलक्षिरपांसुवर्षेष्वाकालिकम् ' इति । यमः-

¹आप. ध. १-९-२. ²आप. ध. १-९-१. ³विस. ध. १३-३५.

6

१२ ख. २ मू.] उज्ज्वलाख्यव्याख्यासहितम्.

श्लेष्मातकस्य श मत्या महूकस्य न गाप्यधः। कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः॥

(सङ्गोद्यानदेवतासमीपेषु नाधीपीत १॥

इत्येकादशः खण्डः,

इति श्रीहरदत्तामिश्रविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्र-व्याख्यायामुज्जुलाख्यायां तृतीयः

पटलः

तपस्स्वाध्याय इति ब्राह्मणस् ॥ १ ॥

योयं नित्यस्वाध्यायस्तत्तपः, कृच्छातिक्रच्छ्चान्द्रायणादिल-क्षणं तपो यावत्फलं साधयति तावत्साधयतीत्यर्थः ॥

तत्र श्रूयते। स यदि तिष्ठन्नासीनइशयानो वा स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्रैव ब्राह्मणे स यदि तिष्ठनासीन इत्यापत्करूपदश्रूयते। तत्र 'दर्भाणां महदुपस्तीयीपस्थं कृत्वा प्राङासीनस्त्वाध्यायम-धीयीत भे इत्यादि मुख्यः कल्पो ब्राह्मण एवोक्तः । इह पुनरासी-नवचनं यथाकथंचिदासनार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्तप एव तत्त प्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुर्प्याह—

¹ते. आ. २-११.

आहेव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः। यस्स्रग्व्यपि द्विजोधीते स्वाध्यायं शक्तितोन्वहम् ॥ इति। स्त्रग्वीति स्वैरं दर्शयति ॥

एवं कर्नुनियमो नापद्यतीवादरणीय इत्युक्ता कालेप्याह—

अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषद्धारा यत्स्तन-यति यद्विद्योतते यद्वस्फूर्जाते यदातो वाति । तस्मात्स्तनयति विद्योतमानेवस्फू-र्जात वाते वा वायत्यधीयीतैव वषद्धारा-णामछम्बद्धारायेति॥ ३॥

अथापि अपिच स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः, ब्रह्म वेदः, तत्साधनो यागः, यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः। हवैशब्दौ प्रसिद्धिं द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते वक्ष्यमाणास्स्तनिय-त्नवादयो वषद्वाराः । वहुवचननिर्देशाद्वषद्वारानुवषद्वारस्वाहा-कारादयस्सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते । स्तननं मेघशब्दः । विद्योतनं विगुद्वचापारः । अवस्फूर्जनमशानिपातः, तत्र 'अवस्फूर्जशुलिङ्गम्' इति दर्शनात्। वायतीति ओ वै शोषणे इत्यस्य रूपम्। यथाई-प्रदेशदशुष्को भवति तथा वाती त्यर्थः । यस्मादेते वषदारा ब्रह्म-यज्ञस्य, तस्यात्स्तननादिष्वनध्यायानिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतेव, न पुनरंनध्याय इति नाधीयीत, ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्यर्थः। किमर्थम् ?

¹मनुस्मृ. २–१६७.

वष दाराणामेतेषामछम्बद्धाराय अव्यर्थत्वाय । अन्यथा एते वष दारा व्यर्थास्स्युः । ततश्च यथा होत्रा वष द्वेतध्वर्धुन जुहुया- नाहगेतस्यात् ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः॥ १॥

तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिभविति । नि तावता पर्यवसानम् ॥

तदेव शाखान्तरं पठति-

अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्पूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं दा सामाभिव्याहरेद्वर्भवस्सुवस्सत्यं तपद्रश्र-द्वायां जुहोमीति वेतत् । तेनो हैवास्यै-तदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥

अन्ते इतिशब्दोध्याहर्नव्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधी-यीत प्राप्ते प्रदेशे । यजुर्वेदाध्ययन एकं यजुः । सामवेदाध्यन एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवस्सुविदित्यादिकं यजुरिभव्या-हरेत्, न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनेतावदेवास्याध्यतुस्तदहस्त-स्मिन्नहिन स्वाध्याय उपात्तो भवति स्वीकृतो भवति, अधीतो भव-तीत्यर्थः । केचित्तु-भूर्भुवस्सुविदित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते, न सार्वित्रिकम् ॥

कस्मात्पुनर्वाजसनेथिब्राह्मणस्योदाहते शाखान्तरे वाक्यसमा-भिराश्रीयते, न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते ! तत्राह-

एव ५ सत्यार्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सित एवं वाक्यसमाप्तावाश्रीयमाणायां, आर्यसमयेन, आर्यादिशाष्टा मन्वादयः, तेषां समयो व्यवस्था, तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतर्था विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥

कथम् ?-

अध्यायानध्याय १ ह्यापि दशान्ति तदनर्थक १ स्या- ह्याजसनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७॥

आर्या ह्यध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशमनर्थकं स्यात् यदि वाजसनियित्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥

आह-अनर्थकमेतदस्तु श्रुतिविरोधात्। तत्राह-

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः॥ ६॥

योगमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयः न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते, यथा 'वैसर्जनहोमीयं वासोध्वर्यवे ददाति 'इत्यत्रागृह्य-माणकारणश्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वा-वयसमाप्तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्त-वाधः । अनध्यायोगदेशनस्यापि प्रभृताध्ययनविषयतयार्थवच्च-मिति । सूत्रे 'अगृह्यमानकारण 'इति णत्वाभावद्ञान्दसः ॥

का पुनरसौ स्मृतिः या ब्रह्मयज्ञेष्यनध्यायमुपदिशति ? मानवे तावद्विपर्ययक्श्रूयते—

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् । इति ।

सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थः।तस्मा-त्तादृशी स्मृतिर्मृग्या । एवं तद्धीग्रहोत्रादिष्विष मन्त्राणाम-नध्यायः प्राप्नोति।नेत्याह-

विद्यां प्रत्यनध्यायद्रश्रूयते न कर्मयोगे मन्त्रा-णाम् ॥ १॥

विद्या वेदनमध्ययनं, तां प्रत्यनध्यायदृश्यूयते, न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तः 'अर्थान्तरत्वात् ' इति । अर्थान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणां न पुनर्प्रहणार्थमध्ययन- मनुश्चेयार्थप्रकाशकतया । एवं च पारायणाध्ययनमध्ये अनध्या- यागमे अध्ययनं भवति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिजपेषि ॥

कथम्पुनरार्यसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियार्थे ज्ञा-नं सम्भवतीति ? तत्राह-

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयो-गादनुमीयन्ते ॥ १०॥

विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वेषि स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ताः । निवदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते ? सत्यम्। तेषामुत्सन्नाः पाठाः, अध्येतृदौर्बन्यात् । कथं तर्वि तेषामस्तित्वम् ? प्रयोगादनुमीयन्ते । प्रयोगस्स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च, तस्माद्बाह्म-णान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिष्ठपलन्धानीति । कथमपरथा स्मरेयुर-नुष्ठेयुर्वा । सम्भवति च तेषां वेदसंयोगः ॥

¹आप. प. १-४०.

अथ प्रसङ्गदपस्मृतिरुच्यते—

यत्र तु प्रीत्युपलाब्धतः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्र-मस्ति॥ १९॥

यत्र तु मातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न त-त्रोत्सन्नपाउं शास्त्रमनुमीयते ; श्रीतरेव प्रवृत्तिहेतोस्सम्भवात् ॥

तनथ-

तद्नुवर्तमानो नरकाय राध्यति॥ १२॥

तद्विधानमनुतिष्ठन्नरकायैव कल्पते ॥

अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः॥ १३॥

एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमूलत्वमुक्तम् । अथेदानीं प्रत्य-क्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्धिधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्ते-व्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्राय-श्चित्तं भवति ॥

तेषां महायज्ञा महासत्राणीात सश्स्तुतिः॥१४॥

तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तृतिः स्वाध्यायब्राह्मणे । महासत्राणीति च संस्तुतिभवति बृहदारण्यकादौ । संस्तुतिग्रह-णेन संस्तुतिमात्रिमदं न नामधेयं धर्मातिदेशार्थीमिति दर्शयति। तेन महायज्ञेषु सोमयागेषु ये धर्मा उक्ताः 'न उपेष्ठभातरमती-त्य सोमेन यष्टव्यम् १ इत्यादयः, ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्माः 'इष्टप्रथमयज्ञैर्यप्टव्यम् ? इत्यादयः, उभयेपि ते वक्ष्यमाणेषु पश्चमहायज्ञेषु न भवन्ति ॥

के पुनस्ते ? ताना ह—

अहरहर्भृतवालिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् 11 94 11

इति द्वादशः वण्डः

देवेभ्यस्स्वाहाकार आकाष्ठात्पितृभ्यस्स्वधाका-र ओद्पात्रात्स्वाध्याय इति ॥ १ ॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्भूतबाले-र्देयः । एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः । देवेभ्यश्च स्वाहाकारेण प्रदानमाकाष्टात्, अ-शनीयाभावे काष्ट्रमपि तावहेयं वैश्वदेवोक्तेन प्रकारेण । एष देवयज्ञः। केचिद्वेश्वदेवाहुतिभ्यः पृथग्भूतामिमामाहुतिं मन्यन्ते, 'देवेभ्यस्त्वाहा ' इति मन्त्रमिच्छन्ति, 'देवयज्ञेन यक्ष्ये ' इति च सङ्कल्पिमच्छिन्ति । वयं तु न तथेति गृह्य एवावोचाम । केचि-दाहुः 'आकाष्टात् ' इति वचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेपि यथाकथंचिद्वेश्वदेवं कर्तव्यम्, पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरेत्वश-नीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थिताः । पितृभ्यस्त्वधाकारेण प्रदानमोदपात्नात्, अन्नाद्यभावे उदपात्रमपि स्वधाकारेण तावहेयम्। पात्रग्रहणात्सहपात्रेण देयम्। एष पितृयज्ञः । स्वाध्यायः, 'तस्य विधिः रे इत्यारभ्योक्तो नित्य-स्वाध्यायः । एष ब्रह्मयज्ञः । इतिशब्दस्समाप्तौ, इत्येते महायज्ञा

¹आप. घ. १-११-२२.

इति । न चायमुपदेशक्रमोनुष्टान उपयुज्यते । अनुष्टानं तु ब्रह्म-यज्ञो देवयज्ञो भूनयज्ञः पिनृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥

पूजां प्रसङ्गदाह-

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ २ ॥

वर्णतो ये ज्यायांसः प्रशस्ततरा भवन्ति तेषामवरेण वर्णेन पूजा कार्या, अध्वन्यनुगमनादिका, उत्सवेषु चं गन्धमाल्यादि-का॥

वृह्यतराणां च॥३॥

सज्ञातीयानामपि पूजा कार्या । तरपो निर्देशाद्विद्यावयःक.-र्माभिर्वद्धानां ग्रहणम् । हीनानामपीत्येके ; तथा च मनु:- 'शू-द्रोपि दशमीं गतः ? इति ॥

पूजा कार्येत्युक्तम्। तद्विरोधी हर्षो वर्ज्य इत्याह-

हृष्टो दर्पति हृप्तो धर्ममतिकामति धर्मातिकमे खलु पुनर्नरकः॥ १॥

अभिमतलाभादिनिमित्तिश्चित्तविकारो हर्षः, तद्युक्तो हृष्टः। दर्पनि हप्यति । दर्पो गर्वोभिमानः । हप्तो धर्ममतिक्रामति, पूज्य-पूजनादिकं प्रति स्तब्धत्वात् । खलुपुनश्शब्दौ वाक्यालङ्कारे । धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरको भवति निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्ध-र्मातिक्रममूलभूतो हर्षो न कर्तव्यः। यदापि भूतदाहीयेषु दोषेषु वर्जनीयेषु हषोंपि वक्ष्यते, तथापीह विशेषेण हर्षस्य वर्जना-थोंयमारम्भः, योगाङ्गत्वाद्वस्यमाणस्य ॥

¹आप. ध. १-२३-६.

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥

समावृत्तं शिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देयः, इदं त्वया कर्तव्यमिति; यथाऽसमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते उदकुम्भमाहरे-त्यादि, नैविमदानीम् । स्वेच्छया करणे न प्रतिषेध्यम् ॥

ओङ्गारस्वर्गद्वारं तस्माद्वह्याध्यप्यमाण एत-दादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥

ओह्नारः प्रणवः । स च स्वर्गस्य द्वारिमव, यथा द्वारेण गुहाभ्यन्तरं प्राप्यते तथानेन स्वर्गः । तस्माद्व्य वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नानमप्योङ्कारमादौ कृत्वा प्रतिपद्येत
उपक्रमेताध्येनुम् ॥

विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा व्याव-रिते ब्रह्म ॥ १॥

अध्ययनेनुपयुक्ता कथा विकथा, तां चान्यां कृत्वैतदादि प्रतिपद्येत । एवं सित ब्रह्म वेदः लोकिक्या वाचा व्यावर्नते तया मिश्रितं न भवति ॥

पुनरप्योङ्कारमेव स्तौति—

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥ ८ ॥

यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु एतदादयः ओङ्कारादयः प्रसवा अ-नुज्ञावाक्यानि भवन्ति । ब्रह्मादीनां 'ओम्प्रणय,' 'ओं निर्वप,' 'ओश्स्तुध्वम् ' इति सोमे ॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्यु-र्यथा पुण्याहश्स्वस्त्यृद्धिमिति॥ १॥

यथा यज्ञेषु ओङ्कारादयः प्रसवाः तथा लोके च भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु एतदादीन्येव वाक्यानि स्युः, तान्युदाहरति-प-थेति । पुण्याहवाचने 'ओं कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु 'इति वाचियता वदति । 'ओं पुण्याहं कर्मणोस्तु 'इति प्रतिवक्तारः। तथा 'ओं कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु' इति वाचियता । 'ओं कर्मणे स्वस्ति । इति परे । अों कर्मण ऋद्धि भवन्तो ब्रुवन्तु । इति वाचियता । 'ओं कर्म ऋद्धवताम् ' इति परे । तस्मादेवं प्रशस्त ओङ्कार: ॥

नासमये न कुच्छं कुर्वीत त्रिइश्रावणं त्रिस्स-हवचनमिति परिहाप्य ॥ १०॥

समयश्रुश्रूषा, तेन विना क्रच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वं ग्रन्थं न कूर्वीत । क्रियासामान्यवचनः करोतिः अध्ययनेऽध्या-पने च वर्तते । समयेन विना शिष्योपि कुच्छुं ग्रन्थं नाधीयीत, आचार्यापि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः-

> धर्माथौँ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। न तत्र विद्या वप्तव्या शुभं बीजिमिवोषरे ॥ विता

किमविशेषेण ? नेत्याह—त्रिश्शावणं त्रिस्सहवचनं परिहाप्य वर्जियत्वा । त्रिश्शावणमात्रं त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे शुश्रूषा नापेक्ष्या । ततोधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥

¹ मनुस्मृ. २-११२.

आऽविचिकित्साया ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारी-तः॥ ११॥

विचिकित्सा संशयः तदभावोऽविचिकित्सा यावदुत्पद्यते तावद्भम निगन्तव्यं नियमपूर्वकं गन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे त्रिश्भावणित्रस्सहवचनयोरिप शुश्रूषित-व्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥

न वहिर्वे दे गतिविद्यते ॥ १२ ॥

वेदाद्विर्भूते काव्यनाटकादिश्रवणे गतिरुशुश्रूषा न विद्यते, यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्ययनमुपसङ्गृह्णी-यात्॥ १३॥

य आचार्यण समादिष्टोध्यापयित तं यावदध्ययनं यावदसाव-ध्यापयित तावदुपसङ्गृह्णीयात् । 'तथा समादिष्टध्यापयित ¹ इत्यत्र सूत्रे आचार्यदारवद्वन्तिहत्ता, तत्र च 'अन्यत्रोपसङ्गृहणात् ² इति वर्तते ; अत उपसङ्गृहणार्थोयमारम्भः ॥

नित्यमहन्तमित्येके॥ १४॥

स चेत्समादिष्टोर्हन्भवति विद्यासदाचारा दिना, ततो नित्य-मुपसङ्गृह्णीयात् इत्येके मन्यन्ते । स्वमनं तु यावदध्ययनिमिति ॥

¹अप. घ. १-७-२८. ²आप. घ. १-७-२७. ³घ. ङ. च.-समाचारा.

न गतिर्विद्यते ॥ १५॥

यदाप्यसावर्हन्भवति, तथाप्याचार्ये या गतिरशुश्रूषा, सा नस्मिन्न कर्नव्या ॥

वृद्धानां तु॥ १६॥

तुश्चार्थे । वृद्धानां चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते पूर्ववयसा-न्तेवासिना अवरवया आचार्यों न शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादू-ध्वमित्येके । अध्ययनकालेपीत्यन्ये । केचित्-अवरवयसाष्यन्ते-वासिना न वार्धके गतिः कर्नव्येत्याहुः ॥

ब्रह्माण मिथा विनियोगे न गतिविद्यते ॥१७॥

ब्रह्मणि वेदविषये यदा मिथो विनियोगः क्रियते बहुचो याजुषसकाशाद्यजुर्वेदमधीते, सोपि तस्माद्धेवदं, तदापि पर-स्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाह—

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशान्ति ॥ १८ ॥

द्वयोरिप ब्रह्म वर्धने, सेव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रुवेत्युपिदशन्त्या-चार्याः ॥

निवेशे वृत्ते संवत्सरेसंवत्सरे दौदौ मासौ स-माहित आचार्यकुले वसेद्र्यद्रश्रुतमिच्छ-न्निति श्वेतकेतुः ॥ १९ ॥

भूपश्रावणमिच्छन्पुरुषः निवेशे वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेपि प्र-

तिसंवत्सरं द्वौद्वौ मासौ समाहितो भूत्वा आचार्यकुले वसे-दिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥

अत्र हेनुत्वेन श्वेतकेनोरेव शिष्यान्प्राति वचनम्-

एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रतम-कुर्वीत ॥ २०॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेन उपायेनाहं पूर्वस्माह्मसर्चर्यकालाहू-ं योधिकतरं श्रूतमकुर्वीत क्रतवानस्मि, अतो यूयमपि तथा कुमध्वमिति॥

तच्छास्त्रेविंप्रातिषिद्धम् ॥ २१ ॥

तदिदं श्वेतकेतोर्वचनं श्रुत्यादिभिद्शास्त्रीर्विरुद्धम् ॥

कथमित्याह-

निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

हिशब्दो हेतो । यस्मान्तिवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रूयन्ते ॥

इति त्रयोदशः खण्डः.

कानि पुनस्तानि-

अग्निहोत्रमतिथयः ॥ १ ॥

अग्निहोत्रम्, अतिथयोतिथिपूता।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः। एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥ इति ॥

यचान्यदेवंयुक्तम् ॥ २ ॥

एवंविधं आद्धसन्ध्योपासनादि । एवमेतैः कर्मभिरहरह-राक्रान्तस्य न शिर:कण्डूयनेप्यवसरो भवति, स कथं द्वौद्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेत्र चैनं प्रत्याचक्षी-त॥३॥

यमाचार्यं माणवकोध्ययनप्रयोजनमृहिश्य चोदयेत् 'शिष्य-स्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नाम् । इति, स एनं माणवकं नैव प्रत्याचसीत । चशब्दोवधारणे ॥

किमविशेषेण ? नेत्याह-

न चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥ ४ ॥

चिषति निपातोस्ति 'निपातैर्यद्यदिहन्तक्विनेचेचण् कचि-दात्र युक्तम् ' इति । स चेदर्थे वर्तते । 'इन्द्रश्च मुडपाति नः ' इत्यादौ दर्शनात् तस्यायं प्रयोगः। न चेदस्मिन्माणवके दोष-मनध्याप्यताहेतुं पश्येदिति ॥

यहच्छायामसंवृत्ती गतिरेव तस्मिन्॥ ५॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्य चिद्यदृच्छया दृएहेतु-मन्तरेणैव बुद्धिमान्दादिना अध्ययनस्यासंवृत्तिस्स्यात् अधीतो

¹ वह. सं. २-४१-११.

भागो माणवकान्तरवन्नागच्छेत्तदा तस्यां यहच्छायामसंवृत्तो न-स्मिनाचार्ये गतिरेव शुश्रुषैव माणवकस्य शरणम् । तथा च मनु:-

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति। तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरिधगच्छति ॥ इति ॥ अधिकं शुश्रुषितो गुरुस्सर्वात्मना नं शिक्षयेदिति॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ६ ॥

मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपि ग्रहणम्, पितृग्रहणेन पिनामहप्रिपेतामहपोः । सर्व एते आचार्यवच्छुश्रुषिनव्याः ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्घाद्याः॥ ७॥

उक्ताश्चानुक्ताश्च उपेष्ठभातृमातुलादयः सर्वे गुरवस्ममावृत्तेन अहरहरूपसङ्गाद्याः ॥

प्रोष्य च समागमे॥ ८॥

यदि स्वयं प्रोष्य च समागतो भवति, गुरवो वा प्रोप्य स-मागता भवन्ति, तदापि ते उपसङ्गद्याः ॥

भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्गहणम्॥१॥

पूर्वेणेव सिद्धे क्रमार्थिमदं वचनम् । यथापूर्वे ज्येष्ठक्रमेणेति ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम्॥ १०॥

'पूजा वर्णस्यायसां कार्या। वृद्धतराणां च 2, इत्युपदेशा-नुरोधेन या नित्या पूजा सा च यथापूर्व वृद्धक्रमेण ॥

¹मनुस्मृ. २-२१८. ² आप. ध. १-१३-२, ३.

ऋत्विकश्वशुरिपतृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्यु-तथायाभिवदेत् ॥ ११ ॥

ं त्रिवर्षपूर्वश्योतियोभिवादनमहीत , व इति वक्ष्यति । तेन अवरवयस ऋतिगादयोप्यभिवादयन्ते, तानभिवादयमानान्प्रत्यु-त्थायांभिवदेत् , नान्येष्विव यथासुखमासीनवत् । अत उत्कृष्टानां तेषामियमेव पूजा ॥

तूर्णीं वोपसङ्गृज्ञीयात् ॥ १२॥

अथ का प्रत्युत्थाय स्वयमपि नान तूरणीमुषसङ्कीयात् । वि-द्याचारित्रात्येक्षो विकल्पः ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते—

दशवर्ष पौरसख्यं पश्चवर्षे तु चारणम्। त्रिवर्षपूर्वश्श्रोत्रियः अभिवादनमहिति ॥१३॥

पुरे भवं पौरं पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवादिनिबन्धनं बान्धवं, तदिभवादनस्य निमित्तम् । कीटशं १ दशवर्षान्तराळम् । दशवर्षाधिकः पौरस्सखाऽश्रोत्रियोप्यभिवाद्य इति विवक्षितम् । पञ्चवर्षं तु चारणं सख्यभित्युपसमस्तमपेक्षते । चारण²शब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमिन्तम् । श्रोत्रियं वक्ष्यिनि । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभिवादनमहीते, न पूर्वसंस्तवमपेक्षते ॥

¹ आप. ध. १-१४-१३.

 $^{^{2}}$ ग. इ. च - चरण.

[े] आप, ध, २-६-४.

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम्॥१४॥

क्रमार्थिमिदं वचनम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्व वृद्धतराया-भिवादां अभिवादनं कर्तव्यम्, पश्चाद्वद्वायेति ॥

विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ १५॥

उच्चेस्थाने नीचेस्थाने वा स्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यतिरिक्ताय नाभिवाद्यम् । गुरवे त्वभिवाद्यमेव, दर्शने साति नूष्णीमवस्थानस्यायुक्तत्वात् ॥

अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥ १६॥

इदमगुरुविषयम् । यत्रासाविभवादनीयस्थितस्तत्रान्वारुद्य वाभिवादयीत । अन्ववरुद्धेत्येतदिष द्रष्टव्यम्, न्यायस्य तुरुयत्वात् ॥ गुरौ तु दृष्टमात्र एवाभिवादनिमत्युक्तम् ॥

सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १७॥ सर्वत्र गुरावगुरौ च प्रत्युत्थायेवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥ उत्तरे दे सूत्रे निगदिसिद्धे—

अप्रयतेन नाभिवाद्यम् ॥ १८॥ तथाऽप्रयताय ॥ १९॥ अप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् ॥ २०॥

यदाज्ञानादप्रयताय कश्चिदिभवादयेत्, तथापि सोव्रयतो न प्रत्यभिवदेत्।

पतिवयसास्स्रियः॥ २१॥

पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः । तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्या-दिव्वभिवादनम् ॥

न सोपानदेष्टितिहारा अवहितपाणिवाभिवाद-यीत ॥ २२ ॥

अवहितपाणिस्सामित्क्रशादिहस्तः, दात्रादिहस्तो वा । अन्य-त्प्रसिद्धम् ॥

सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैदयौ च न नाम्ना॥२३॥

स्त्रियस्सर्वनाम्नेवाभिवादयीत अभिवादयेहमिति, न नाम्ना असाधारणेन देवदत्तोहमभिवादय इति । एवं राजन्यवैद्यौ च ॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ २४ ॥

मातरमाचार्यदारं चैते अपि दे सर्वनाम्नेवाभिवादपीन, न नाम्नेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नेवेति ॥

वयोविशेषेणाभिवादनं हीनवर्णे नास्तीत्याह—

द्रावर्षश्च ब्राह्मणद्रशतवर्षश्च क्षात्रियः। पितापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पि-ता॥ २५॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणे नि-पातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युपलक्षणमुत्तमाधमवर्णानाम् । विद्धि जानीहि । स्पप्तमन्यत् ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत्॥ २६॥

ब्राह्मणिवषयियदम्, क्षित्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुल्यो वयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणं पथादिषु सङ्गतं कुशलं पृच्छेत् , अपि कुशलम् । इति ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ २७॥

भनामयः अरोगः, तं पृच्छेत् , अप्यनामयो भवनः ? इति ॥

अनष्टं वैद्यम् ॥ २८॥

अप्यनष्टपशुधनोसि ? इति ॥

आरोग्यं शुद्रम् ॥ २९ ॥

शूदमारोग्यं, अप्यरोगो भवान् ! इति ॥

नासम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ ३०॥

श्रोत्रियं पथि सङ्गतमसम्भाष्य न न्यतिव्रज्ञेत् ॥

अरण्ये च स्त्रियम् ॥ ३१ ॥

सभयस्य देशस्योपलक्षणमरण्यग्रहणम् । तत्र स्वियमेकािकनीं दृष्ट्वाऽसम्भाष्यं न व्यतिव्रजेत् । सम्भाषणं च मातृवद्गिगनीवच्च, भगिनि ! किं ते करवाणि ? न भेतव्यमिति ॥

इति चतुर्दशः खण्डः.

इति श्रीहरदत्तमिश्रविराचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रव्याख्यायामुङ्खलायां चतुर्थः पटलः,

सर्वेषामेव कर्मणां दोषभूतमाचमनं विधास्यंस्तदूपयोगिनो विधीनाह—

उपासने गुरूणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्य-कर्माण भोजन आचमने स्वाध्याये च य-ज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥

गुरूणामाचार्यादीनामन्येषां च वृद्धानां पूज्यानामतिथीनां चोपासने यदा नानुपास्ते तदा, होमे साञ्जे पित्र्यादन्यत्र, ज-प्यकर्पाण जपक्रियायां, भोजनाचमनयोश्च, स्वाध्यावध्ययने च, यज्ञोपवीती स्याद्भवेत् । वासोविन्यासिवशेषो यज्ञोपवीतम्। ' दक्षिणं बाहुमुद्धरनेव धत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम् ^{,1} इति ब्रा-स्राणम् । वाससोसम्भवेनुकल्पं वक्ष्यति 'अपि वा सूत्रमेवो-पवीतार्थे 12 इति । मनुरप्पाह-

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योध्वेवृतं त्रिवृत् । इति, उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः । इति च। एतेषु कर्मस् यज्ञोपवीतविधानात्कालान्तरे नावश्यम्भावः ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

आपश्रुद्धा भूमिगबा वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्। अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ शुचि गोतृप्तिक्षत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ॥

इति याज्ञवल्क्यः।

¹ते. आ. २-१. ²आप. घ. २-४-२२.

⁸ममुस्मृ. २-४४.

⁴मनुस्मृ. १-६३. ⁵मनुस्मृ. ५-१'२८.

⁶बाज्ञ. १-१९२.

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका। दशरात्रेण शुद्धचन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्॥ इति मनुः॥

श्रावणे मासि सम्प्राप्ते सर्वा नद्यो रतस्वलाः।

इति स्मृत्यन्तरे। एवम्भूतदोषरिहतास्वष्सु आचम्य प्रयतो भवति। प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वष्सु कर्तव्यमिति॥

यं वा प्रयत आचमयेत्*॥ ३॥

यं वा प्रयतोन्य आचमयेत्सोपि प्रयतो भवति । सर्वथा म्वयं वामहस्ताविताभिरद्भिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रा-न्तरोक्तं कमण्डुलुधारणमप्याचार्यस्य नाभिमतिमिति लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नालिकेरपात्रेण वा स्वयमाचमनमाचरिन शिष्टाः॥

न वर्षधारास्वाचामेत्॥ १॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचमनस्य वर्षभारासु प्रस-ङ्गाभावात्पिपासितस्य पानप्रतिषेधार्थोयिमिति केचित् । अपर आह-अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिवपादिस्थस्य करकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचमनं न भवत्येष ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ५ ॥

भूमेर्स्वयं दीर्णः प्रदेशः प्रदरः, तत्र यदुदकं तस्मिन्धूमि-गतेषि नाचामेत्॥

^{*}आचामयेत्, इति पाठान्तरम्.

तप्ताभिश्वाकारणात्॥ ६॥

तप्ताभिश्वाद्भिश्व नाचामेंदकारणात्। ज्वरादो कारणे सति न दोषः । तप्ताभिरिति वचनात् शूतशीताभिरदोषः । तथाचो-ष्णानामेव प्रतिवेधस्स्मृतिषु प्रायको भवति ॥

रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत्॥ ७॥

वय इति पक्षिनाम । यो रिक्तपाणिस्सन्वयसे पक्षिण उद्यम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमुलाच्छेत्, स तत्कृत्वाप उपस्पृशेत् तेनै-व पाणिना । रिक्तपाणिरिति घचनात्काष्ठलोष्टसहितस्य पाणे-रुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतस्स्यात् ॥ ८॥

शक्तौ सत्यां मुहूर्नमात्रमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यं जलं ह्यूव मूत्रपुरीषादिकं कुर्यान्, यदि नावन्तं कालं वेगं धारियतुं राक्र्यात् ॥

नम्रो वा ॥ १ ॥

मुहूर्तमपि न स्यादिति सम्बध्यते, शक्तिविषय इति च । ब्र-णादिना कौपीनाच्छादनाशक्तौ न दोषः॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १०॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे ल्युट् । तद-प्सु सतो वर्तमानस्य न भवति । जलमध्ये आसीनोपि नोचा-मेत्॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

तीरे उत्तीर्य त्वाचामेन जले इत्ययमधी न विधेयः, पूर्वेण गतत्वात् । तस्मादयमर्थः—यदा नदीमुत्तरित नावा प्रकारान्तरेण वा, तदा तामुत्तीर्थ तीरान्तरं मतः प्रयतोष्याचामेत्, नदादेशतः रणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । तुशब्दोष्यर्थे ॥

नाप्रोक्षितिमन्धनमञ्जाबाद्ध्यात्॥ १२॥

श्रीते स्मार्ते लोकिके वाग्री अप्रोक्षितिमन्धनं नादध्यात् न प्रक्षिपेत् । केचिल्लोकिके नेच्छन्ति ॥

मृहस्वस्तरे चास्यस्पृशन्नन्यानप्रयताः मन्यते॥ १३॥

'पिततचण्डालसूतिकोदवयाशावस्पृष्टितत्स्पृष्टुचपस्पर्शने सचे-लोदकोपस्पर्शनाच्छुध्येत् ने इति गौतमः । तिस्मिन्विषय इदमुच्यते, शयनतपासनतया वा सुष्ट्रास्तीर्णः पलालादिसङ्घतस्वस्तरः । पृ-षोदरादिषु दर्शनाद्रूपसिद्धिः । यत्नातिश्वद्रणतया पलालादेर्मूलाग्र-विभागो न ज्ञायते स मूढः । मूढश्चासौ स्वस्तरश्च मूढस्वस्तरः । तिस्मिन्पतितादिष्वप्रयतेष्वासीनेषु पदि कश्चित्प्रयत् उपविशेत्म च तान्संस्पृशेत्तदा स प्रयतो मन्येन, यथा प्रयत् आत्मानं म-न्यते प्रयतोस्मीति, तथैव मन्येत । नैवंविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तत इति ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४॥ वर्षा वर्षा

गेगी. घ. १४-३०.

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्॥ १५॥

शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्येवोपयोजयद्वसीत । अपर आह—अशु-द्धस्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥

शुनोपहतस्मचेलोवगाहेत ॥ १६ ॥

शुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेलं न शुना स्पृष्टम् । तथा-पि सचेकोवगाहेत भूमिगतास्वप्सु स्नायाकोद्धताभिः । दप्टस्य नु स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः-

ब्राह्मणस्तु शुना दशे नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृनं प्राश्य विशुध्यिने ॥ अङ्गिरा:-

ब्रह्मचारी शुना दएस्विरात्रेणैव शुध्यति । गृहस्थस्तु द्विरात्रेण एकाहेनाग्निहोत्रवान् ॥ नाभेरू धर्वं नु दएस्य मदेव द्विगुणं भवेत् । तदेव त्रिगुणं वक्त्रं मूर्धि चेत्स्याचतुर्गुणम् ॥ सत्रविद्वुद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिभवेत्। द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रवाजितस्य च ॥ ब्राह्मणी तु शुना दशा सोमे हिं निपातयेत्। यदा न दृश्यते सोमः प्रायिश्वत्तं तदा कथम्।। यां दिशं नु गतस्सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत्। सोममार्गेण सा पूता पश्चगव्येन शुद्धधाति ॥

प्रक्षाळय वा तं देशमित्रना सक्रपृत्रय पुनः प्रक्षाळ्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥

¹वासि. घ. २२-२१,

शुना वा स्पृष्टं देशं प्रक्षाळ्य, अग्निना च संस्पृश्य, पुनः प्रक्षाळ्य, पादो च प्रक्षाळ्य, पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्य-वस्थितविकल्पोयम्—

उध्वें नाभेः करो मुन्ता यदक्षपुषहत्यते । तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षाळनं स्मृतम् ॥ इति मानवे दर्शनात् ॥

अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८॥

अप्रयतस्मनिर्म नासीदेत्, अमेरासनो न भवेत्, यावति देश जप्मोपलम्भः । अत्राप्यशक्तो न दोषः ॥

इषुमात्रादित्येके ॥ १९ ॥

इषुमात्रादर्वाङ्गर्सीदेत् अग्नेरासन्तो न भवेत् उप्मोपलम्भो भवतु, मा वा भूदित्येके मन्यन्ते ॥

न चैनमुपंघमेत्॥ २०॥

अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोषः ।

मुखेनोपधमेदधि मुखादि प्रजायत।

इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । 'नाभि मुखेनोपधमेत् भे इति मा-नवे दर्शनादुभयोविकल्पः । अपर आह—वाजसनेयिके श्रौतप्रक-रणे 'मुखादिश्वरजायत तस्मान्मुखेनोपसिमन्ध्यात् भ इति दर्श-नाच्छ्रौतेषु मुखेनैवोपधमनम् , अन्यत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति ।

¹मनुस्मृ. ४-५३.

अन्ये तु—वैणवेनायसेन वा सुधिरेणोपसंमिन्धनिमच्छिन्ति। एवं विहे मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रितरप्यनुगृहीता भवति, आस्यविन्दू-चां पतनशङ्काभावात्प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥

खट्टायां नोषदध्यात्॥ २१॥

333

खट्टायां खट्टाया अधः अग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥

प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासों धाम्यों ब्राह्मणस्य ॥ २२ ॥

प्रभूतमेधोदकं पंस्मिन् ग्रामे तत्र ब्राह्मणस्य वासो धार्म्यः थर्म्यः । तत्रापि च सर्वत्र । किं तिहै ? यत्रात्माधीनं प्रयमणं प्रायत्यम्, मूत्रपुरीषप्रक्षाळनादीनि यत्रात्माधीनानि तत्रैव । यत्र नु क्षेष्वेवोदकं तत्र बहुकूषेषि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णा-न्वरस्पानियमः । ग्रामग्रहणादेवस्भूतेषु घोषादिप्विष न वस्तव्यम्॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपा-नुच्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान्प्रक्षाळ्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति॥ २३॥

मूत्रं पूरीषं वा कत्वा उत्सृज्य, तयोर्मूत्रपुरीषयोर्थे लेपास्त-स्मिन्देशे स्थिताः प्रदेशान्वरे वा पतितास्तांत्सर्वानकलेपानुच्छि-ष्टानप्युच्छिष्टलेपाननलेपानपि, तथा रेतसश्च ये लेपास्स्वप्नादौ मैथुने च, तांत्सर्वानिद्धिर्मृदा च प्रक्षाळ्य, पादौ च लेपवर्षिता-विष प्रक्षाच्य, पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र मृत्प्रमाणस्य

सङ्ख्यायाश्चानुक्तत्वात् यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव वि-विक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः-

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतिदतः । इति । देवलस्तु व्यक्तमेवाह-

यावत्स शृद्धि मन्येत तावच्छोचं समाचरेत्। प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टेरुपदिश्यते ॥ इति । अत्र पैडीनसि:-

मूत्रोचारे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये। अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यानु सर्वदैव समाहितः ॥ इति ॥

इति पश्चदशः खण्डः.

तिष्ठन्नाचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥

तिष्ठनप्रह्यो वा नाचामेत् । नायं प्रतिषेधदशक्यो वक्तुम्। कथम् ? 'आसीनिश्चिराचामेत् ' इति वक्ष्यति । ततश्च यथा शयानस्याचमनं न भवेत्तथा तिष्ठतः प्रह्नस्य वा न भवति। एवं तर्हि नायं शौचार्थस्याचमनस्य प्रतिषेधः। किं तर्हि ? पानी-यपानस्य प्रतिषेधः । तथा च गौतमः—'नाञ्जलिना पिवेत्। न तिष्ठन् ' इति । अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाःकचित्तिष्ठतः प्रह्नस्य चाचमनमभ्यनुज्ञातं भवति ; भूमिगतास्वप्सु तीरस्या-योग्यत्वे उत्तरद्ये नाभिद्ये वा जले स्थितस्याचमनं भवति।

¹या, स्मृ—१-१७. ²आप, ध.—१-१६-२, ³गी. ध.—९-९, १०.

गौतमीयेपि 'न तिष्ठन्नुद्धतोदकेनाचामेत् ने इति सूत्रच्छेदादुद्ध-तोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥

अथाचमनविधि:--

आसीनिश्चिराचामेद्धदयङ्गमाभिरद्धिः॥ २॥

अद्भिः, द्वितीयार्थे तृतीया । अत्रानुक्तं स्मृत्यन्तरवचनादुप-स्क्रियते । आसीनदशुचौ देशे नासने, भोजनान्ते त्वासने, दक्षिणं बाहुमूर्वन्तरे कृत्वा, प्राङ्कृष उपविष्ट उदङ्कृषो वा हृदय-ङ्गमा आपः करतलस्थितासु यावतीषु माषो निमज्जिति तावतीः फेनबुद्धदरहिता वीक्षितास्त्रिराचामेत्पिबेद्धास्त्रणः, क्षत्रियः क-ण्ठगाः, वैश्यस्तालुगाः, शूद्रो जिह्वास्पृष्टास्सकत् ॥

त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

परिमृज्यात् ॥

द्विरित्येके ॥ १ ॥

तुल्याविकल्पः ॥

सक्दुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

मध्यमाभिस्तिसृभिरङ्गळीभिरेवोष्टौ ॥

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

तुल्यविकल्पः ॥

दक्षिणेन पाणिना सन्यं प्रोक्ष्य पादौ ज्ञिरश्चे-न्द्रियाण्युपस्पृशेचक्षुषी नासिके श्रोत्रे च 11 9 11

¹गी, ध,-९-१०

दक्षिणेन पाणिना सन्यं पाणि प्रोक्ष्य, तथा पादौ शिरश्च, इन्द्रियाण्युपस्पृशेदङ्गुळीभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसं-चष्टे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूप-कथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचित्रुगपत् , केचित्पृथवपृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनि-ष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अत्र सहभावस्याशक्यत्वात्पृथग्भावस्य निश्चि-तत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् ।।

अथाप उपस्पृशेत् ॥ = ॥

इन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षाळयेत् ॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोपि दिराचामेद्धिः परिमृ-जेत्सकदुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

भोजनं करिष्यन् प्रयतोपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेष:-द्विः परिमृजेत् , न विकल्पेन त्रिः । सक्टदुपस्पृशेत् , न विकल्पेन द्विः । प्रयतोपीति वचनादप्रायत्ये सर्वत्र द्विराचम-नमाचार्यस्याभिष्रेतम् । अत्र स्मृत्यन्तरम्—

> क्षुत्वा सुप्ता च भुक्ता च ष्ठीवित्वोक्तानृतं वचः। आचान्तः पुनराचामेद्वासोपि परिधाय च ॥ इति ॥

इयावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृइयाचामेत् ॥ १०॥

दन्तमूलात्प्रभृत्योष्टौ । तत्रालोमकः प्रदेशक्रयावः । तस्यान्त-

¹ञ—शक्यत्वात्पृथगिप क्रियते । अत पृथग्भावस्य निश्चितत्वात्पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम्, क...युक्तमित्यन्ये.

स्सलोमकः । तत्पर्यन्तावोष्ठावुषस्पृत्र्याचामेत् । ओष्ठयोरलोमक-प्रदेशमङ्गळ्या काष्टादिना वापस्पृत्रयाचामेदिति ॥

न इमश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिर्या-वन्न हस्तेनोपस्पृशति॥ ११॥

रमश्रूणि यदाऽऽस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये साद्धिरुच्छिष्टो न भवति, यावन्न हस्तेनोपस्पृशति । उपस्पर्शने तूच्छिष्टो भवति, ततश्चाचामोदिति । अस्मादेव प्रतिवेधाङ्कायते-यत्किञ्चिदपि द्रव्य-मन्तरास्ये सदुच्छिष्टतायां निमित्तमिति ॥

य आस्याह्निन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वा-चमनं विहितम्॥ १२॥

भाषमाणस्यास्यात्पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा ये उपलब्धं योग्यास्ते वाचमनं विहितम् । वेदो-चारणे नु गौतम:- 'मन्त्रव्राह्मणमुचारयतो ये विन्दवश्शरीर उपलभ्यन्ते न तेप्वाचमनम् रा इति ॥

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥ १३ ॥

ये भूमो बिन्दवः पतन्ति न शरीरे तेषु नाचामेदित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तेप्वप्याचामेदिति ॥

स्वप्ने क्षवथौ शिङ्गाणिका श्रालम्भे लोहितस्य केशानामभेगवां ब्राह्मणस्य स्वियाश्वालम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृत्रयाप्रयतं

¹गौ. ध. नास्ति, मुद्रितकोशे ²शृङ्घाणिका, शृङ्घाणिका इत्यपि पाठौ.

च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृ-शेत्॥ १४॥

स्वप्तः स्वापः, क्षवणुः क्षुतम्, तयोः कृतयोः । शिङ्वाणिका
नासिकामलम्, अश्रु नेत्रजलम्, तयोरालम्भे स्पर्शे । लोहितस्य
किधिरस्य, केशानां शिरोगतानां भूमिगतानां च, अग्न्यादीनां
चतुर्णामालम्भे । महापथं च गत्वा । अमेध्यं च गोव्यतिरिक्तानां
मूत्रपृरीषे ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृत्र्य, अप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृत्र्य । नीवी प्रसिद्धा, तद्योगादधोवासो लक्ष्यते, तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केषु चित्स्नानम्, केषु चिदाचमनम्, केषु
चित्स्पर्शनमात्रम्, यावता प्रयतो मन्यते ॥

आर्द्र वा शक्दोषधीभूमिं वा ॥ १५॥

उपस्पृशेदित्येव । त्रिष्वार्द्वशब्दस्सम्बध्यते लिङ्गवचनादिपरि-णामेन, आर्द्ध वा शक्तत्, ओषधीर्वा आर्द्धाः, आर्द्धा भूमि वा। पूर्वोक्तेष्वेव सर्वेषु वैकल्पिकमिदम् ॥

एवमाचमनं सनिमित्तमुक्तम् ॥ अथाभक्ष्याधिकारः—

हिंसार्थेनासिना माश्सं छिन्नमभोज्यम् ॥१६॥

असिग्रहणं क्षुरादेरप्युपलक्षणम् । यन्मांसं पाककाले हिंसा-र्थेनासिना छिन्नं तदभोज्यम् ॥

दिद्धरपूपस्य नापिच्छन्द्यात् ॥ १७॥

अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । दन्ते-रपूपं नापछिन्द्यात् , किन्तु हंस्तादिभिरपच्छिद्य भक्षयेत् ॥

यस्य कुले भियेत न तत्रानिर्शे भोक्तव्यम्॥१८

यस्य कुले कश्चिन्म्रियेतासिषण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् । अनिर्दश इत्याशौचकालोपलक्षणम्। तेन क्षत्रियादिष्वधिकं, पक्षिण्यादिषु नगनम् ॥

तथानुत्थितायां सूतिकायाम् ॥ १९ ॥

सृतका सूतिका, तस्यामनुत्थितायाम्। उत्थानं नाम सूतिका-गारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच दशमेऽहनि भवति (दशम्यामुितायाम्) इति गृद्धे उक्तत्वात् । अत्राप्या-शौचकालोपलक्षणत्वाद्याददाशौचं तावदभोजनम्।

अन्नाङ्गिरा:-

ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्ता न दोषस्विभिहोत्रिणाम् । सूतके शाव आशोचे त्वस्थिसञ्चयनात्परम् ॥ इति ॥ अन्तद्रशावे च ॥ २० ॥

यावद्रामान द्वियते शवस्तावत्तत्र न भोक्तव्यम् । आचारस्तु धनुदशतादर्वाक् । तत्रापि प्रदीपमारोप्प, उदकुम्भं चोपनिधाय भुअते, यदि समानवंशं गृहं * न भवति ॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥२१॥

अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमप्रयतं भवति । किन्त्वशुद्धम-प्यभोत्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याभोज्यस्य च विशेषः ? उच्यते-अप्रयतमन्त्रमशावधिश्रितमद्भिः प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लशुनादि न कथं चिदपीति ॥

¹आप. .गृ. १५-८.

^{*}ख-वंशतवं गृहाणां.

अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २२॥

अप्रयतेन तु शृद्धेणोपहतमानीतमन्त्रमभोज्यम्, स्पृष्टमस्पृष्टं च | स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥

यस्मिश्धाने केशस्स्यात्॥ २३॥

तदप्यभोज्यम्। एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्रमन्नं तद्विषयम् । पश्चात्केशसंसर्गे तु घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतस्य भोज्यत्वं स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥

अन्यद्वाऽमेध्यम् ॥ २४ ॥

अन्यद्वाडमेध्यं नखादि यस्मिन्नने स्यात्तदप्यभोज्यम्। इदमपि पूर्ववत् । अत्र बोधायनः—'केशकीटनखरोमाखुपुरीषाणि हृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्यम् गे इति । वसिष्ठस्तु 'कामं तु केशकीटादीनुत्सृज्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मनावकीर्य वाचा प्रशा-स्तुमुपुक्षीत भे इति ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २५॥

अमेध्यैः कळअपलाण्डादिभिरवमृष्टं स्पृष्टमभोज्यम् ॥

कीटो वाऽमेध्यसेवी॥ २६॥

'यरिंगश्चान्ने केशस्स्यात्' इति व्यवहितमपि सम्बध्यते । अमेध्यसेवी कीटः पूत्यण्डाख्यः ॥

म्षिकलाङ्गं वा॥ २७॥

पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मूषिकपुरीषम् । अङ्गं वा । सम-

¹बो, ध. २-१२-६. ⁹वा. ध. १४-२३ ³आप. ध. १-१६-२३.

स्तमपि मूचिकग्रहणं सम्बध्यते । यस्मिनने मूचिकस्याङ्गं पुच्छ-पादादि भवति तदप्यभोज्यम् ॥

पदा वोपहतम्॥ २८॥

प्रयतेनापि यत्यदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

सिचा वा॥ २९॥

सिग्वस्नदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्य-भोज्यम् ॥

शुना वापपात्रेण वा दृष्टम् ॥ ३० ॥

दृष्टिमिति प्रत्येकमिसम्बध्यते । शुना वा यदृष्टं अपपात्रेण वा यहुष्टं तदप्यभोज्यम् । पतितचण्डालसूतिकोदक्यादयोपपात्राः, अपगताः पात्रेभ्यः । न हि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥

सिचा वोपहतम् ॥ ३१ ॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससस्सिचा यदुपहृतं तदप्य-भोज्यम् ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम्॥ ३२॥

दास्या रात्रावाहतमभोज्यम् । स्नीलिङ्गनिर्देशाद्दासेनाहते न दोष: । अन्ये लिङ्गमविवक्षितं मन्यन्ते । नक्तमिति वचनादिवा न दोषः ॥

भुञ्जानं वा ॥ ३३ ॥

इति षोडशः खण्डः.

यत्र शूद्र उपस्पृशेत्॥ १॥

यदा भोजनदशायां शूद्र उपस्पृशेत् तदापि न भुक्षीत ।
भुक्षानग्रहणादन्यदा शूद्रोपस्पर्शने नाप्रायत्यभिति केचित् ।
अन्ये तु—सदा भवत्यवाप्रायत्यं, भोजनदशायामाधिक्यप्रतिपादनाय निषेध इति ॥

अनहीं द्वितां समानपङ्गे ॥ २ ॥

सर्वत्र वाशब्दस्समुख्ये। अभिजनविद्यावृत्तरिहता अनर्हन्तः। तेस्सह समानायां पङ्को न भुर्जात ॥

भुआनेषु वा यत्रानृत्थायोग्छिष्टं प्रयच्छेदाचा-मेदा ॥ ३ ॥

समानपङ्कावित्यनुवर्तते । समानपङ्को बहुषु भुञ्जानेषु यदो-कोनूत्थाय भोजनाद्विरम्य उच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेत्, आ-चामेद्वा, तस्यां पङ्कावितरेषां च न भोन्कव्यम् । अतो वहुषु भुञ्जानेषु एको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति तमा-चक्षते ॥

कुत्सियत्वा वा यत्रान्नं द्युः ॥ ४ ॥

मूर्छ, वेधवेय, विषं भुङ्क, इत्यवं कुत्सियत्वा यत्रानं दशुः तदप्यभोज्यम् ॥

मनुष्येरवद्यातमन्येविऽमेध्येः॥५॥

मनुष्येरन्येर्वा मार्जारादिभिरमध्येरवद्यातमन्त्रमभोज्यम् । अवत्युपसर्गप्रयोगादूरस्थेर्गन्धस्याद्याणे न दोषः॥

¹ घ. ङ. ञ — कोपि.

न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥

नाव्यासीनो न भुक्षीत शुद्धेपि पात्रे ॥

तथा प्रासादे॥ ७॥

प्रासादो दारुमयो मञ्चः, तत्रापि न भुञ्जीत ॥

कृतभूमौ तु भुजीत ॥ ८॥

भूमाविष भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत। अपर आह-प्रासादोपि यदा कृतभूमिर्भवति, न केवलं दारुमयः, तदा तत्र भुक्षीतैवेति ॥

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ १ ॥

यदि मून्मये मुझीत, तदा अनाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं कचित्काये पाकादावुषयुक्तम् ॥

आप्रीतं चेद्भिद्ग्धे ॥ १०॥

आप्रीतमेव चेल्लभ्यते, तदाधिना तदिभतो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११ ॥

लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिमृष्टं सत्प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यं, आस्लेन ताम्नं, राजतं शक्ता, सौवर्णमद्भिरेवत्यादि समृत्यन्तरवशादृष्टव्यम् ॥

निलिखितं दारुमयम् ॥ १२ ॥

दारुमयं भाजनं निर्क्तिखितं तष्टं सत्प्रयतं भवति ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

यज्ञपात्रं तु यथागमं शोधितं प्रयतं भवति । तद्यथा-अग्नि-

होत्रहवणी दर्भेरद्धिः प्रक्षाळिता, सोमपात्राणि मार्जालीये प्रक्षाळितानि, आज्यपात्राण्युणेन वारिणा ॥

नापणीयमन्नमभीयात्॥ १४॥

आपणः पण्यवीधिका । तत्र क्रीतं लब्धं वा आपणीयं, तच कृतान्नं नाश्रीयात् । ब्रीह्यादिषु न दोषः ॥

तथा रसानामाममाश्समधुलवणानीति परिहाप्य ॥ १५॥

रसानां रसद्रव्याणि । तान्यप्यापणीयानि नाश्रीयात्, आममांसादीन्वर्जीयत्वा ॥

तैलसर्पिषी तूपयोजयेदुदकेवधाय॥ १६॥

तेलसर्पिषी त्वापणीये अप्युपयोजयेत्, उदकेवधाय निषिच्य पाकेन तेलसर्पिषी शोधियत्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संसृज्येत्यन्ये व्याचक्षते ॥

कृतानं पर्यापितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७॥

कृतानं पक्वानं, तत्पर्युषितं पूर्वेद्युः पक्वं सदखाद्यमपेयमनाद्यं च। यथायोगं खरविशदं द्रवं मृदुविशदं सिद्धं [स्निग्धं] च॥

शूकं च॥ १८॥

शूक्तं कालपाकेनाम्लीभूतं तदपर्युषितमप्यखाद्यापेयानाद्यम्॥
फाणितपृथुकतण्डुलकरम्बभरुजसक्तुशाकमा श्रसपिष्टक्षीरविकारोषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम्॥ १९॥

³घ. ङ. ञ—द्रविमिति नास्ति. ख. ग—दृढं.

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादीन् वर्जियत्वा द्रष्टव्यम्। फाणितं पानविशेषः, इक्ष्रम इति केचित् । भांततानां वीहीणां नण्डुलाः पृथुकृताः पृथुकाः । करम्बः दिधसक्तुसमा-हारो यः करम्भ इति प्रसिद्धः । वेदेप्युभयं भवति-' करम्बैर्जु-होनि १ 'धानाः करम्भः परिवापः १ इति । भरुजाः भ्रष्टा यवाः । क्षीरिवकारो दध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥

अथ ' शूक्तं च '³ इत्यस्य विधेद्रशेष:-

ज्ञूकं चापरयोगम् ॥ २० ॥

परेण डच्यान्तरेण योगो यस्य तत्परयोगम्, ततोन्यदपर-योगम् । तदेव शूक्तं वर्ड्यम् । यन्तु दध्यादिद्रव्यान्तरसंस्पृष्टं शूक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रेवापरयोगिमिति विशेषणं वक्त-व्यम्, इदमेव वा सूत्रमस्तु । सूत्रहयकरणं त्वाचार्यप्रवृत्तिकृतम् ; यथा ' सलावृत्रयेकमृकोलूकशब्दाः व इति पूर्व सामान्येनाभि-धाय ' सलावृक्यामेकसृक इति स्वप्नपर्यान्तम् र इति पश्चाहि-शेष उक्तः ॥

सर्वं मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥

मदां मदकरं तत्सर्वमपेयम्। अत्र तु स्मृत्यन्तरवशाह्यवस्था। अत मनु:-

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा। यथेवेका न पानव्या नथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति । सुगव्यितरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च

¹ ते. ब्रा. ३-८-१४. ^२ते. सं ६-५-११. ^३आप. घ. १-१७-१८. ⁴आप. ध. १-१०-१९. ⁵आप. ध. १-११-३३. ⁶मनुस्मृ. ११-९५.

गौतमः—'मदां नित्यं ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणोः'। इति ॥

तथेलकं पयः ॥ २२ ॥

अविरेलका, तस्याः क्षीरमपेयम् ॥

उद्यक्षीरमृगीक्षीरतिधनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ २३॥

उष्ट्रीमृग्यो प्रसिद्धे । या गार्भणी सती दुग्धे सा सन्धिनीति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एककालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्प्रसवे याऽनेकं गर्भे सूते सा यमसूः । उष्ट्रचादीनां क्षीराण्यपेयानि । इति करणादेवम्प्रकाराणामेकशफानां क्षीरमपेयम्। तथा च मनुः—

> आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्वीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशूक्तानि चैव हि ॥ अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा । आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ इति ॥

धेनोश्चानिर्शायाः ॥ २४ ॥

धेनुर्नवप्रसूतिका गौः । चकारादतामहिष्योश्व, 'अजा गावो महिष्यश्व' इति मानवे दर्शनात् ॥

तथा कीलालीषधीनां च ॥ २५ ॥

कीलालोषधयः सुरार्था ओषधयः, तासां विकारभूतमनं नात्तम्।

¹गी. धर्म. २-२०.

² मनुस्मृ. ५-९, ८.

करञ्जपलण्डुपरारिकाः ॥ २६॥

करतं रक्तलशुनम्, पलण्डु श्वेनम्, परारिका कृष्णम्, हुण्डुभाख्यया² म्लेच्छानां प्रसिद्धम् । एते चाभक्ष्याः ॥

प्रतिपद्यादो न शक्य इति समासेनाह—

यचान्यत्परिचक्षते ॥ २७॥

यचान्यदेवंभृनं शिष्टाः परिचक्षने वर्जयन्ति तद्प्यभक्ष्यम्। नत्र मनु:-

> लशुनं गुझनं चेव पलण्डुकवकानि च । अभद्याणि द्विजानीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ इति ॥

क्याक्रभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥ २८ ॥

वयाकु छत्राकं, नदप्यभो ज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुक्तार्थम् ॥

एकखुरोष्ट्रगवयत्रामसूकरशरभगवाम् ॥ २९॥

मांसमित्यर्थाद्रम्यते । एकखुरा अश्वादयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभाष्ट्रपाद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां गांसमभक्ष्यम् ॥

धन्वनडुहोर्भक्ष्यम्॥ ३०॥

धेन्वन दुहो मांसं भक्ष्यम् । गोप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवः ॥

मेध्यमानडुहमिति वाजसनेयकम् ॥ ३१ ॥

आन हुई मांसं न केवलं भक्ष्यम् । किं तर्हि ? मेध्यमपीति वाजसनेयिनस्समामनन्ति॥

¹ग. पलाण्डुपलागिकाः. स्त. पलारिकाः.

[&]quot;स्त. घ. इ. ज.-मण्डुमाख्यया. ६ मनुस्मृ. ५-५.

कुकुटो विकिराणाम् ॥ ३२ ॥

व्यवहितमप्यभोज्यमिति सम्बध्यते । पादाभ्यां विकीर्य कीट-धान्यादि ये भक्षयन्ति ते मयूरादयो विकिराः । तेषां मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राम्यो नारण्यः ॥

इवः प्रतुदास् ॥ ३३ ॥

तुण्डेन प्रतुद्ध ये अक्षयन्ति ते दार्वाघाटादयः प्रतुदाः । तेषां मध्ये प्रव एवामक्ष्यः । प्रवश्शकटाविलाख्यो वकविशेषः ॥

कव्यादः ॥ ३८ ॥

ऋव्यं मांसम्, तदेव केवलं येऽदन्ति ते ऋव्यादा गृथादय:। तेप्यमक्ष्याः॥

हश्सभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ३५॥

हंसः प्रसिद्धः । थासः इयेनाकृतिः पीनतुण्डः । चक्र-वाको मिथुनचरः । सुपर्णदश्येनः । एते चासक्ष्याः ॥

मुअकोश्ववाधीणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

कुश्चा बुन्दचराः । क्रोश्चा पिथुनचराः । ते चामक्ष्याः । सूत्रे क्रोश्चेति विभक्तिलोपर्छान्दसः । क्रिमविशेषेण कुश्चक्रीश्चा न भक्ष्याः ? नेत्याह—वार्धाणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा यूर्धा येषां ते लक्ष्मणाः । त एव विशिष्यन्ते वार्धाणसा इति । वार्धे चर्म, तदाकारा नासिका येषां तानेवम्भूतान् लक्ष्मणान्वर्जयित्वा कुञ्चक्रोञ्चा न भक्ष्या इति । अन्ये त्वाहुः—क्रव्याद इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य कुञ्चादिषु चतुर्धन् प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति

¹ ख. घ. ङ.—राकाबिलाख्यः, ग.—राकबलाख्यः.

'ह्यपोस्संज्ञाछन्दसोर्बहुळम् १ इति ह्स्वः । एवं कुञ्चादिशब्द-स्याप्यजादिटावन्तस्य ॥

पश्चनखानां गोघाकच्छपश्वाविहुर्यकखङ्गश्-प्तिखपवर्जम् ॥ ३७॥

पञ्चनखाः नरवानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीनसप्त वर्जीयत्वान्येऽमध्याः । गोधा कुकलासाकृतिर्महाकाया । क-च्छपः कूर्मः । श्वाविट् वराहिवशेषः, यस्य नाराचाकारा-णि रोमाणि । शर्यकः शल्यकः, यस्य चर्मणा तनुत्राणं क्रियते । श्वाविद्वन्यक इति युक्तः पाउः। एके नु छकारं पडन्ति, छ-कारात्पूर्ववि कारम् । खड्डो मृगविशेषः, यस्य शृङ्गं तैलभाजनम् । श्राः प्रसिद्धः । पूतिखषश्रशाद्यतिः हिमवति प्रसिद्धः ॥

अभक्ष्यभ्रेटो मत्स्यानाम् ॥ ३८ ॥ मत्स्यानां मध्ये चेटाख्यो मत्स्यो न भक्ष्यः । इतरे भक्ष्याः॥ सर्पशीर्षी मृदुरः ऋग्यादो ये चान्ये विकृता यथा मनुष्याद्दीरसः ॥ ३९ ॥

सर्पस्येव शिरो यस्य सोपि मत्स्यो न भक्ष्यः। मृदुरो मकरः। ये च कव्यमेवादिन शिशुमारादयस्तेप्यभक्ष्याः। ये चोक्तेभ्यो-न्ये विकृताकारा मत्स्याः। तत्रोदाहरणम्-यथा मनुष्यशिरसः, जलमनुष्याख्याः जलहरूत्यादयश्च । तेपि सर्वे न भक्ष्याः । अत्र **43:**

अनुमन्ता विशसिना निहन्ता क्रयविकयी । संस्कर्ना चोपहर्ना च खादकश्चित घातका: ॥ मां स अक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाग्रवहम्।

^{1 &#}x27;पूर्वमिकारम् ' इति बहुषु कोशेषु पाठः.

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदिन्त मनीिषणः ॥
न मांसभक्षणे दोषो न मदो न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ इति ।
अप्रतिषिद्धेष्विप भक्षणािकवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥
इति सप्तदशः खण्डः

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रव्याख्या-यामुङ्खलाख्यायां पश्चमः पटलः

एवं ताविक्यमित्तदुष्टं कालदुष्टं जातिदुष्टं चाभोज्यमुक्तम् । तत्र निमित्तदुष्टं 'यस्य कुले म्त्रियेत ' इत्यादि । कालदुष्टं पर्यु-षितादि । जातिदुष्टं कळश्चादि । इदानीं प्रतिग्रहाशुचीनि कानि चिद्मुज्ञाय कानि चित्र्प्रतिषेधयति—

मध्वामं मार्गं माश्तं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गन्यूतिर्निवेशनं युग्यघासश्चोय्रतः प्रतिगृ-ह्याणि ॥ १ ॥

मधु पक्तमपकं वा | आमं तण्डुलादि | मृगस्य विकारो मार्ग मांसम् | भूमिः शालेयादिक्षेत्रम् , विश्वमस्थानिमत्यन्ये | मूलफलानि मूलकाम्नादीनि | रक्षा अभयदानम् । गव्यूतिगोंमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दः, तस्य घासो भक्ष्यं पलालादि । एतान्युत्रतोपि प्रतिग्राह्याण्यदुर्भिक्षेपि । उग्रः

¹मनुस्मृ. ५-५१, ५५, ५६. ²आप. ध. १-१६-१८.

पापकर्मा दिजातिः, वैक्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं ताद-शानामुपलक्षणम् ॥

एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः॥२॥

एतानि मध्वादीन्यप्यन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिगृह्याणि, न स्वय-मुत्रत इति हारीन आचार्यो मन्यते ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ३॥

पूर्वोक्तेप्वामं स्वयमेव वा गृहीरन् द्विजा इति हारीताचा-र्यस्य पक्षः॥

क्तान्नस्य वा विरसस्य ॥ १ ॥

भामस्यालाभे कृतान्तस्य वा विरसस्य लवणादिरसैरसं-सृष्टस्य । षष्टीनिर्देशात् स्तोकं स्वयमन्तेवास्याहतं वा गृह्णीरन् ॥

न सुभिक्षास्स्युः॥ ५॥

अनन्तरोक्ते विधिद्वये यहृहीतं तेन सुभिक्षास्सुहिता न भवेयुः। यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृह्णीरन्, न यावता सोहित्यं नावदिति ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्वा पशुं वा भुञ्जीत॥६॥ यदा नु दुर्भिक्षतयात्मनो वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य, तदा स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव लभ्यते तत्र कृतान्त्रमिष भूजीत । तत्र गुणविधि:-सुवर्णं दत्वा सक्तदेवोपक्कप्तमुपरिष्टात्सुवर्णेन स्पृष्टा । एतेन 'पशुं वा दत्वा' इति व्याख्यातः । पशुरिमः, 'अग्निः पशुरासीन् भंदाने मन्त्रलिङ्गान्, गोसूक्तेना भेरूपस्थानदर्शनाच ॥

¹घ. इ. ज. अ—'वा' इति न. ²ते. सं. ५-७-२६. ジ末、ちーマと-9.

नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७॥

न पुनरत्यन्तमेव सीदेत्॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥

यदा विहिना वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत्, न पुनस्सक्तत्र वृत्तायाः किमवकुण्डनेनितिन्यायेन तत्रैव रमेत । अत्र
छान्दोग्योपनिषत्—'मटचीहतेषु कुरुष्वाटक्या सह जाययोषितिर्हि
चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उदास । स हेभ्यं कुल्माषान्यादन्तं
विभिक्षे हत्यादि । मन्त्रवर्णश्च भवति—' अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेचे के हति । अवर्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह—दुर्भिक्षे
स्वयमप्यवृत्तो वा आतित्रवृत्तेर्यत्र कुत्रचित्रीचेपि दातरि भुक्षानो
वसेत्, यां च यावतीं च सुवर्णमात्रां यं कंचन पशुं वा तस्मै
दत्वा, न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत्, वृत्ति प्राप्य विरमेदिति ॥

एवमापदि वृत्तिमुक्ता सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह-

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीना १ समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ १ ॥

समावृत्तो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुक्षीत ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणाद्भोज्यम् ॥ १०॥

ब्राह्मणस्य त्वनं प्रकृत्या स्वभावेनैव भोक्तव्यम् । कारणा-देव त्वभोज्यम् ॥

कारणमाह—

¹घ. ड—सर्वप्र.

²छा. उ. १-१०,

³霖。 ४-१८-१३。

यत्राप्रायश्चित्तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तवति॥११॥

यत्र यदाग्निहोत्रवैश्वदेवादि नित्यमाभ्यद्विकं वा अप्रायश्चित्तं कर्मासेवते नात्पर्येण करोति, प्रापश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायिश्वतं प्राणायामोपवासपथिकृदादि न करोति, तदा एतस्मा-त्कारणाद्वासणस्यात्रमभोज्यमिति ॥

चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम्॥ १२॥

चरितो निर्वेषः प्रायश्चित्तं येन तस्यानं भोक्तव्यम्, तद्रो-जने न दोषः । निष्टया भूतकालस्याभिधानाचर्यमाणेषि निर्वेषे न भोज्यम् । किं तर्हि ? चरिते ॥

सर्ववर्णाना १ स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्य १ शूद्रवर्जिमत्येके ॥ १३ ॥

शूद्रवर्जितानां स्वधमें वर्तमानानां त्रयाणां वर्णानां भोज्यं, न ब्राह्मणस्यवेत्येके मन्यन्ते ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ ११॥

तस्यापि शूद्रस्यान्नं भोज्यं यदासौ धर्मार्थमूपनत आश्रितो भवति । धर्मग्रहणादर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम्।। अत्र गुणविधि:—

सुवणें दत्वा पशुं वा भुक्षीत नात्यन्तम-न्ववस्येद्वति प्राप्य विरमेत् ॥ १५॥ गतम् ॥

सङ्घानमभोज्यम् ॥ १६ ॥

सङ्घो गणः, तस्य यत्स्वमन्नं न त्वेकस्य, तदभोज्यम्, यद्यपि ते सर्वे दद्युः ॥

¹आप. ध. १–१८–६, ७, ८.

परिकुष्टं च॥ १७॥

भोक्तुकामा आगच्छतेत्येवं परिक्रुउप, सर्वत आहूय यद्दीयते तत्परिक्रुप्टम्, तदभोज्यम् ॥

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

चित्रकर्म चित्रनिर्याणादिकं शिरुपं ये आजीवन्ति तेषां सर्वेषामपि व्राह्मणानामन्त्रमभोज्यम् ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ ५९ ॥

ये च शक्षेण जीवन्ति तेषामण्यन्नमभोज्यं ; क्षत्रियवर्जम् , नस्य विहितत्वात् ॥

ये चाधिम्॥२०॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान्वासियत्वा तेभ्यो भृतिग्रहण-माधिः, यस्तोम इति प्रसिद्धः ।

परभूमों कुटिं कृत्वा स्तोमं दत्वा वसेन्तु य: । इति । तं चाधि ये आजीवन्ति तेषामप्यभोज्यम् । ये तु प्रसिद्ध धिमाजीवन्ति तेषां वाधिषकत्वादेवाभीज्यान्त्रत्वं सिद्धम् ।

भिषक् ॥ २१ ॥

अभोज्याचा इति प्रकरणाद्रम्यते । भिष्यभेषज्यवृत्तिः पां-र्थं नु ये सर्पदप्टादींश्चिकित्सन्ति ते भोज्याचा एव ॥

वार्घुषिकः ॥ २२ ॥

वृद्धयाजीवोप्यभोज्यानः॥

दीक्षितोक्रीतराजकः ॥ २३ ॥

दीक्षिनो दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः । सोपि यावत्क्रीतराजको न भवति सोमक्रयणं न करोति तावदभोज्यानः ॥

अग्नीषोमीयस ५स्थायामेव ॥२४॥

भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमपेक्षते । अग्रीषोमीयपशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम्, न प्रागिति पक्षान्तरम् ॥

हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम्॥२५॥

अग्रीषोमीयस्य वपायां हुनायां वा दीक्षितस्यान्नं भोक्तव्यम्। तथा च वहुचब्राह्मणम्- भिश्चितव्यं वपायां हुतायाम् १ इति ॥ पक्षान्तरमाह-

यज्ञार्थे वा निर्दिष्ट रोषाडुआरिनिति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

इदं यज्ञार्थिमिति ज्यादेशे कृते शेषाद्भुजीरिमिति ब्राह्मणं भवित । ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपलिध्यतः प्रवृत्तेरपस्मृति ता मा भूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणमिति ॥

क्रीबः॥ २७॥

षण्डः । सोप्यभोज्यानः ॥

भवतिराज्ञां प्रेषकरः॥ २८॥

अ अमिति बहुवचनात् ग्रामादेर्यः प्रेषकरः तस्यापि प्रतिषेधः अहंवियांजी॥ २९॥

यश्चाहविषा नरमधिरादिना यजते आभिचारादौ, यथा 'यमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वा ' इति, सोप्यभोज्यानः॥

चारी॥३०॥

चारो गृढचरस्पशः । सोप्यभोज्यानः ॥

¹ख. ग. घ. ङ—अस्मृति. ²ख. ग. ङ. ज—तस्याप्रतिषेध:.

अविधिना च प्रव्रजितः ॥३१॥

ये चाविधिना प्रव्रजिताः शाक्यादयस्तेप्यभोज्यान्ताः ॥

यश्चामीनपास्यति ॥३२॥

अविधिनेत्येव । यश्चाविधिना उत्सर्गेष्टचा विनामीनपास्पति सोप्यभोज्यानाः ॥

यश्च सर्वान्वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निरा-कृतिवृषलीपतिः ॥३३॥

यश्च सर्वान्वर्जयित भोजने न कचिदिए भुङ्के, न कं चिद्धोजयित, यश्च सर्वान्त्री सर्वेषामन्नं भुङ्के, तावण्यभोज्यान्त्रौ ।
श्रोत्रिय इत्युभयोद्दशेषः, श्रोत्रियोपि सन्नभोज्यान्त एवेति ।
निराक्तिर्गिनस्वाध्यायः । निर्वत इत्यन्ये । सोप्यभोज्यान्तः ।
वृषर्वापंतिः, क्रमविवाहे यस्य वृषर्वा पत्नी जीवित इतरा मृताः
स वृष्ठीपितः । श्रोत्रियोप्यभोज्यान्त्र इति ॥

इत्यष्टादशः खण्डः.

मत्त उन्मत्तो बद्धाणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्यु-पवेशयते तावन्तं कालम् ॥ १॥

मत्तो मदद्रव्यसेवया विकृति गतः। उन्मत्तो भान्तः। बद्धो निगळितः। अणिकः पुत्राच्छुतग्राही, पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु

¹निर्वृत्त इति पा.

निन्दितः। प्रत्युपविष्टः ऋणादिना कारणेनाधमणीदिकं निरुध्य तत्यार्श्व उपविष्टः। प्रत्युपवेशयिता तु तस्य परिहारमकुर्वन् तेन सह कामं सुचिरमास्यनामित्यासीनः । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यात्राः, यावन्मदादानुवृत्तिः। अपर आह—अणिकः ऋणिकः ऋणस्य दाता । प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणम् ॥

क आइयानः ॥ २ ॥

यदोने अभोज्यात्राः कस्तर्ह्याज्ञ्यात्रः, कस्य तर्ह्यशनीयमत्र-मिति? यद्यप्येतं ऽभोज्याचा इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्याचा इति गम्यते, तथाप्यनेकमतोपन्यासार्थोयं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥

य ईप्लेदिति कण्वः ॥ ३ ॥

य एव प्रार्थयते स आइयात्र इति कण्वऋषिर्मन्यते प्रतिषि-द्वर्जम्॥

पुण्य इति कौत्सः॥ १॥

'सर्ववर्णानां स्वधमें वर्तमानानाम् रे इत्युक्तत्वाद्धोज्यान्ना-म्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् । तपोहोम-जप्येस्स्वधर्मेण च युक्तः पुण्य इति कौत्सः। स स्वयमप्रार्थयमा-नोपि भोज्यान्न इति कोत्सस्य पक्षः॥

यः कश्चिद्द्यादिति वार्ष्यायणिः॥ ५॥

यः कश्चन पुण्यो वाऽपुण्यो वा सततं दानशीलः, स भोज्यान्न इति वार्ष्यांगिराह । तथा च मनु:-

अद्धापूनं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् । इति ।

अनोपपत्त:-

¹आप. घ. १-१८-१३.

²मनुस्मृ, ४-२२५,

यदि ह रजस्स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच-लं दानेन निर्दोषो भवति ॥ ६ ॥

रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे कर्नरि स्थावरं स्थिरं न भोग-मन्तरेण क्षीयते, तदा नतः प्रतिग्रहेषि भोक्तरि सङ्क्षमाभावाद्धो-क्तव्यम् । अथ चेचलमुपभोगमन्तरेणापि क्षीयते, तदा सततं दानशीले मुहूर्तमपि पापं नावतिष्ठत इति कुतो भोक्तुदेषि इति ॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्येककुणिको काण्वकुत्सो तथा पुष्करसादिः॥ ७॥

धार्मिकेणोद्यता आहता भिक्षा शुद्धा । सा भोज्येत्येकादीनां पञ्चानां पक्षः । पुष्करसादिः पौष्करसादिः । आदिवृद्धचभाव- शुद्धान्दसः ॥

सर्वतोपेतं वाष्यायणीयम् ॥ ८ ॥

सर्वतः उपतं सर्वतोषेतम् । छान्दसो गुणः । उपतमयाचि-तोषपन्नम् । तत्सर्वतोषि भोज्यमिति वार्ष्यायणीयं मतम् ॥ इदानीं स्वमतमाह—

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ १ ॥

कण्वकौत्सयोः पक्षौ समुचितावाचार्यस्य पक्षः ॥

पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम्॥ १०॥

यः प्राधितोषि नेत्यसङ्खुक्ता कथं चिदापादितेष्सस्सोनीष्स-क्रित्युच्यते । तस्य पुण्यस्याष्यभोज्यिमिति । अपर आह-अनी- प्सत इति कर्तरि षष्टी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यमिति, यदि भिक्षमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्स न भवतीति ॥

यतः कुतश्चाम्युद्यतं भोक्तव्यस् ॥ ११ ॥ सर्वतोषेतिमत्युक्तमेव पुनम्बयते विशेषविवक्षया ॥ तमाह-

नाननियोगपूर्वमिति हारीतः॥ १२॥

अद्य नुभ्यमिदमाहरिष्यामि तदत्र भवता ग्राह्यमिति निवेदनं नियोगः । तदभाव अनियोगः । पुनर्नञ्समासः । हो नञौ प्रक्र-तमर्थं गमयतः, अनियोगो नियोगः । तत्पूर्वं चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति॥

अथ पुराणे श्लोकावुदाहरन्ति-उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम्। भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः॥ न तस्य पितरोभन्ति दश वर्षाणि पश्च च। न च हव्यं वहत्यमिर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति॥ १३॥ अथ अपिच पुराणे

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च। वंशानूचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ इत्येवंलक्षणे भविष्यदादौ । उद्यनां हस्ताभ्यामुद्यम्य धारितां,

आहतां स्वयमेवानीतां, पूर्वमनिवेदितां भिक्षां दुष्कृतकारि-णोपि सकाशाद्भोज्यां मेने प्रजापतिर्मनुः। 'मनुः प्रजापतिर्य-

¹घ. इ. झ. ञ—अनीप्सत इति कर्भणि षष्टी.....भिक्ष [क्य] माणं...मीप्सतम्.

स्मिन् शित दक्षे दर्शनात् । यस्तु तामभ्यधिमन्यते प्रत्याचि , तस्य पितरः कव्यं नाश्चन्ति । कियन्तं कालम् १ दश वर्षाणि पञ्चच । अग्निश्च हव्यं न वहति तावन्तमेव कालम् । इति प्रत्या-ख्यानुनिन्दार्थवादः ॥

चिकित्सकस्य मृगयोश्शल्यकुन्तस्य पाशिनः। कुलटायाष्यण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम्॥

चिकित्सको भिषग्वृत्तिः । मृगयुर्मृगघाती लुब्धकः । श्राल्यक्वन्तदशस्त्रेण प्रन्थ्यादीनां छेत्ताऽम्बष्टः । पाशी पाशवान् पाशज्ञालेन मृगादीनां प्राहकः । कुलमटतीति कुलटा व्यभिचारिणी।
षण्डकस्तृतीया प्रकृतिः । तेषां चिकित्सकादीनामन्त्रमनाद्यम् ।
चिकित्सकषण्डयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम् । पूर्वत्र
र्वाहं प्रहणं कर्नुमशक्यम् । एवं तर्हि—सूत्रकारस्य स प्रतिषेधः,
अयं नु पुराणश्लोक इत्यपौनसक्तयम् ॥

अथाप्युदाहरन्ति— अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि अनेना अभिश्र स्ति। स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतसङ्करः॥ इति॥ १५॥

सषडङ्गस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः, तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सोन्नादे माधि लिम्पति । किम् १ प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणद्यो योन्नमत्ति तिस्मस्तदेनस्सङ्कामिति । तस्मान्तस्योद्यतमप्य-भोज्यमिति । प्रकरणसङ्गतः पादः । इतरत्पुराणश्लोके पठचमाने

¹ग. घ. ङ. ञ.—णस्य वैयर्थ्यम्.

पिटतम् । अनेनसं योभिशंसिन मिथ्येव ब्रूते इदं त्वया कृतिम-ति, स तिस्मन्नभिशंसिन तदेनो माष्टि । मनुस्तु—

> पतिनं पनिनेत्युक्ता चोरं चौरेति वा पुनः। वचनाक्तृत्यदोषस्स्यान्मिथ्या द्विदीषभाग्भवेत्॥

इति द्वेगुण्यमाह | तदभ्यासे द्रष्टव्यम् | 'स्तेनः प्रकीर्णकेशः' इति वस्पति | स एव तृतीयपादस्यार्थः | कर्तृभेदादपौनरुक्तयम् | सङ्गः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः, सत्यसङ्गर इति यथा | यः प्रतिश्रुत्य न दद्यति सोनृतसङ्गरः | ककारद्रञ्चान्दसः | तस्मिन्याचन् स्व-यमेनो मार्षि | तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः.

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रव्याख्या-यामुज्जुलाख्यायां षष्टः पटलः.

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्मा १ श्वरेत् ॥ १॥ इमं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभणूजात्मकमर्थं प्रयोजनं पुरस्कृत्याभिसन्धाय धर्मान चरेत्॥

किं कारणम् ?

निष्फला ह्यभ्युद्ये भवन्ति ॥ २॥

हि यस्मादेविङ्कियमाणा धर्मा अभ्युद्ये फलकाले निष्फला भवन्ति। लोकार्थं हासौ धर्मं चरित, न कर्तव्यमिति श्रद्धया,

¹आप. ध .१-२५-४.

न च श्रद्धया विना धर्मः फलं साधयति, 'यो वै श्रद्धामनार-भ्य[ा] इत्यादिश्रुते: ॥

किमिदानीं दृष्टफलं त्याज्यमेव? नेत्याह—

तद्यथाम्रे फलार्थे निमिते छाया गन्ध इत्यनू-त्पद्येते । एवं धर्म चर्यमाणमर्था अनूत्पद्य-न्ते ॥ ३ ॥

तदिति वाक्योपन्यासे | फलार्थं ह्याम्रवृक्षो निमीयते आरोप्य-ते | तस्मिन् फलार्थे निमिते छाया गन्धश्चानूत्यहोते | एवं धर्मं चर्यमाणमर्थाः ख्यात्यादयोनूत्यहान्ते अनुनिष्पहान्ते, तथेव स्वी-कार्याः, न चोद्देश्यतया | तथा चाह—

यथेक्षुहेतोस्सिलिलं प्रसेचितं तृणािन वल्लीरिप च प्रसिश्चिति। तथा नरो धर्मपथेन वर्तयन् यशश्च कामांश्च वसूिन चाश्चते॥ इति॥

नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥

यदापि देवादर्था नानूत्पदान्ते, तथापि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः, किमन्यैरथैंरिति ॥

अनस्युर्दुष्प्रलम्भस्स्यात्कुहकशठनास्तिकबाल-वादेषु ॥ ५ ॥

कुहकः प्रकाशे शुचिः एकान्ते यथेष्टचारी, शशो वक्रचित्तः, नास्तिकः प्रेत्यभावापवादी, बालश्श्रुतरहितः, एतेषां वादेष्वसूयुर्न स्यात् । असूयया द्वेषो लक्ष्यते, द्वेष्टा न स्यात् । तान् विषयी-

¹तै. सं. १-६-८.

कृत्य देषमपि न कुर्यात्। तथा दुप्रलम्भश्च स्पात् । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । 'गृधिवञ्चयोः प्रलम्भने ' इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादियनुं मिथ्याफलाख्यानेन प्रवर्तीय-नुमशक्यः। कुहकादिवादेषु विश्वतोषि न स्यात्, तद्वशो न स्या-दित्यर्थः ॥

वश्चनस्य सम्भवमाह-

न धर्माधर्मी चरत आव १ स्व इति। न देवगन्ध-र्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म इति ॥ ६ ॥

आविमिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु 'प्रथमाया श्च द्विव-चने भाषायाम् ' इत्यात्वं प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मी विप्रह-वन्तो गोव्याधवसरेनां आवां स्व इति खुवाणो, यदि वा देवादयः प्रक्रप्रज्ञाना ब्र्युरिमौ धर्माधर्माविति, ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वभाः; तदभावान्तु वञ्चनासम्भव इति । इदं चात्र द्रष्टव्यम्-प्रत्यक्षादेरगोचरो धर्माधर्मों, किन्तु नित्यनिर्दोषवेदावगम्यो, तद-भावे तन्मूलधर्मशास्त्रावगम्याविति ॥

यत्र नु प्रायिश्वत्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह-यत्तार्याः क्रियमाणं प्रश्रश्तित स धर्मो यह-ईन्ते सोधर्मः॥ ७॥

भार्यादिशप्टास्नेवाणिकाः । बहुवचनाचत्वारस्रयो वा । यथाह मनु:—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वन्त्रेविद्यमेव वा। सा ब्रुते यं स धर्मस्स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥ इति ॥ इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्त सन-म्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामळोळुपा-नामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥८॥

सम्यग्विनीताः 'आचार्याधीनस्स्यात् ' इत्यादिना विनयेन सम्यन्नाः । वृद्धाः परिणतवयसः ; योवने विषयवशतापि स्यादिनित्यम् । आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलोलुपाः अक्रपणाः । अदाम्भिका अधर्मध्वजा एकान्तप्रकाशयोरेकवृत्ताः । एवम्भूताना-मार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाव्यभिचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्टानम्, न मातुलसुतापरिणयादिवत्कतिपयविषयम्, तद्दु-त्तसादश्यं भजेत तदनुद्धपं चेप्टेत । न तेषामनुष्टानं निर्मूलम्, भवति च वैदिकानामृत्सन्नपाठद्राह्मणानुभव इति ॥

एवमुभौ लोकावभिजयति॥ १॥

एवं श्रुतिस्मृतिसदाचारमूलमनुष्ठानं कुर्वन् उभौ लोकावभि-जयित इमं चामुं च ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १० ॥

क्रयविक्रयव्यवहारो वणिज्या । सा स्वयं कृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्तानुवादोयमपवादविधानार्थः ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युद्स्य-

न् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणवृत्तेरलाभ आपत्, तस्यां सत्यां पण्यानाम् । 'व्यव-

¹आप. ध. १-२-१९.

ह्मणोस्समर्थयोः ' इति कर्मणि षष्टी । व्यवहरेत, ऋयश्व विक्र-यश्च व्यवहारः, पण्यानि क्रीणीयाद्विक्रीणीन चेत्यर्थः। अपण्यानि वक्ष्यमाणानि व्युदस्यन् वर्जयन् । क्रत्स्नाया वैद्यवृत्तेरूपलक्षण-मिदम्। क्षत्रियवृत्तिश्च दण्डापूपिकया सिद्धा। तथा च गौतम:--' तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः । तदलाभे वैद्यवृत्तिः ^ग। इति ॥

अपण्यान्याह-

मनुष्यात्रसात्रागान्यन्धानन्नं चर्म गवां वशा १ श्लेष्मोदके तोक्मिकण्वे पिप्पलिमरीचे घा-न्यं मा १ संमायुध १ सुकृता इतां च ॥१२॥

मनुष्या दासादयः। रसा गुडलवणादयः, क्षीरादयो वा । रागाः कुसुम्भादयः रज्यतेनेनेति । रज्यन्त इति वा रागा वस्नादयः। गन्धाश्चन्दनादयः । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्म जत्वा-दि, येन विश्विष्टं चर्मादि सन्धीयते; यथा—'श्लेप्मणा चर्मण्यं वान्यद्वा विश्विष्टं संश्वेषयेन्' इनि बहुचब्राह्मणे दर्शनात् । तो-क्मानीषद्रद्वरितानि बीह्यादीनि । किण्वं सुराप्रकृतिद्वव्यम्। मुक्तं पृण्यम्, तस्य फलं मुक्ताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतान्यपण्यानि वर्जयित्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मन्-प्यादीन् वर्जियत्वेत्येव सिद्धे, अपण्यानीति वचनमन्येषामपण्यानां स्मृत्यन्तरोक्तानामपि व्युदासार्थम्, तत्र मनू:-

सर्वाचसानपोहेन इताचं च तिलेम्सह। अरुमनो लवणं चैव परावो ये च मानुषाः॥ सर्वं च तान्तवं गक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।

¹गा. ध. ७–६,७.

अपि चेत्स्पुरस्कानि फलमूले तथीषधीः॥
अपश्यम्नं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः।
क्षीरं क्षारं दिध घृतं तैलं मधु गुढं कुशान्॥
आरण्यांश्च पश्चन्सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च।
मग्नं नीलं च लाक्षां च सर्वाश्चिकशकान् पशून्॥ इति॥
तिलतण्डुला १ स्त्वेव धान्यस्य विशेषण न विकीणीयात्॥ १३॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डुलानेव विशेषणातिशयेन न विक्री-णीयात् न विक्रीणीत । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे हि श्रुतम्—

काममुत्याद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ इति ॥ अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४॥

विनिमयः परिवर्तनम्, येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषामेतेषां मिथः परस्परेण विनिमयोप्यविहितः प्रतिषिद्धः, न कर्तव्य इत्य-र्थः ॥

तेप्वेव केषुचिनियमोप्यनुज्ञायते-

अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्ये रसानां च रसेर्गन्धानां च गन्धेर्विद्यया च विद्या-नाम् ॥ १५॥

अन्तादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च

भनुस्मृ. १०, ८६-९०.

388

वसिष्ठ:-'रसा रसेस्समतो होननो वा...निलनण्डूलपकानं विशामनुष्याश्च विहिनाः परिवर्तने भे इति । मानवे नु विशेषः-रसा रसेनिमानव्या न त्वेव लवणं रसेः।

कृतानं चाकृतानेन तिलधान्येन तत्समाः ॥² इति ॥ गौनमीये तु-' नियमस्तू । रसानां रसै: । पशूनां च । न स्वण-कृतान्त्रयोः । समेनासमेन तु पक्तस्य सम्प्रत्यथें १ इति । तस्मा-नात्र प्रतिषेधानुवृत्ति इशङ्कर्नाया । पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते भे इति नियमा *भ्यनूज्ञानादेव विद्यानां विक्रयः प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत ॥ १६ ॥

इति विंश: खण्ड:

मुज्जबल्बजैर्मूलफलैः॥ १॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाह्तानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवहरेत मुआदिभिः । मुअबल्बजास्तृणविशेषाः ॥

तृणकाष्ठैरविकृतैः॥ २॥

नृणानां विकारो रज्जादिभावः, काष्टानां विकारस्थ्णादि-भावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबन्बजग्रहणं विकारार्थम् ॥

नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥

प्रतिषिद्धानामणि विक्रयविनिमयाभ्यां जीवेत्; न पूनरत्य-

¹वा. ध. २-३२,३९. ²मनुस्मृ. १०-९४. ³गो. ध. ७. १६...२१. 4आए. ध. १-१३-१७. अविनिमया. इति सुम्बेमुद्रितपुस्तके.

न्तमन्ववस्थेत् अवसीदेत् । तथा च गौतमः—' सर्वथा तु वृत्तिर-शक्तावशौद्रेण । तदप्येके प्राणसंशये गईति । मनुरिप-

जीवितात्ययमापन्नो योन्नमित्त यतस्ततः। आकाशमिव पङ्केत न स दोषेण लिप्यते।।² इति ॥ वृत्तिं प्राप्य विश्मेत् ॥ ४॥

गतम् ॥

न पतितेस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥

पतितास्स्तेनादयो वक्ष्यमाणाः । तेस्सह न कश्चिदपि व्यव-

हार: कर्तव्यः । तत्र मनुः-

संवत्सरेण पतित पतितेन सहाचरन्।

याजनाध्यापनाद्योनान्न तु यानासनाद्यानात् ॥ ³ इति ॥ यानादिभिस्संवत्सरेण पतित, याजनादिभिस्तु सद्य एव ॥

तथापपात्रैः ॥ ६ ॥

अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संज्यवहारो न कर्तव्यः ॥

अथ पतनीयानि ॥ ७॥

द्विज्ञातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्, तस्य निमित्तानि कर्मा-णि वक्ष्यन्ते ॥

स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोण्झं गर्भशात-नं मातुः पितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८॥

¹गौ. ध. ७-२२,२३. ²मनुस्मृ. १०-१०४. ³मनुस्मृति, ११-१८१,

स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिशस्यं ब्रह्महत्या, 'ब्राह्मणमात्रं च ' हत्वाभिशम्त इति वक्ष्यमाणत्वान् । पुरुषवधः मनुष्य-जानिवधः । तेन स्त्रीवधोषि गृह्यते । ब्रह्मोन्झं, उन्झ उत्सर्गः, भावे घञ्, छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः। ब्रह्म वेदः, तस्याधीतस्य नाशनं ब्रह्मो उद्यम् । औषधादिप्रयोगेण गर्भस्य वधो गर्भशान-नम् । मानुर्योनिसम्बन्धे मानृष्वस्नादो, पिनुर्योनिसम्बन्धे पि-नृप्तसादो. सहापत्ये अपत्येन सहिते, स्त्रीगमनं मानृप्तसृग-मनं षितृष्वसृगमनं नत्सुनागमनं मानुलसुनागमनं चेत्यर्थः ॥

गोंडी मार्थ्वा च पेटी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका न पानव्या तथा सर्वा द्विजोन्मेः ॥

इति मानवे निषिद्धायास्सुरायाः पानं सुरापानम्। असंयो-गास्संयोगानर्हाः प्रतिलोमादयः, तैस्संयोग एकग्रहवासादिः असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ॥

गुर्वीसिवं गुरुसिवं च गत्वान्या ५ ध परत-ल्पान् ॥ १ ॥

सखीशहरस्य छान्दसो इस्वः । गुर्वीसखी मात्रादीनां सखी, गुरुसखी पित्रादीनां सखी, तां गत्वा । किम्? पततीत्यूत्तरत्र श्रुतमपेक्षते । अन्यांश्च परतन्पान् गत्वा पत्ति । तन्पशब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते ॥

नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ १० ॥

गुमदारव्यनिरंकेण परनव्यगमने पानित्यं नास्नीत्येके मन्यन्ते। यदापि सामान्येन पननीयानीत्युक्तम्, प्रायश्चित्ते तु गुरुलघु-भावो द्रष्टच्यः ॥

¹अम्पं. १–२४–७,

²मनुस्मृ. १**१-**९५.

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८॥

यान्येतान्यशूचिकरत्वेनानुक्रान्तानि एतान्यपि पतनीयानी-त्येके मन्यन्ते ॥

अतोन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति॥ उक्तव्यतिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुप्प्रतिग्रहींहसादी-न्यशुचिकराणि भवन्ति ॥

दोषं बुद्धा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समा-ख्याने स्याद्वज्येत्वेनं धर्मेषु ॥ २०॥

पतितस्य दोषं परेरविदितं वृद्धा परेभ्यस्समाख्याने पूर्वो न स्यात् । परैरविदितं स्वयं विद्वानिप न परेभ्यः पूर्वमाचक्षीत। किं तु स्वयं धर्मकृत्येप्वनं वर्जयेत्, यथा परे न जानित *। अ-न्यथा दोषवान् ॥

इत्येकविशः खण्डः.

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायामापस्तम्बधर्ममूत्रव्याख्या-यामुज्जुलाख्यायां सप्तमः पटलः.

अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेत्रचायस् १ हितानने-श्वारिकान् ॥ १ ॥

उक्तानि पननीयान्यशुचिकराणि च कर्माणि, तेषां प्राय-श्चित्तानि वक्ष्यनादिन आत्मज्ञानं नदुपयोगिनश्च योगानधि-कुरुते, तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् ; श्रूयते हि-

^{*}ग. घ. पर जानन्ति.

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८॥

यान्येतान्यशूचिकरत्वेनानुक्रान्तानि एतान्यपि पतनीयानी-त्येके मन्यन्ते ॥

अतोन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति॥ उक्तव्यतिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुप्प्रतिग्रहींहसादी-न्यशुचिकराणि भवन्ति ॥

दोषं बुद्धा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समा-ख्याने स्याद्वज्येत्वेनं धर्मेषु ॥ २०॥

पतितस्य दोषं परेरविदितं वृद्धा परेभ्यस्समाख्याने पूर्वो न स्यात् । परैरविदितं स्वयं विद्वानिप न परेभ्यः पूर्वमाचक्षीत। किं तु स्वयं धर्मकृत्येप्वनं वर्जयेत्, यथा परे न जानित *। अ-न्यथा दोषवान् ॥

इत्येकविशः खण्डः.

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायामापस्तम्बधर्ममूत्रव्याख्या-यामुज्जुलाख्यायां सप्तमः पटलः.

अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेत्रचायस् १ हितानने-श्वारिकान् ॥ १ ॥

उक्तानि पननीयान्यशुचिकराणि च कर्माणि, तेषां प्राय-श्चित्तानि वक्ष्यनादिन आत्मज्ञानं नदुपयोगिनश्च योगानधि-कुरुते, तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् ; श्रूयते हि-

^{*}ग. घ. पर जानन्ति.

भिश्वते हृदयग्रिन्थिदिछश्चन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ इति ॥ 'तश्चेहेषीकतूलमभौ प्रोतं प्रदूयेतैदं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते भ इति च । याज्ञवह्नयोप्याह—

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यहोगेनात्मदर्शनम् ॥ इति ॥

अध्यात्मभवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्धचभावः । आत्मनो लग्भियतृन् योगांश्चित्तसमाधानहेतून् वश्यमाणानक्रोधादीनुपायाननुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपत्तिसमन्वितान् ।
उपपद्यन्ते हि ते न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घाते । अनैश्चारिकान् निश्चारः चित्तस्य बहिर्विक्षेपः, तस्मै ये प्रभवन्ति
क्रोधादयो वक्ष्यमाणाः ते नैश्चारिकाः, तत्प्रतिपक्षभूतान् ।
अक्रोधादिषु सत्सु चित्तममनिश्चरणशीलं अध्यात्मालम्बनं निश्चलं तिष्ठति, तस्मान्ताननुतिष्ठेत् आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥

किम्पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः ? ओमित्याह-आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात्यरमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति, तस्मात्तस्य ला-भाय यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा? प्रत्यगा-त्मा । नन्वसौ नित्यलब्धः, न हि स्वयमेव स्वस्यालब्धो भवति । सत्यम्; प्रकृतिमेलनात्तद्धर्मतामुपगतो विनष्टस्वरूप इव भवति । प्रकृत्या हि नित्यसम्बद्धः पुरुषः । स च

¹मु. ड. २-२-८. ²छा. इ. ५-२४-३, ³या. १-८.

सम्बन्धस्तथाविधः यथा परस्परं विवेको न ज्ञायते । अन्यो न्यधर्माश्चान्योन्यत्राध्यस्यन्ते यथा क्षीरोदके सम्पृक्ते न ज्ञायते इयत् क्षीरिमयदुदकं, अमुिम नवकाशे क्षीरमपुिम-न्नवकाशे उदकमिति । यथा वा अम्रचयोगोळकयोरिभसम्ब-द्धयोः येशिधर्मा उल्लिख्यास्वरत्वादयः, तेऽयोगोळकेध्यस्यन्ते, ये चायोगोळकस्य धर्माः काडिन्यदैर्घादयः तेऽज्ञानध्यस्यःते । एवं हि नत्न प्रतिपत्तिः-एकं वस्तु उप्णं भास्वरं दीर्घं कित-मिति । तद्वदिहापि पुरुषधर्माश्चेतन्यादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते, प्रकृतिधर्माश्च सुखदु:खमोहपरिणामादयः पुरुषे । ततश्चैकं वस्तु चेतनं मुखादिकलिलं परिणामीति व्यवहारः । वस्तु-तस्तु तस्मिन् सङ्घाते अचेतनांशः परिणामी, चेतनांशस्तु तमनुधावति । येनयेन रूपेण परिणमति तेनतेनाभेदाध्या-समापद्यते । यथा क्षीरावस्थागतं घृतं क्षीरे दध्यात्मना परिणते नामप्यवस्थामनुप्रविशाति, नद्ददिहापि । नदिद्मुच्यते 'नत्मृत्रा। तदेवानुप्राविशन् भे इति । सर्भेष्यात्मनः कर्तृत्व-मिदमेव, यदुपभोक्तृनया निमित्तत्वम् । तदेवं स्वभावतस्य-च्छोप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेदमापनः नद्धर्मा भवति । एवं तद्विकारेण महता नद्विकारेणाहङ्कारेणेत्या शरीराह्ष्टव्यं, स्थू-लोहं कुशोहं देवोहं मनुष्योहं तिर्यगहमिति । तस्यैवंग-तस्यापेक्षितः स्वरूपलाभः नीचैरिव वीधतस्य राजपूत्रस्य। तदाथा-शवरादिभिर्वास्यात्रभृति स्वसुनैस्सहसंवधितस्तज्ञातीय-मात्मानमवगमयन् मात्रा स्वरूपे कथिते लब्ध्रवरूप इव भवति । तथा प्रक्रत्यावद्यया स्वभावान्तरं नीतः आत्मा

¹ ते. उ. २-६.

मातृस्थानीयया 'तत्त्वमिस ' इति श्रुत्या स्वभावं नीयते; य-देवंविधं परिशुद्धं वस्तु तदेव त्वमिस, न तु यथा मन्यसे मनुष्योहं दुःख्यहमित्यादि तथिति । यथा एवम्भूतो राजा स त्वमसीति राजपुत्रः । ननु तत्त्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्य-मुन्यते १ । को वा ब्रूते नेति ; ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । कि-म्पुनरयमात्मा एकः १ आहोस्विन्नाना १ । किमनेन ज्ञातेन १ त्वं तावदेवंविधिश्चिदेकरसः नित्यनिर्मलः कलुषसंसर्गात्कलुष-तामिव गतः ; तद्वियोगस्ते मोक्षः ; त्विय मुक्ते यद्यन्ये सन्ति, ते संसरिष्यन्ति, का ते क्षतिः १ अथ न सन्ति, तथापि कस्ते लाभः १ इत्यलमियता ; महत्येषा कथा । तद्यते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसती तदीयतनयेस्सार्धं चिरं विधतः
तज्जातीयमवैति राजतनयस्स्वात्मानमप्यञ्जसा ।
सङ्घाते महदादिभिस्सह वसन् तद्वत्पुरः पूरुषः
स्वात्मानं सुखदुःखमोहकिललं मिथ्यैव धिङ्ग्यते ॥
दाता भोगपरस्समग्रविभवो यदशासिता दुष्कृताम्
राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।
राजीभूय यथार्थमेव यतते तद्वत्पुमान्बोधितः
श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मेव सम्पद्यते ॥
इत्येवं बह्रवोषि राजतनयाः प्राप्ता दशामीदृशीम्
नैवान्योग्यभिदामपास्य सहसा सर्वे भजन्त्येकताम् ।
किन्तु स्वे परमे पदे पृथगमी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा
क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसः का भेदवादे क्षतिः ॥

 $^{^{1}}$ छा. उ. ६-९-४. 2 क. झ-जयार्थमेव.

तेष्वेको यदि जातु मात्वचनात्राप्तो निजं वैभवम् नान्ये का क्षतिरस्य यत्किल परे सन्त्यन्यथा ये स्थिताः। यद्वान्ये न भवेयुरेवमपि को लाभोस्य तद्वद्वतिः पुंसामित्यभिदां भिदां च न वयं निर्वन्ध्य निश्चिनमहे ॥ तदिहापेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तच त्रिविधं श्रुतं मननं ध्यानिमति, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ' इति अवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यं ज्ञानम्। मननमु-पपत्तिभिर्निरूपणम् । एवं श्रुते मते चात्मिन साक्षात्कारहेतू-रविक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरा भावना ध्यानम् । तत्सिद्धये श्रोतं ज्ञानं तावदाह-

तत्रात्मलाभीयाञ्छलोकानुदाहरिष्यामः॥ ३॥

तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रवचनादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः । श्लोकान् पादबद्धानौप-निषन्मन्त्रान् उदाहरिष्यामः उद्धत्याहरिष्यामः ग्रन्थे निवेश-विष्यामः॥

पूः प्राणिनस्तर्व एव गुहाशयस्य अहन्यमानस्यं विकल्मषस्य । अचलं चलनिकतं येनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥४॥ गृहेति प्रकृतिनाम । यत्तत्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिः प्रसृतिः । आत्मा गुहा योनिरनाद्यनन्तं क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥

[े]षृ. ड. २-४-५.

इति पुराणे दर्शनात्। तस्यां शेते तया सहाविभागापन्न-स्तिष्ठतीति गुहाशय आस्मा।

अजासेकां लोहितशुक्क कृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सक्कपाय्। अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजीन्यः। दिति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य, न ह्यसौ शरीरे हन्यमानेपि हन्यते । तथा चोक्तं भगवता — 'न हन्यते हन्यमानेपि हन्यते । तथा चोक्तं भगवता — 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे १८ । विकल्मषस्य निर्लेपस्य, सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तः करणस्य धर्मः, आत्मनि त्वध्यस्तः, एवम्भूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनः ब्रह्माशास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तस्सङ्घाताः पूः पुरमुपभोगस्थानम् । यथा राजा प्रप्रमिवसन् सचिवरानीतान् भोगानुपभुङ्के, तथायं देवा-दिशरीरमधिवसन् करणैरूपस्थापितान् भोगानुपभुङ्के । तमेवम्भूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलं चलिकतेतं, निकेतं स्थानं शरीरं, तश्चस्य चलं तं येनुतिश्चन्त्युपासते एवम्भूतोहिमिति प्रति-पश्चते तेऽमृता मुक्ता भवन्तीति ॥

नेन विषयसङ्गपरित्यागेनायमुपास्य इत्याह-

यदिदामिदि हेदि ह लोके विषयमुच्यते। विद्य कविरेतदन्तिष्ठेह्नहाशयम्॥ ५॥

यदिदं विषयमेतदिति सर्वत्र लिङ्ग्व्यत्ययश्छान्दसः, एवमि-तिशब्दस्य तकारस्य दकारः । इतिशब्दः प्रसिद्धौ, हशब्द आ-श्चर्यं । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु विषयेषु अवान्तरप्रकारभेदः

¹श्वे. उ. ४-५. ²भ-गीता, २-२०.

प्रतिषाखते । विषयापहतचेतसो हि वदन्ति, इति ह तस्या गीतम्, इति ह तस्यारमुखस्पर्शः, इति ह तस्या रूपं निष्ठप्त-मिव कनकम्, इति ह तस्यास्स्वादिष्ठोधरमणिः, इति ह तस्या गन्भो बाणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोपि द्रष्टव्यः। अन्नानन्तरमपर इति शब्दोध्याहार्यः, इति हेति हेति लोके योयं विषय उच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतं विधूय गुहा-शयमनुतिष्ठेन् कविमेंधावीति ॥

विषयत्यागे हेतुमाह-

आत्मनेवाहमलब्ध्वैताद्वित ५ सेवस्व नाहितम्। अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया। महान्तं तेजसस्काय ५ सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥६॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत् । हौ चात्र हेतू विषयाणां त्यागे, पराधीनत्वमहितत्वं च । महान्तं गुणतः । तेजसस्कायं तेजसदशरीरं तेजोराशि स्वयम्प्रकाशं 'आत्मा [भादित्य] ज्यो-तिस्सम्राडिति होबाच ने इति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वगतं प्रभुं स्वतन्त्रं, एवम्भूतं गुहाशयं एतावन्तं कालमह-मात्मन्, सप्तम्येकवचनस्य लुक्, आत्मन्यस्मिन् मदीये सङ्गते अन्यानपेक्षयेव लब्धुं योग्यमलब्ध्वा अथान्येष्विन्द्र-यादिषु तंतं विषयं प्रतीच्छामि, लङ्थें लट्, प्रत्यैच्छम् । इदानीं तु तं लहध्वा न तथाविधोस्मि । त्वमप्येतदेव हितं सा-धुष्टानं साधुमार्गं सेवस्व, नाहितं विषयानुधावनिमति ॥ पुनरप्यसौ कीहश इत्याह-

¹ बृह. ६-३-२.

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो घ्रवः। अनङ्गोशहोशरीरोस्पर्शश्च महाञ्छुचिः। स सर्वं परमा काष्ठा स वेषुवत १ स वे वेभा-जनं पुरम् ॥७॥

सर्वभूतेषु मनुष्यादिसङ्गतेषु यो नित्यः विनश्यत्मु न विन-इयति, विपश्चित् मेधावी चित्स्वरूपः, अमृतः नित्यत्वादेवामरण-धर्मा, ध्रुवः एकरूपः विकाररहितः, न प्रधानवद्विकारिणस्सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः । अशब्दोस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम्, शब्दादिगुणरहित:। अशरीरस्पूक्ष्मशरीरेणापि वर्जितः । महाञ्छुचिः, महत्त्वं शौच-स्य विशेषणम्, परमार्थतोत्यन्तशुद्धः । स सर्वे प्रकृत्यभेरद्वा-रेण । स एव च परमा काष्टा, अतः परं गन्तव्याभावात् । स वैषुवतं, विषुवान्नाम गवामयनस्य मध्येभवमहः। 'एकविंशदे-तदहरूपयन्ति । विषुवन्तं मध्ये संवत्सरस्य १ इति दर्शनात् । विषुवानेव वेषुवतं, तदाधा संवत्सरस्य मध्ये भवति, एव-मङ्गीनामेष मध्ये भवति । 'मध्यं ह्येषोङ्गानामात्मा १ इति बहु-चब्राह्मणम् । स एव वैभाजनं पुरं, विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभा-जनं, तदेव वैभाजनम् । प्रज्ञादिरनुशतिकादिश्व । यथा समृद्धं पूरं सर्वैर्राधिभिः प्राप्यं, एवमपमपीति ॥

तं योनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत्। दुईशं निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे॥

इति द्वाविशः खण्डः

तमेवम्भूतमात्मानं योनुतिष्ठेत् उपासीत, यश्चास्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थासु सदा प्राध्वमानुकूल्यमाचरेत्, आनुकूल्यं प्रति-षिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्टानं च, यश्च दुर्दर्शं निपुणं सूक्ष्ममेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षात्कुर्यात् , स वि-ष्टपे विगततापे स्वे महिम्नि स्थितो मोदते सर्वदुः खवाजितो भव-ति, संसारदशायां वा तिरोहितं निरितशयं स्वमानन्दमनुभव-नीति ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्जवलायां द्वाविशः खण्डः,

आत्मन्पर्यन्सर्वभूतानि न मुह्येचिन्तयन्कविः। आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा ना-कपृष्ठे विराजति ॥ १॥

सर्वाणि भूतानि आत्मन् आत्मिन शेषत्वेन स्थितानि पश्य-त्रुपनिषदादिभिर्जानन् पश्चाचिन्तयन् युक्तिभिर्निरूपयन् यो न मुह्येत् मध्ये मोहं न गच्छेत् कविमेधावी, पश्चाच सर्वत्रैव शोषित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्, सं वै ब्रह्मा व्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदशे स्वे महिम्नि स्थितो विराजित स्वयं प्रकाशते ॥

निपुणोणीयान्बिसोणीया यस्सर्वमावृत्य ति-ष्ठति ।

वर्षीयाश्श्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारम्य तिष्ठति। स इन्द्रियेर्जगतोस्य ज्ञानादन्योनन्यस्य ज्ञेया-त्परमेष्ठी विभाजः।

तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलंश शाश्वति-कस्स नित्यः ॥२॥

निणुणो मेधानी चित्स्वरूपः विसोणीयाः विसतन्तोरिष अणीयान् सूक्ष्मो यस्सर्वमावृत्य तिष्ठति व्याप्य स्थितः, यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान् वृद्धतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति, ध्रुवः एकरूपः, अस्य जगतो यिदिन्द्रियेर्ज्ञानं इन्द्रियजं ज्ञानं तस्मात्, कीदृशात् शेष्ठात् अनन्यस्य, पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ज्ञेयान्नीलपीताद्याकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च- 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्मानन्दमयः गैइति

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः।

तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतिस्थितम् । दिति पुराणम् ॥ स्वभावतस्त्वच्छस्य चिद्रूपस्यात्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धिवृत्तेरनुरागकृतं भ्रान्तिमत्यर्थः । वैषिकज्ञाना-दन्य इति विशेषणात् ज्ञानात्मक इत्यपि सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म , इति च श्रुतिः । एवम्भूतस्स आत्मा परमेष्ठी परमे स्वरूपे तिष्ठतीति । विभाज इत्यस्य परेण सम्बन्धः । विभजत्यात्मानं देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानु-प्रवेशेनेति विभाक्, तस्माद्भिभाजो निमित्तभूतात् सर्वे कायाः देवमनुष्यादिशरीराणि प्रभवन्ति उत्यद्यन्ते । स मूलं स प्रप-श्रमृष्टभोत्कृतया मूलकारणम्, स नित्यः अविनाशी, शाश्वित-कः एकरूपोऽविकारः ॥

¹ ते. इ. २-५, ²विष्णुपु. १-१-६, ³ते, इ. २-१,

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते। निर्हत्य भूतदाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः॥

दोषाणां वक्ष्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मूलनं इह जीविने योगमूलः, योगा वश्यमाणाः अक्रोधादयः, त-न्यूलं: । तनश्च तान् भूतदाहीयान् भूतानि दहतः क्रोधादीन् दोषानिर्हत्य क्षेमं गच्छति आत्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्ध-ज्ञानः आत्मसाक्षात्कारी क्षेममभयं मोक्षम् । 'अभयं वै जनक प्राप्तोसि ¹ इति बृहदारण्यकम् । समाप्तारुश्लोकाः ॥

अथ भूतदाहीयान्दोषानुदाहारेष्यामः ॥॥॥ भूतानां दाहो भूतदाहः, तस्मै हिता भूतदाहीयाः। 'तस्मै हिनम् ' इति छः॥

कोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो म्-पोद्यमत्याशपरीवादावसूया काममन्यू अ-नात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः॥५॥

आक्रोशादिहेनुकोन्तः करणविक्षोगः स्वेदकम्पादिलिङ्गः क्रो-धः। हर्षः इएलाभाचेतस उद्रेकः रोमाश्चादिलिङ्गः । रोषः क्रोधस्येव कियानिष भेदः मित्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलो-म्यमात्रकार्यकरम् । लोभो द्रव्यसङ्गः, यो धर्मव्ययमपि रूणद्रि । मोहः कार्याकार्ययोरिववेकः, स च प्रायेण क्रोधादिजन्योपि पृथगुपदिश्यते, कदाचित्तु तदभावेपि सम्भवतीति । दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । द्रोहोपकारः । मृषोद्यमन्-

¹बृह. ६-२-४,

तवचनत् । अत्याशोत्यशनम् । परीवादः परदोषाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमा । कामः स्त्रीसङ्गमः । मन्युः गूढो देषः । अनात्म्यमजितेन्द्रियत्वं जिह्नाचापत्यादि । अयोगो विक्षिप्त- चित्तता । एते भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्धातः ॥ के पुनस्ते योगाः ? तानाह—

अक्रोधोहषारोषोछोभोमोहोदभ्मोद्रोहस्सत्यव-चनमनत्याशोपैशुनमनसूया संविभागस्त्या-ग आर्जवं मार्दव शमो दमस्सर्वभूतै-रविरोधो योग आर्यमानृश सं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणा समयपदानि तान्यनुतिष्ठ-न्विधिना सार्वगामी भवति ॥ ६ ॥

एते चाक्रोधादयोषि भावरूपाः, न क्रोधाद्यभावमात्रं, क्रोधादिनिर्घातहेतुनयोषदेशान् । के पुनस्ते ? क्रोधादिषु प्रसक्ते विवास पेकरूप्यम् । अरोषो मित्रादिषु प्रतिकृते विवास पेकरूप्यम् । अरोषो मित्रादिषु प्रतिकृते विवास । अलोभस्सन्तोषोलम्बुद्धिः । अमोहोवधानम् । अदम्भो धर्मार्थमनुष्टानम् । अद्रोहः परेष्वपकारिष्वप्यनपकारः । अनसूया परगुणे वनुमो दनम् । सत्यवचनं पथाहर्ष्यविदित्वम् । संविभागः आत्मान पुणक्ष्यपि अग्नादिदानम् । त्यागोपरिग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपता ।
वार्यवं सूपगमता । शमः मन्युपरित्यागः । दम इन्द्रिय-

¹घ—भिमो.

जयः । एताभ्यामेव गतत्वात् पूर्वत्र स्वस्मिन् क्रमे अका-मः, अमन्यः, आत्मवन्वमिनि नोपदिष्टम् । सर्वभूनैरिव-रोधः । सर्वग्रहणं सुद्दैरप्यविरोधार्थम् । योग ऐकाग्रचम् । आर्याणां भाव आर्यम्, शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस-मानृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रसक्तस्यापि नैप्रुर्यस्य वर्जनम्। नुष्टिः भनिर्वेदः । समयो व्यवस्था, सा च प्रकरणाद्धर्म-ज्ञानाम्, पदं विषयः । एते अक्रोधादयस्सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः, न केवलं योगिनामेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः। ते हि भाव्यमानाः क्रोधादीन् समूलघातं व्यन्ति। अतश्च ता-न्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवति । तान्यक्रोधादीनि तुष्यन्तानि विधिना यथाशास्त्रमनुतिष्ठन् सर्वस्मै हित: सा-र्वः आत्मा, तं गच्छति प्राप्नोति । विधिनेति वचनान् 'प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यन्तं वदेत्' इत्यादिके विषये अनूतवचनादाविष न दोष इति ॥

इति त्रयोविशः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रव्याख्यायामुज्ड बलायां

अरमः परलः,

क्षत्रिय हत्वा गवा सहस्रं वैरयातनार्थं द्यात्॥ १॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। किम-र्थं ? वरपातनार्थं, वेरं पापं, तस्य पातनं निर्हरणं, तदर्थम्।

'ऋषभश्वात्राधिकस्सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः' इति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपिमदं दानम् । प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थम्। तिकमर्थं वैरपातनार्थमुच्यते ? केचिन्मन्यन्ते -- 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म ' इति पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं, यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति । तान्त्र-राकर्तिमदमुक्तम् । श्रोतेप्युक्तं –' दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति ' इति । अपर आह - यो येन हन्यते स तेन मियमाणस्त-स्मिन् वैरं करोति अपि नामाहमेनं जन्मान्तरे वध्यासामिति, तस्य वैरस्य यातनार्थिमदिमिति । प्रायिश्वनार्थत्वमि वक्ष्य-माणेन सिद्धमिति॥

शतं वैद्ये ॥ २ ॥ वैश्ये हते गवां शतं दद्यात्॥ दश शूद्रे ॥ ३ ॥

शूद्रे हते गवां दश दखात् । गा इति प्रकरणाद्रम्यते ॥

ऋषभश्चात्राधिकस्तर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४ ॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोष्यधिको देयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायिश्वत्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाह-

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः। ऋषभैकसहस्रं गा दद्याच्छुद्धचर्थमात्मनः॥ त्रचब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो ब्रतम्। वसन् दूरतरे ग्रामाहृक्षमूलनिकेतनः ॥

¹अप. घ. १-२४-४. ²आप. श्री. ९-१-४.

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः। प्रमाप्य वैश्यो वृत्तस्थं दद्याहैकशतं गवाम् ॥ एतदेव व्रतं कुत्त्वं षण्मासान् श्रद्धहा चरेत्। ऋषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः स्थिताः ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५ ॥

एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतास्वेत्रमेव प्रायश्वित्तम्, यथा पुरुषेषु ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्याय १ हत्वा सवनगतं वाभि-शस्तः॥ ६॥

उक्तेषु यो पूर्वो वर्णो क्षत्रियवैश्यो तयोर्यो वेदाध्यायः अधीतवेदः, तं हत्वाभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मद्यो-भिधानम् । सवनगतं वा, तयोरेव वर्णयोर्यस्सवनगतः । सवन-शब्देन न प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । कि तर्हि? सोमपागः। तत्र यो दीक्षितस्सवनगतः, ' व्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षितः ' इति दर्शनात् ; तं च हत्वा-भिशास्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम्! ब्राह्मणे मा भृदिति । इट्यते ब्राह्मणे, वक्ष्यति च 'ब्राह्मणमात्रं च ² इति । एवं नाहि शूदे मा भून् । न शूद्रो वेदांध्यायस्सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्, त-योरेव यावनुलोमों करणाम्बछौ³तयोर्मा भूदिति । तेनान्ये वर्ण-धर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥

¹.न. ११-१२७...३०. ²आप. घ. १-२४-७.

अ. इतरपुस्तकेषु सर्वेष्वपि 'सवर्णाम्बष्टी ' इत्येव पाठ:.

ब्राह्मणमात्रं च॥ ७॥

हत्वाभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्कारा-पेक्षा ॥

गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥ ८ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भ च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाविज्ञातं हत्वाभिशस्तो भवति॥

आत्रेयों च स्त्रियम् ॥ ९ ॥

'ऋतुस्त्रानामात्रेयीमाहुः' इति वसिष्ठः। तस्येति वर्तते। आत्रेयीं च ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा अभिशस्तो भवति ब्रह्महा भवति, सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति। अत्रिगोत्रजा आत्रे-पीत्यन्ये ॥

तस्य निर्वेषः ॥ १०॥

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायिश्वत्तं वश्यते॥ अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतद्भाविशरध्वजोध-शाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य॥११

कृत्वेति वचनान्न परकृता कुटी ग्राह्मा | वान्यता येन स वाग्यतः वाचंयमः | आहिताग्न्यादिषु दर्शनान्नि-ष्ठान्तस्य परिनिपातः | शविशिरो ध्वजो यस्य स शविशि-रध्वजः | सलोपञ्ञान्दसः | स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वजदण्डस्याग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः | यस्य कस्य चिच्छ-वस्यत्यन्ये | शणस्य विकारञ्ज्ञाणी पटी, तस्या अर्धमर्ध-शाणी, तस्याः पक्षमर्थशाणीपक्षं आयामविस्तारयोक्तभयो-

¹वा. ध. १०-९४.

रप्यर्भ । अधोनाभ्युपरिज्ञानु च यथा भवति तथाच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छादा । साषेक्षत्वात् 'ग्रामे प्रतितिशेत' इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । मध्ये क्रियान्तरविधिः ॥ तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ १२ ॥

तस्य ग्रामं प्रविशतः वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनो-र्मध्ये पन्था वेदिनव्यः । अपर आह—यत्र रथ्यादावुभयोः पार्श्वयोः वर्त्मनी भवतः, तत्र तयोर्मध्येन सूकरादिपथेन सञ्चरिदत्यर्थः ॥

हृष्टु। चान्यमुत्कामेत् ॥ १३ ॥

अन्यमार्थं दृद्धा पथ उन्क्रामेन् । तत्र कोटिल्यः -'पञ्चारती रथपथश्चतारो हस्तिपथ: हो शुद्रमनुष्याणाम् ' इति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तायुक्तामेदिति ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण यामे प्रतितिष्ठेत॥

धर्ममात्रं खण्डनम् । लोहिनकमनाप्रीतम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा ग्रामे प्रतितिहेन ग्रामं गच्छेन् ॥

कोभिशस्ताय भिक्षामिति सप्तागारं चरेत् ॥

अभिशस्तो व्रह्महा, तस्मै महां को धार्मिको भिक्षां ददाती-त्युचैर्ब्वाणस्मन्नागाराणि चरेन् । सप्तग्रहणमधिकिन् न्त्यर्थम् । द्वित्रिध्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते तदा तावत्येव ॥

सा वृत्तिः॥ १६॥

सप्तत्वगारेषु या च यावती लभ्यत सेव वृत्तिरपर्याप्तापि ॥

¹आप. ध. १-२४-१४.

अलब्धोपवासः॥ १७॥

यदि सप्तस्वगारेषु न किञ्चिलभ्यते तदोपवास एव तस्मिन-हिन ॥

गाश्च रक्षेत् ॥ १८॥

एवं प्रायिश्वतं दुर्वनहरहर्गाश्च रक्षेत्।।

तासां निष्क्रमणप्रवेशने हितीयो प्रामेर्थः॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशसमये च द्वितीयो ग्रामेर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्यु-क्तं भवति ॥

द्वादशवर्षाणि चरित्वा सिद्धस्सद्भिस्सम्प्रयोगः॥
एवं द्वादशवर्षाण व्रतमेतचरित्वा सद्भिस्सम्प्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिस्सद्द सम्प्रयुज्यते येन विधिना, स कर्तव्यः ।
स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते—
कृतप्रायश्चित्तस्स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाहुयेत् । सा यद्यागत्य श्रद्दधाना भक्षयित, तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति
जानीयात् , अन्यथा नेति ॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योपजि-गीषमाणो वसेत्त्रिः प्रतिराद्वोपजित्य वा मुक्तः ॥ २१॥

सङ्गमेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपहत्यापसरित स आजिपथः । तिम्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् । किं चिकीर्षन् ! ब्राह्मणगव्यः, 'वा छन्दिस '

¹घ. ञ—लञ्जो.

इति शसि पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः, ब्राह्मणगवीरपजि-गीषमाणः दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्नुमिच्छन् । एवं वसन् दस्युभिः द्वियमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्पुद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिराद्धः तैर-पजितः, अपजित्य वा नान्, गवादिकं प्रत्याहत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः । द्वादशवाधिके प्रवृत्तरयेदम् । एव-मुत्तरमपि॥

आश्वमेधिकं वावभूथमवेत्य मुच्यते ॥ २२॥ अथवा अश्वमेधावभूथे स्नात्वा मुच्यते ॥ धर्मार्थसन्निपातेर्थयाहिण एतदेव ॥ २३ ॥

धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य कुडुकरणादेर्पत्र जुगपत्सित्रिपानस्त-त्रोभयानुत्रहासम्मवे धर्मलोपेन योर्थ गृह्णानि तस्याप्येनदेव प्रायश्वित्तम् । अथवा यो धर्मे हित्वार्यहेतोः कौटमाक्ष्यादिकं करोति तद्विषयमतत् । अत्र गौतमः-

'कौटसाक्ष्यं राजगामिषेशुनं गुरोरन्ताभिशंसनं पातकस-मानि रे इति । मनुराप-

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामिनि पैशुनम् । गुरोश्वाळीकनिर्बन्धस्समानि ब्रह्महत्यया ॥ इति ॥

गुरु% हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाचरेत्॥ २४॥

गुरुः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोधीतवेदः । स यदि कर्म-समाप्तो भवति । सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्यं स एवम्च्यते । तो हत्वा एतेमेवानंन्तरोक्तेनं विधिना आत्मारु-

¹गी, ध. २०-५,

च्छासाचरेत् । उत्तम उच्छासः प्राणवियोगः, आ तस्मा-चरेत्।।

नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ॥ २५॥

अश्वमेधावधृथादिषु सम्भवस्वप्यस्यास्मिन् लोके अस्मिन् जीविते प्रत्यापित्तरशुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २६ ॥

मृतस्य तु कल्मषं निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिस्संस्काराद्यौ-र्ध्वदेशिकाः कार्या इति भावः । अन्ये तु पूर्वसूत्रं तिस्नवृत्त्यर्थं मन्यन्ते, प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति ॥

इति चतुर्विशः खण्डः.

गुरुतल्पगामी सवृषण १ शिश्रं परिवास्याञ्ज-लावाघाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं वजेत्॥

गुरुतत्र पिता, नाचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । सा च साक्षाज्जननी, न तत्सपत्नी । तां गत्वा सवृषणं साण्डं शिश्वं परिवास्य क्षुरादिना छित्वा अञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशं व्रज्ञेत् । अनावृन्ति, आवृत्ति-र्न क्रियते यस्यां तां दिशमनावर्तमानो गच्छेदिति । अथ ये दक्षिणस्पोदधेस्तीरे वसन्ति, तेपि यावद्देशं गत्वा उदिध-मेव प्रवेक्ष्यन्ति, सरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र संवर्तः —

पितृदाराः समारुद्य मातृवर्जं नराधमः ।

009

भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वान्यमानृज्ञाम्। एता गत्वा स्त्रियो मोहात् तप्तकच्छ्रांत्समाचरेत् ॥ इति । नारदस्तु –

माता मानुष्वसा अश्रूर्मानुलानी पिनुष्वसा । पितृव्यपत्नी शिष्यस्नी भगिनी तत्सत्वी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता। राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गत्वा गुस्तत्पग उच्यते । शिश्वस्योत्कन्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ॥

ज्वलितां वा सूर्मि परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥२॥

आयसी ताम्रमयी वा अन्तस्सु विरा स्त्रीप्रतिकृतिरत्र सूर्भः। तां ज्वलितामयौ तप्तां परिष्वज्य समाप्त्रयात् समाप्ति गच्छेत् म्रियेत ॥

सुरापोमिस्पर्शां श सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैंवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमेः॥ इति। तस्याः पाता सुरापः । सोग्निस्पर्शा अतिश्रवितां *सूरां पिवेत् । तया दग्धकायदशुद्धचित ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोश्से मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माचक्षीत तेनैन १ हन्यात्। वधे मोक्षः॥ १॥

¹संवर्त. १५८, १५९. ²मनु. ११-९५. *अतिकथितां.

स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे मुसलमाधाय आयसं खादिरं वा धारयन् राजानं गत्वा कर्माचक्षीत एवं-कर्मास्मि शाधि मामिति । स तेन मुसलेन एनं स्तेनं हन्यात् यथा मृतो भवति । वधेन स्तेयान्मोक्षो भवति ॥

अनुज्ञातेनुज्ञातारमेनः स्पृशाति ॥ ५ ॥

यदि तु राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तम-नुज्ञातारं राजानमेव तदेनस्स्पृशति । उत्तरमृजु ॥

अग्निं वा प्रविशेत्॥ ६॥ तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत्॥ ७॥

तीक्षणं तपो महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् ॥

भक्तापचयेन वात्मानश समाप्त्रयात् ॥ ८॥

भक्तमन्त्रम् । तस्यापचयो हासः । प्रथमे दिने यावन्तो प्राप्ताः, ते एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्विप आ एकस्माद्रासात् । तत्रापि यदि न समाप्तिः, ततस्तत्रैव ग्रास-परिमाणापचयः कर्तव्यः । एवं भक्तापचयेन वात्मानं समाप्तु-यात् समापयेत् ॥

कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत्॥ १॥

अथ वा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छं चरेत् । एषामेनस्सु गुरुषु गुरूणि, लघुषु लघूनीति व्यवस्था ॥

अधाप्युदाहरान्ति ॥ १० ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥

स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्म-हत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिन-स्स्युरपोभ्यवेयुस्तवनानुकल्पम् । स्थाना-सनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्व धैरप पापं नुदन्ते ॥ ११ ॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाः चतु-र्थों भोजनकालो येषां ते, यथा अद्य दिवा भुङ्के श्वो रात्रा-विति, ते तथोक्ताः । तथापि मितभोजिनः, न मृष्टाशिनः। अपोभ्यवेयुः भूमिगतास्वष्मु स्नानं कुर्युः । सवनानुकरूपं, यथा सवनानि प्रातस्सवनादीनि अनुक्क्ष्मानि अनुवृत्तानि अनिवृत्तानि तथा, त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठेषुरहनि, रात्रावासीरन्, एवं स्था-नासनाभ्यां विहरन्तः कालं क्षिपन्तः एते त्रिभिर्वर्षेस्तत्पापमप-नुदन्ते ॥

प्रथमं वर्णे परिहाप्य प्रथमं वर्ण ५ हत्वा संग्रा-मं गत्वावतिष्ठेत । तत्रैन ५ हन्युः॥ १२॥

प्रथमो वर्णो ब्राह्मणस्तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेन्योर्मध्येऽ-वतिष्ठेत | किं सर्वे ? नेत्याह — प्रथमं वर्ण परिहाप्य ब्राह्मण-

^{*}ग. घ.—अनुमृतान्यनुष्ठितानि.

वर्जं इतरो वर्णः क्षत्रियादिश्त्यर्थः । नत्र स्थितमेनं ते सौनि-का हन्युः, अञ्चन्तस्ते एनस्विनस्स्युः, यथा राजा स्तेनम् । स मृतदशुद्धचित ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मा श्लामिति हाविप-त्वामि प्रविद्यात ॥ १३॥

अन-तरोक्तविषय एव प्रायिश्वत्तान्तरम् | इतिशब्दो लोहितादीनामप्युपलक्षणार्थः | आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावियत्वा होमं कारियत्वा पश्चात्स्वयं तिस्मन्नमौ प्रविशेत् |
मृतश्युद्धचित | तत्रामिमुणसमाधाय जुहुयात् — 'लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमिभर्मृत्युं वासये स्वाहा | त्वचं मृत्योर्जुहोमि
त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा | लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन
मृत्युं वासये स्वाहा | स्नावानि मृत्योर्जुहोमि स्नाविभर्मृत्युं
वासये स्वाहा | मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वासये
स्वाहा | अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभर्मृत्युं वासये स्वाहा |
मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जिभर्मृत्युं वासये स्वाहा | मेदो
मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये स्वाहा | नेदो
मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये स्वाहा | १ इत्येते मन्त्रा
विसिष्ठेन पिठताः ॥

वायसप्रचलाकबर्हिणचक्रवाकह समासमण्डू-कनकुलडेरिकाश्वहिस्साया शूद्रवत्प्राय-श्चित्तम् ॥ १४॥

वायसः काकः, प्रचलाकः कामरूपी कुकलासः, बहिणो

¹वा. ध---२०-२६,

मयूरः, चक्रवाको दिवा मिथूनचरः रात्रौ विरही, हंसो मान-सवासी, भासो गृधविशेषः, अश्वश्नकुलमण्डूकाः प्रसि-द्धाः । डेरिका गन्धमूषिका । एषां समुदितानां वधे शाद्ध-वत्रायश्चित्तम् । प्रत्येक वधे तु तत्करूप्यम् । केचित्प्रत्येक वधे एतत्रायश्चित्तमित्याहुः॥

इति पञ्जविद्याः खण्डः,

धन्वनडुहोश्याकारणात् ॥ १ ॥

धेनुः पयस्विनी गौः, अनड्ठान् अनोवहनयोग्यो बलीवर्दः, तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायिश्वत्तं कर्तव्यम्। कारणं कोषो मांसेच्छा वा, तेन विना, अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः। बुद्धिपूर्व चेत् वेश्य वदित्यादि स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥

धूर्यवाहप्रवृतौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥

धुरं वहतीति ध्रुयों बलीवर्दः, तेन वोढुं शक्या धूर्यवाहाः। तावत्मु हिंसायां 'प्रवृत्तो सत्यां इतरेषां प्राणिनां, केवलं प्राणा एव येषां नास्थीं नि सन्ति, तेषां हिंसायां शूद्रवत्प्रायिश्वन-मिति । अत्र गौतमः - ' अस्थन्वतां सहस्रं हत्वा । अनस्थि-मतामन इद्वारे च रो इति॥

अनाक्रोइयमाकुइयानृतं वोक्तवा त्रिरात्रमक्षीरा-क्षारलवणभोजनम् ॥ ३॥

^{*}कचित्र—श्व इत्येव. † बुद्धिपूर्वे तु गां हत्वा रहित पा. भी. ध. २२-२०, २१.

यो न कथं चनाक्रोशमहीत स पित्राचार्यादिः अनाक्रोश्यः, तमाक्रुश्य निन्दां कृत्वा, अनृतं वोक्त्वा पातकोषपातकवर्डी, त्रिरात्रं भोजने क्षीरादि वर्जयेत् । क्षीरग्रहणे न विकाराणां दध्या-दीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ १॥ शूद्रस्वनन्तरोक्ते विषये सप्तरात्रमुपवसेत्॥ स्त्रीणां चैवम् ॥ ५॥

'क्षत्रियं हत्वा ' इत्यादिष्वनृतवचनान्तेषु निमित्तेषु यानि प्रायिश्वत्तान्युक्तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्त स्यानि । एतत् 'च-त्वारो वर्णाः ' इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्त्रियमार्थमुच्यते, अत ऊर्ध्व पुरुषस्येव न स्त्रीणामिति ॥

अपर आह — जात्यिभिधानादेव सिद्धे अतिदेशार्थं वचनम्। अतिदेशेषु चार्धे प्राप्यते इति स्मार्तो न्यायः। तेन स्नीणामप्य-र्धप्राप्तचर्थं वचनिमति। तथा च भार्गवः —

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाडण्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्धमहीना स्त्रियो व्याधित एव च ॥

येष्वाभिशस्तयं तेषामेकाङ्गं छित्वाऽप्राणिशहिश-सायाम् ॥ ६ ॥

येषु हतेषु 'सवनगतं वाभिशस्तः ' इत्यादिना अभिशस्त-त्वमुक्तं, तेषामेकाङ्गं छित्वा शूद्रवरु । यिश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणि-हिंसायां, यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिनिहन्यते † ॥

¹आप. ध. १-२४-१. ²आप. ध. १--१-४. ³आप. ध. १-२४-६. * प्राण ³इति मुम्बे पुस्तके.

[&]quot;शक्तिर्न हन्यते "शक्तिर्नश्यते "शक्तिर्न भज्यते "इति पाठान्तराणि.

१७६

अनार्यवपेश्नमप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभाज्यापे-यप्राशने शूद्रायां च रेतिस्सित्तवाऽयोनौ च दोषवच कर्माभिसन्धिपूर्व कृत्वाऽनिभिस-न्धिपूर्वं वाव्लिङ्गाभिरप उपस्पृशेद्वारुणीभि-र्वान्यैर्वा पवित्रैर्यथा कर्माभ्यासः॥ ७॥

आर्याणां भावः आर्यं, तद्यस्मिन्नाचारेस्ति तदार्यवं, मत्वर्थी योच्प्रत्ययः । ततोन्यदनार्यवं असत्यभाषणादि । पैशुनं परदो-षकथनं राजगामि । प्रतिषिद्धाचारः ' ष्टीवनमैथुनयोः कर्माप्सू वर्जयेत् 'इत्यादेरनुष्ठानम् । अभक्षं वृधाकृसरादि । अभोज्यं केशकीटा सुपहतम् । अषेयं 'अनिर्दशाया गोः क्षीरम् ' इत्यादि । एतेषां प्राश्नने। शूद्रायां च वेश्याप्रभृतौ रेतस्सिक्ता, अयोनौ च जलादौ रेतस्सिक्ता, दोषवच कर्म श्रोतमाभिचारिकं, अभिस-निधपूर्व बुद्धिपूर्व कृतवा, अनिभसिन्धपूर्व वा परपीडाकरं कर्म कृत्वा अब्लिङ्गाभिः 'आपो हिष्ठा मयोभुवः १ इति तिसूभिः, 'हिर-ण्यवर्णादशुचयः पावकाः १ इति चतसृभिरप उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेनैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । वारुणीभिर्वा 'इमं मे वर्तण तत्त्वा यामि त्वलो अमे स त्वलो अमें भे इत्ये-त्ताभिरन्यैर्वा पवित्रैः 'पवमानस्मुवर्जनः विद्यतेनानुवाकेन, शु-द्धवनीभिः तरत्समन्दीयेन च । यथा कर्माभ्यासः कृतः, तावत्क-त्वाप उपस्पृशेत् । रहस्यप्रायश्चित्तमेतदित्याहुः ॥

¹आप. ध. १-३०-१९. ²ते. सं. ५-६-१. ⁸ते. सं. ४-२-११.

⁴ 市、 対、 9-8-6。 5末。 村、 6-84-9。 8末。 村、 8-48-9。

गर्दभेनावकीणीं निरृतिं पाकयज्ञेन यजेत॥ ।।

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सोवकीर्णी गर्दभेन निर्दित पा-कयज्ञेन स्थालीपाकविधानेन यज्ञेत । अत्र मनुः —

भवकीणीं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे। पाकयज्ञविधानेन यज्ञेत निर्हातं निश्चि॥

हारीतस्तु —' स्नीष्ववकीणीं निर्त्ये चतुष्पथे गर्दमं पशुमाल-भेत पाकयज्ञेन धर्मेण भूमो पशुपुरोडाशश्रपणमप्स्ववदानैः प्रचर्याज्येन जुहोति, कामावकीणींस्म्यवकीणींस्मि कामका-माय स्वाहा, कामाभिद्रुग्धोस्म्यभिद्रुग्धोस्मि कामकामाय स्वा-हा' इति ।

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ ९ ॥

तस्य गर्दभस्य सार्षिष्मद्धविरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्चीयात् । 'तेन सार्षिष्मता ब्राह्मणम् भ इत्यस्यापवादः ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १०॥

नियमातिक्रमेणाधीतं मिध्याधीतं, तद्दोषनिर्हरणाय प्राय-श्चित्तं वक्ष्यते ॥

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वा-ध्याय एवोत्सृजमानो वाचमाचार्य आ-चार्यदारे भिक्षाचर्य च ॥ ११॥

आचार्यस्य हिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचंयमस्स्यात्। वागुत्सर्गः स्वाध्याय एव, आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने, एव-माचार्वदारे । भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं, तत्र भवति भिक्षां देही-ति । अस्मादेव ज्ञायते असमावृत्तविषयमेतदिति ॥

एवमन्येष्विष दोषयत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः॥ १२॥

यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तं, एवमुत्तराणि प्रायश्चित्ता-नि यानि वक्ष्यामः, तान्यन्येष्वपि । अपिशब्दान्मिथ्याधीतेषि । दोषवत्सुं पतनीयव्यतिरिक्तेषु कर्मसु, येष्वाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात् कामोकार्षीन्मन्युर-कार्षीदिति॥ १३॥

स्वाहाकारान्ताभ्यां होमः, आज्यं द्रव्यम्॥ जपेद्या ॥ १४०॥

अस्मिन् पक्षे न स्वाहाकारः। केचिन्न-कामाय स्वाहा, मन्यवे स्वाहेति होममिच्छिन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषाभ्यासानुरूपं च जपहोमयोरावृत्तिः॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उद-कमुपस्पृत्रय सावित्रीं प्राणायामशस्सहस्र-कत्व आवर्तयेदप्राणायामशो वा ॥ १५॥

पर्वणि पौर्णमास्याममावास्यायां वा तिलानेवं भक्षयति नान्यदोदनादिकमिति तिलभक्षः । उदकमुपस्पृश्य स्नात्वा प्राणायामवा: प्राणायामेन सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत्। एकस्मिन् प्राणायामे यावत्कृत्व आवर्तियतुं शक्यते तत्र तावत्कृत्व आवर्तयेत्, एवमासहस्त्रपूर्तेः प्राणायामावृत्तिः । अप्रा-णायामशो वा ॥

इति षींड्वशः खण्डः,

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूते माहानदमुदकमुपस्पृत्रय सावित्रया समित्सहस्रमाद्ध्याज्ञपेद्या ॥ १ ॥

गिरिप्रभवा समुद्रगामिनी नदी महानदी, तत्र भवं माहा-नदम्। 'समित्सहस्रं यज्ञियवृक्षस्य आदध्यात् ' इतिवचनात् न होमधर्मस्त्वाहाकारः । 'जुहोतिचोदनस्त्वाहाकारप्रदानः गैदत्यु-क्तवात्। जपेद्वा॥

इष्टियज्ञकतून्वा पवित्रार्थानाहरेत्॥ २॥

पवित्रार्थाद्याद्यर्थाः । मृगाराद्या इष्टयः, यज्ञकतवः सोम-यागा अभिद्रुदादयः । ताःयेतानि षट्टायश्चित्तानि, एनस्सु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनि॥

अभोज्यं भुक्तवा नैष्पुरीष्यम् ॥ ३॥

¹आप. प—३-४.

अभोज्यस्य मार्जारादिमांसस्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्त-व्यः। यावदुदरं निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तव्यम्॥ तिकयना कालेनावाप्यते? तदाह-

तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ ४ ॥

तनैष्परीष्यं सप्तरात्रेणावाष्यते, सप्तरात्रमुपवस्तव्यमित्यर्थः । सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैष्पुरीष्यमिति वचनात् येषां त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते नेषां तावतैव शुद्धिः । तथा च गौतम:- 'अभोज्यभोजने इमेध्यप्राशने वा निष्पुरीषीभाव: | त्रिरात्रावरमभोजनम् । सप्तरात्रं वा भे ॥

हेमन्तिशिशिरयोर्वोभयोस्तन्ध्योरुदकमुपस्पृशे-त्॥५॥

उभयोस्सन्ध्योस्सायम्प्रातश्च उदकमुपस्पृशेत् भूमिगतास्वप्सु स्नानम् । उद्भताभिर्वा शीताभिः ॥

कुच्छूद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ६ ॥

द्वादशरात्रसाध्यो व्रतविशेषः कुच्छृद्वादशरात्रः ॥ तस्य विधिमाह -

त्रयहमनक्ताइयदिवाशी ततस्त्रयहं त्रयहमया-चितव्रतस्वयहं नाभाति किंचनेति कुच्छु-द्वादशरात्रस्य विधिः॥ ७॥

भादितस्त्रिप्वहस्सु नक्तं नाश्रीयात्, दिवैव भुक्षीत, तत-स्वयहमादिवाशी रात्रावेव भुञ्जीत, न दिवा । ततस्वयहमयाचित-

³गी. ध. २३--२३, २४, २५.

मेव भूजीत । याच्याप्रतिषेधोऽयम् । तेन स्वद्रव्यस्याप्रतिषेधः । तथा च गोतमः — 'अथापरं त्रचहं न कञ्चन याचेत ' इति ततस्रवहं नाश्वानि किञ्चन न फलादिकमपि । एष क्रच्छ्द्रादश-रात्रस्य विधिः । अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्धविष्यमन्नं ब्रह्मचर्यं स्वीश्द्रादिभिरसम्भाषणं च द्रष्टव्यम् ॥

एतमेवाऽभ्यसेत्संवत्सर्थं स कुच्छूसंवत्सरः॥८ एतमेव विधि संवत्सरं निरन्तरमभ्यसेत् । एष कुच्छ्संवत्सरो वेदितव्यः । यः पूर्वमुक्तः 'कुच्छ्रसंवत्सरं चरेत् भ इति ॥

अथापरम् । बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रि-भिरनश्रत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति॥ अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्चतेव निरन्तरं त्रीणि पा-रायणानि कर्तव्यानि आदित आरभ्या समाप्तेः वेदस्याध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दात्वि पुनरेको ह्रौ वा ॥

अनायाभ रायने बिभ्रद्ददृष्टि कषायपः। अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप्॥

अनार्या शूद्रा | तां शयने बिभ्नत् उपगच्छन् | ददहाँद्व वृद्धचर्थं द्रव्यं ददत् । वृद्धचाजीव इत्यर्थः । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः । तस्य पाता कषायपः । यश्वाब्राह्मण इव सर्वान् व-न्दी भूत्वा स्तौति स सर्वोपि तृणेषूदयादारभ्यासीत, यावदादि-त्यः पृष्ठं तपति पश्चाद्धागं तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्या-चरणात्स्वयमेव पृष्ठतिबत्युच्यते। अभ्यासे अभ्यासः, यावता शुद्धि-मन्यते ॥

¹गी. ध. २६-४. ²आप. ध. १-२५-८,

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मण-स्सेवमानः।

चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिवधैस्तदपह-न्ति पापम् ॥ ११ ॥

कृष्णो वर्णदशुद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्पर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं, गतं च । अन्य आह — शूद्रां मैथुनेन सेवमान इति । अस्मिन् पक्षे ऋतावुषगमने अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । मनुः - वृषळीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च । तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्क्तिर्न विधीयते ॥ इति ।

इति सप्तिविंशः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्ममूत्रवृत्तावुड्डवलायां नवमः पटलः.

यथा कथा च परपरिग्रहमिभमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्कर-सादी ॥ १ ॥

यथा कथा च आपद्यनापदि वा भूयांसमरुपं वा पर-परिग्रहं परस्वं अभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते, सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते ॥

सन्त्यपवादाः परिश्रहेष्विति वाष्यीयणिः॥२॥ वार्ष्यापणिस्तु मन्यतं केषुचित्परिग्रहेषु स्तेयस्यापवादास्स-न्तीति ॥

तानेवोदाहरति---

भनुस्मृ, ३-१९.

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेध-यन्ति ॥ ३॥

शमी बीजकोशी, तस्यामुप्यन्ते दह्यन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः, कोशीधान्यानि मुद्रमाषचणकादीनि। युगं वहतीति युग्यः शकटवाही बलीवर्दः, तस्य धासो भक्ष-स्नृणादिः युग्यधासः । एते आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति, एतेष्वादी-यमानेषु न प्रतिषेद्धमर्दन्तीत्यर्थः । स्वयं ग्रहणेपि न स्तेय-दोष इति यावत्। अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः—

> चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः। आनीषिद्धेर्गृहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः॥

मनुस्तु-

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृतिः द्वाविक्षू द्वे च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमहिति। दिति॥

अतिव्यवहारो व्युद्धो भवति ॥ ४ ॥

शम्योषादिष्विप अतिन्यवहारः अपहारः न्यृद्धो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवतीत्यर्थः ॥

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः॥ ५॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वकमेव ग्रहण-मिति हारीत आचार्यो मन्यते ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञाति वा दर्शनार्थो गच्छेत्॥

'न पतितेस्संव्यवहारो विद्यते ² इत्युक्तेपि पुनरूच्यते आ-चार्यादिषु विद्योषं वक्ष्यामीति ॥

^{· &}lt;sup>1</sup>मनु. ८–३४**१०**.

²आप. ध. १-२१-५.

न चास्माद्रोगानुपयुक्षीत ॥ ७॥

अस्मात्पतितादाचार्यात्, ज्ञातेर्वा पित्रादेर्वा भोगान् भोग-साधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयुक्षीत न गृह्णीयात् ॥

यहच्छासन्निपात उपसङ्गह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत्॥

यदि पतितैराचार्यादिभिः यदच्छया सङ्गतिस्स्यात्, तदाऽ-विधिनोपसङ्गद्य नूर्णीं तैस्सह किञ्चिदप्यसम्भाष्य त्यतिव्रजेत्, न क्षणमपि सह तिष्ठेत्॥

माता पुत्रत्वस्य भूयाश्मि कर्माण्यारभते। तस्या शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥१

पुत्रत्वस्य । स्वाधिकस्त्वः, यथा 'देहत्वमेवान्यत्' इति । पुत्रस्य क्रते माता भूयांसि दृष्टार्थानि गर्भधारणाऽशुचिनिईरणस्तन्यदा-नप्रदक्षिणनमस्कारादीनि कर्माणि करोति, तस्मात्तस्यां पति-तायामपि शुश्रूषा अभ्यङ्गरनापनादिका नित्यमेव कर्तव्या ॥

न तु धर्मसन्निवाप *स्स्यात्॥ १०॥

एकस्मिन् धर्मे सहान्वयः धर्मसन्निवापः । स पति-तया मात्रा सह न कर्तव्यः । नामसुब्रह्मण्यायां मातु-र्नामग्रहणं, वरुणप्रघासेषु 'यावन्तो यज्ञमानस्याडमात्याः सस्त्री-काः तावन्त्येकातिरिक्तानि,' दत्येवमादिकमुदाहरण रू । किम्पून-रेवमादिषु मानुरन्वयदशुश्रूषा? ओमित्याह-अन्विता हि सा सम्मना मन्यने; निरस्ता तु विमता, वैश्वदेवार्थे तु पाके सा न भोजिपितव्या । मृतायास्त्र तस्यास्संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्याः, नेति विप्रतिपन्नाः ॥

^{*}ग-सन्निपात. ¹आप. श्री. ८-५-४१.

अधर्माहतान्मोगाननुज्ञाय न वयं चाध-मश्चेत्यभिव्याहत्याधोनाम्युपरिजान्वाच्छा-द्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृशत्रक्षीराक्षारलवणं भुज्ञानो हादशवर्षाणे नागारं प्रविशेत् ॥ व्राह्मणस्वर्णहरणम्।

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च॥

पनत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छिति ॥ इत्येवमादि
क्रमुदाहरणम् । ये अधर्माहृता भोगास्ताननुज्ञाय परित्यज्य 'न

वयं चाधर्मश्च ' इति प्रेषं ज्रूयात् । तस्यार्थः — वयं चाधर्मश्च

मह न वर्तामह इति । अधोनाभीत्यादि गतम् । नात्रार्धशाणी
पक्षः भिक्षाचर्यं वा ॥

ततस्तिहिः ॥ ९२ ॥

एतच द्वादशवाधिकं, तस्यान्ते सिद्धिश्शुद्धिर्भवति ॥

अय सम्प्रयोगह्हयादायैः ॥ १३ ॥

प्राथिश्वतोषदेशात्मिद्धगुपदेशास्त्र सिद्धः पुनर्वचनं 'ज्ञाना-सार्यं नु गच्छति ' इत्यस्यापवादार्थम् ॥

एसदेवास्येवामिव वतनीयानाम् ॥ १८ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्यनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वे-दिनव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानकृतो विकल्पः ॥

¹मनु, ११–१७६.

गुरुतल्पगामी तु सुषिरा सूर्मि प्रविद्योभयत आदीप्याभिद्हेदात्मानम् ॥ १५ ॥

यस्तु गुप्ततत्पगामी सोन्तः प्रवेशयोग्यां सुधिरां सूर्मि कत्वा प्रविशेत् । प्रविश्योभयोः पार्श्वयोः विक्तं दीपयेत् । आदीप्या-त्मानमभिदहेत्। ' उवलितां वा सृभि प्रविद्य समाप्तुयात् भे इ-त्यत्रैव कियानिष भेदः । अनन्तरस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

मिध्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥

हारीतस्तु ऋषिर्मन्यते एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चि-त्तं मिथ्या न कर्नव्यमिति ॥

कृत इत्याह —

यो ह्यात्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिशस्त एव स भवति॥ १७॥

हिशब्दो हेतौ । यस्यादा आत्मानं परं वा अभिमन्यते मा-रयित सोऽभिशस्त एव भवति व्रह्महैव भवति । न च पतनी-यापनोदं चिकीर्षुरन्यत्पतनीयं कर्तुमर्हतीति *हेत्वभिधानादभिश-स्तवचनाच अन्येषामिष मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः॥

कि नाँह तस्य प्रायश्चित्तमित्याह -

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाञ्चरेत् । नास्या-स्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ १८॥

¹आप. ध. १-२५-२.

क्षक. ग, शःन्न च महापातकस्य ब्रह्महत्याप्रायिश्वत्तं भवितुमईतीति.

(अधोनाभ्युपरिज्ञान्वाच्छादा) इत्येतदादि यदनन्तरमुक्तं, ए-तेनेव विधिना । शिष्टं गतम् ॥

दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिलोंम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत्। सा वृत्तिष्षणमासान् ॥ १९॥

यस्त्वन्तरेणैव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यज्ञित स दारव्यतिक्रमी । खरस्य गार्दभस्याज्ञिनं बहिलोम परिधाय विसत्वा
'दारव्यतिक्रमिणे भिक्षां दत्त' इति सप्तागाराणि भिक्षां चरेन् ।
'कौमारदारव्यतिक्रमिणे भिक्षां दत्त' इति वासिष्ठे । सा
वृत्तिष्वण्मासान्, ततिस्सिद्धिः ॥

स्त्रियास्तु भर्तुव्यतिक्रमे कृष्ट्वादशरात्राभ्या-सस्तावन्तं कालम् ॥ २०॥

भर्तृव्यतिक्रम इति छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्या-गः । या तु स्त्री भर्तारं परित्यज्ञति अन्तरेण निमित्तं, तस्याः कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तं तावन्तं कालं षण्मासानिति॥

अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिलोंम परिधाय पुरुषिशरः प्रतीपानार्थमादाय ॥

इत्यष्टाविशः खण्डः.

खदाङ्गं दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्रङ्कम्ये-त को श्रूणद्वे भिक्षामिति । प्रामे प्राण-

¹आप. ध. १-२४-२४, २५, २६.

वृत्तिं प्रतिलम्य श्रून्यागारं वृक्षम्लं वाभ्यु-पाश्रयेन हि म आयस्महं सम्प्रयोगो वि-यते। एतेनेव विधिनोत्तमादुच्छ्रालासरेत्। नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिवैद्यते। क-लमपं तु निर्हण्यते ॥ १ ॥

षडङ्गस्य वेदस्याध्येता, प्रयोगशास्त्रस्य सन्याख्यस्यार्थविन्, कर्मणामनुष्टाताऽनुष्ठापियता च ब्राह्मणो भूणः । तथा च बोधायन:- वदानां कि चिदधीत्य व्राह्मण:, एकां शाखामधीत्य श्रीत्रियः, अङ्गाध्याय्यन्चानः, कल्पाध्याय ऋषिकल्पः, स्त्रप्रव-चनाध्यायी भूणः ' इति । तं यो हत्या भूणहा । स शुनः खरस्य वाडितनं वहिलोम परिधाय पुरुषस्य यस्य कस्य चिन्यतस्य शिरः प्रतीपाँनार्थं, प्रतिधात्वर्धवाची। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति बाहुलको दीर्घः। पानमेव प्रतीपानं, पानग्रहणमुपलक्षणं, भोजनमपि तत्रेव। खटाङ्गं दण्डार्थे। खटाया अङ्गं खटाङ्गं, इवा, तहण्डाथं दण्डकृत्ये आदाय 'भूणहास्मि ' इत्येवं कमीनव-न्धनमात्मनो नामधेषं प्रद्याणश्चर्येत इतस्ततश्चरेत् । कापा-लिकतन्त्रप्रसिद्धस्य वा खटाङ्गस्य ग्रहणम् । भिक्षाचरणकालेपि 'को भूणमे भिक्षां ददातु' इति चरेत्, चरित्वा ग्रामे प्राण-वृत्ति प्राणयात्रामात्रं प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासा-र्थमम्युपअयंत् । न हि मे आयस्सह सम्प्रयोगो विद्यते इत्येवं मन्यमानः । कियन्तं कालं चरितव्यमित्याह-एतेनेव विधिने-त्यादि । गनम् । 'शोतियं वा कर्मसमाप्तम् १ इत्यत्र यो अन्थ-

मिं, ए, १४ पने,

²आप. ध. १–२४७२४,

वार्यशेतथा न भवति, अनुशापिना च न भवति, तस्य ग्रह-णम्।

यः प्रमनो हित्ति प्राप्तं देविफलस् ॥ २ ॥

'सर्वियं हता:' इत्येवमादिके अनुक्रान्त विषयं यः प्रमन्ते हनि प्रमोदना प्रदिश्वेकं हनि तस्यापि दोषफणं प्राप्तमेव, न नु प्रमादहनिमिति दोषाभाव: ।

सह सङ्खान भूयः ॥ ३ ॥

सहत्येन सह वधे कृते भूयः प्रभूतनरं भवति । नेन प्रसाद-हते नद्य प्रायश्चित्तं, दुविपूर्वे नु गुविति । यत्नुनः पृवेमुक्तं ' तोषवस कमीभिसन्धिएवं कृत्वाऽनिभसन्धिपूर्वं वा ' इति त्यायश्चित्ते विशेषाभावादिदमुक्तम् ॥

एवमन्येष्विपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ४॥

अन्येत्विष हननव्यतिरिक्तेषु तोषवत्मु कर्ममु एवंमव उष्ट-व्यम् । अद्विष्ट्वेडस्परोषः, वृद्धिये महानिति ॥

तथा पुण्यक्रियास् ॥ ५ ॥

पुण्यक्रियास्विषि एव एव न्यायः, अवुद्धिपृत्वं अन्यं फलं,
नुद्धिपृत्वं महिदिति । तद्यथा—प्राह्मणस्वान्यपहृत्य चांरषु धावन्सु
यहच्छया कश्चिच्छ्र प्रागतस्तान् हन्यान्, स्वयंभव वा शूरं
हृद्या चारा अपहृतानि द्वन्याण्युत्सृज्य पलोयरन् तदा शूरस्यान्यं
गुण्यफलप् । यदा तु बुद्धिपूर्वं स्वयंभेद चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि
स्वामिभ्यो ददानि, तदा महिदिति । एवं स्वभार्यावृद्ध्या परदारगमने अन्यं, अन्यत्र महिदिति ॥

[ो]आए. ध. १-२४-१०.

²आप. घ. १-२६-७.

परीक्षार्थोपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ॥ ६ ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा, तया अर्थः प्रयोजनं यस्य । एवम्भूतो-पि ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात् । किम्पुनिहंसार्थ इत्यापेशब्द-स्यार्थः॥

अस्य प्रातिप्रसवः-

यो हिश्सार्थमभिक्रान्तश्हान्ति मन्युरेव मन्युश स्पृशाति न तस्मिन् दोष इति पुराणे॥७॥

यस्तु हिंसार्थं मारणार्थं अभिक्रान्तमभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दोषो विद्यते इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतु:-य-स्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुरुषः पुरुषम्। अत्र विसिष्ठबो-धायनौ-

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्। न तेन भूणहा स स्यात् मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥ इति ॥ मनुस्तु-

> शस्त्रं द्विजातिभिर्याद्यं धर्मी यत्रोपरुध्यते। द्विजातीनां च वर्णानां विष्ठवे कालकारिते ॥ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे। स्नीविप्राभ्यवपत्तौ च धन् धर्मण न दुप्यति॥²

गौतम:-

'प्राणसंशये ब्राह्मणोपि शस्त्रमाददीत है इति ।

¹व. ध. ३-१८. बो. १-१०-१३. ष्मनु, ७-३४८, ३४९, ³गों. घ. ७-२५.

वसिष्ठ:-

अथाभिशस्तास्समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति सार्थशित्यतरतस्याजका इतरतसध्यापका मिथो विवाहमानाः ॥ ८ ॥

अथराब्दोर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिरास्ताः पतिनाः समवसाय, अवसानं गृहं, समित्येकीभावे, प्रामाद्वहिरेकास्मिन् प्रदेशे गृहाणि क्रत्वा चरेषुः । धार्म्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति । सांशित्य संशितां तीक्ष्णां बुद्धि कृत्वा निश्चित्यत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्तः, इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं कुर्वन्त-श्चरेषुः वर्तरन् इति ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रुयुर्विप्रव्रजतास्मदेव शहरम-त्स्वायस्मिप्रत्यपत्स्यतेति ॥ १ ॥

अथ ने पुत्रान् संनिष्णाद्य ब्रूयुः, हे पुत्राः अस्मदस्मत्तः विप्रव्रज्ञन विविधं प्रकर्षण स्त्रहमुत्सृज्यार्यसमीपं गच्छन, एवं हि अस्मत्सु अस्मासु आर्यादिशाष्टाः संप्रत्यपत्स्यत । 'आशंसा-

¹व. ध. ३–१६, १७.

यां मनवस गति यतित्यति लड्, सकारात्यरो यकारोपपाड-इछान्त्रसोवा । संप्रतिपांन करित्यन्ति आयाणासप्येतत्रभित्रेनं भविष्यति, यम्मात्म्याभिरेव पत्नीयं स्तं कर्मानुधितं, न मन-डिः। न च पनिनेनात्याहिनस्य पानिन्यम्, अन्यन्त्रात् ॥

एतदेवीपपारयति-

अथापि न सेन्द्रियः पतित ॥१०॥

न हि पतिनो सवन् सहिन्द्रियेण पनितं, पुरुष एत् नेन्द्रियं गुक्रमिनि। अथापिशन्तो अपिचेत्यस्याते ॥

कथं न सेन्द्रियः पननीत्याह-

तदेतेन विद्विद्यस् । अइन्होनोजि साई जन यति ॥१९॥

तत्नतरोक्तार्थरणं लेन बह्यसाणेन जिल्लामा वक्षावहशेनोपि याहं वक्षाहिमलं जनगति । एवमधिकार-विकलसाधिकारं जनपति, जिया अधि कारणसार्, जन्मा श दोषाभावात्॥

दूषयति-

मिथ्येतिते हारोतः ॥१२॥

प्तरमनारोक्तार्थहर्षं विध्या न युक्तविति सरीतः गन्यते ॥ कुन इत्याह—

विधानीसधर्मा की भवति ॥१३॥

रथि धीयने यग्यां सा दक्षियांनी स्थाली, तया स्थाती सहयी स्नी भवति ॥

ततः किम् ?-

यो हि दिधधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तेन धर्मकृत्यं क्रियते। एवमशुचि शुक्लं यित्रवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥१४॥

यो हि दिधिधान्यां स्थाल्यां अप्रयतं श्वातुपहतं पय आतच्य तक्राद्यातञ्चनेन संस्कृत्य मन्थिति, न तेन तदुत्यन्नेन घृता-दिना धर्मकृत्यं यागादिकं क्रियते | एवं पिततसम्बन्धेन अशु-चि शुक्कं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेनाक्तं यिन्नर्वतते येन रूपेण निष्पाद्यते, न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र 'अशुचि शुक्कम् ' इत्येतत् 'अथापि न सेन्द्रियः पतित ' इत्यस्य दूषणम् । न हि वाचिनिकेथे युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतित न दुहिता । यथाह विसिष्टः—'पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्न स्त्रियाः सा हि परगामिनी तामरिक्थामुपेयात् ' इति ॥

अभीचारानुव्याहारावद्यचिकरावपतनीयौ॥१५

अभिचार एवाभीचार: | 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घ: | अभीचारद्रयेनयागादिः । अनुव्याहारद्रशापः | तौ व्राह्मणविषयेपि क्रियमाणौ अशुचिकरावेव | न तु पतनीयौ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ १६॥

हारीतस्तु ताविष पतनीयाविति मन्यते ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासा-न्द्वादशार्धमासान्द्वादश द्वादशाहान् द्वादश

सप्ताहा-दाद्श त्रयहा-दाद्श दयहा-दाद्शा-हर सप्ताहं त्रयहं दयहमेकाहम् ॥ १७॥

अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं, तेषामपि पतनीयेषु कर्मसू या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चि-तिः। कियन्तं कालम् ? द्वादशमासाद्यकाहान्तम्।।

किमविशेषेण सर्वेप्वेवाश्चिकरेषु अयं कालविकल्पः? नेत्याह-

इत्यग्राचिकरिनवेषो यथा कर्माभ्यासः ॥१८॥

इत्येषोशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः। बुद्धिपूर्वे सानुबन्धभ्यासे च भूयांसं कालं, विपरीते विपर्पय इति ॥

> इत्यापस्तम्व धर्मसूत्रवृत्तौ उज्जुलायां दशमः पटलः,

'न समावृत्ता वेपरन् ं स्नानकस्य काले ं इत्यादिषु प्रस-क्तस्य स्नानस्य कालमाह-

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदिवद्या विद्या । तया सम्पनः स्नानं कुर्यात्, इत्येके मन्यन्ते । मनुरप्पाह-

> वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वाषि यथाक्रमम्। अविष्ठुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेन् ॥ इति ॥

¹आप. ध. १--१०-७. ²आप. ध. १-८-७. ³मनु. ३-२.

तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिश्शत्परीमाणेन॥ २॥

परिमाणमेव परीमाणं, छान्दसो दीर्घः । अप्टाचत्वारिंशद्रहणं 'पादूनम्। अधीनम्, इत्यादेरपि पूर्वोक्तस्योपलक्षणम्। अप्टाचत्वा- रिशदादिपरिमाणेन व्रतेनं स्वा सम्पन्नः स्नायान्, असम्पन्नोपि विद्यया ॥

विद्या व्रतेन चेत्येके ॥ ३ ॥

विद्यान तृतीयैकवचनस्य लोपः 'सुपां सुलुक् ' इत्यादिना । विद्या वृतेन चोभाभ्यां संपन्नस्क्रायादित्येके मन्यन्ते । एवं च 'वेदमधीत्य स्त्रास्यन् ?' इत्यत्र वेदमधीत्यत्येतदुपलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयेमव वा । अविद्युतव्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्देहत् ॥ इति ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकयद्द्विः ॥ १ ॥

^{*}ध-' अथ ब्रह्मचर्यविधिः' इत्यारभ्य प्रपाञ्चितेन समिदाधानभिक्षाचरणगन्धा-दिवर्जनादिरूपेण । अस्ति च तेषु व्रतशब्दः । 'यथा व्रतेषु समर्थस्स्याद्यानि वक्ष्यामः' इति च । इह तु समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । तेन वा व्रतेन स्नायात् । असम्पन्नोपि विद्यया । 'चत्वारि वेदव्रतानि' इत्येषां तु ब्रहणं अत्र नाशद्भनीयम् । यथोक्तं विश्वरूपे । इत्यधिकः पाठः ॥

क. घ. झ-अत्र त्रतशब्देन अमीन्धनभैक्षचर्यादयो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यन्ते । तेषु हि धर्मेषु कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात् पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु त्रतशब्दः 'यथा त्रतेषु समर्थस्स्याद्यानि वश्यामः ' इति । न तु सावित्र्यादीनि वेदत्र-तान्युच्यन्ते । तेपां तत्तत्प्रदेशाध्ययनशपतया तदभावे अभावात्, 'वेदं त्रतानि वा ' इति विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशेषाविच्छन्नानि त्रतानि । वेदं उभयं वा पारं नीत्वेत्यर्थः । इति चाधिकः पाठः ॥

¹आप. ध. १. २. १३–१४. ²आप. मृ. १२–१. ³या. १–५२.

विद्यास्नानको, व्रतस्नानक, उभयस्नानक, इति त्रयस्त्नानका उक्ताः । नेषु सर्वेषु स्नानकवन्, 'नदर्हाने श्रात वातिः । स्नान-कार्हा वृत्तिः पूजा, 'यत्रास्मा अपाचितिम् " इत्यादिका कार्या । न नु व्रतस्नानके न्यूना, नाप्युभयस्नानकेधिकेति ॥ यदाप्ये वं, नथापि पूज्ञियनुः फलविशेषोस्नीत्याह—

समाधिविशेपाच्छूतिविशेपाच पूजायां फल-विशेषः ॥ ५॥

कर्तव्येषु कर्ममु अवधानं समाधिः। श्रुतिः श्रुतम्॥ अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नानकव्रतान्यधिकृतानीति वेदिनव्यानि । यदापि वक्ष्यमाणेषु कानिचित्साधारणान्यपि भवन्नि, तथापि भूम्ना स्नानक वनान्यधिक्रिगन्ते ॥

पूर्वेण यामानिष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्त-रेण वा॥ ७॥

यदा त्रामानिकामित, त्रामं वा प्रविश्वति तदा पूर्वण द्वारेण उत्तरेण वा कुर्यान्, न द्वारान्तरेण । शीलयेदिति वचनात् यद-च्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशनयोरिष न प्रायिश्वत्तम् ॥

सन्ध्योश्च बहिर्यामादासनं वाग्यतश्च ॥ ८॥

अहोरात्रयोग्सन्धानं सन्धः, तो च हो सायं प्रातश्च। 'सज्योनिष्याज्योनिषो दर्शनान् । उमे सन्ध्ये ' इति गौतमः । तयोस्सन्ध्यो: अप्रामाद्वाहिरासीन, वाग्यतश्च भवेन् । मनुरप्याह—

¹आप. मृ. १३-२,

²गां. ध.२-११,

पूर्वी सन्द्रयां जपंस्तिष्ठत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीत सम्यगार्क्षविभावनात् ॥ इति । 'तिप्रेत्पूर्वामासीतोत्तराम् भ इति गौतमः। एते च स्मृती ब्रह्म-चारिविषये । स्नातके आसनस्य वाङ्यिमस्य चात्र विधानात् । अन्ये तु-आसनग्रहणं स्थानस्योपलक्षणं, वाग्यमश्च लौकिक्या वाचो निवृत्तिः, न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥ आहितामिविषयस्यापवादः—

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं वलीयः॥१॥

विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो वहिरासनमग्निहोत्रहो-मश्च विरुध्यते, तथा च श्रूयते—' समुद्रो वा एष यदहोरात्र-स्तस्येते गाथे तीर्थे यत्सन्धी तस्मात्सन्धी होतव्यम् १ इति । तत्र श्रुतिलक्षणमधिहोत्रमेव कर्तव्यं, न स्मार्त बहिरासनम्। तस्य कल्पमूलत्वादितरस्य कल्हप्तमूलत्वादिति । जैिमिनिरप्याह-'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसाति ह्यनुमानम्' इति ॥

सर्वात्रागान्वासि वर्जयेत् ॥१०॥

कूमुम्भादयस्सर्वे रागा वासिस वर्जनीयाः । न केनचिद्रकं वासो बिभ्यात्॥

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥१९॥

यत्स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि, तदपि न वसीत ॥

अन्द्रासि वासो वसीत ॥ १२॥

उद्धासनशीलमुद्धासि उल्बणम्, तनोन्यदनूद्धासि । छान्दसो दीर्घः । एवम्भूतं वासो वसीत आच्छादयेत् ॥

¹म. रुमृ, २-१०१. ²गी, ध, २-११. ³मी, सू. १-३-३.

अप्रतिकृष्टं च इासिविषये ॥ १३ ॥

प्रतिक्षष्टं निक्षष्टं जीणं मलवन् स्थूलं च, तिह्यरीनमप्रतिक्षष्टं, तादृशं वासो वसीत शक्तां सत्याम् ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥ १४॥

चकारः पृत्रिवेक्षया समूच्यार्थः । दिवा च शिरसः प्रावरणं परादिना न अर्थात् । किमिविशेषण ? न, मूत्रपूरीषयोः कर्म क्रियां परिहाप्य वर्जियत्वा ॥

शिरस्तु प्रावृत्य मृतपुरीषे कुर्याद्रूर्यां किश्चि-दन्तधाय ॥ १५॥

दिवा रात्रों च मृत्रपुरीं कुर्वन् शिरः प्रावृत्य कुर्याद्भयां किञ्चित्तृणादिकमन्नर्धाय, न साक्षाद्भ्यामेव । इह कामचारे प्राप्ते दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेदित्युक्तं, तस्य पर्युदासः हतः 'मूत्रपुरीषयोः कम परिहाययः इति । ततश्च मूत्रपुरीष-काले स एव कामचारिस्थितः । अन आरभ्यते-शिरस्नु प्राव-त्येति । एवं नाहि इदमेवास्तु, न पूर्वः पर्युदासः । सोप्यवद्यं कर्तव्यः ; अन्यथा शिरस्नु प्रावृत्यत्यस्य रात्रौ चरितार्थत्वाहिवा प्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु रात्रौ सदेव प्रावरणमाह-'न प्रावृत्य शिरोऽहिन पर्यटेत् । प्रावृत्य नु राजो । मूत्रोचारे च ' इति ॥

छायायां मूत्रपुरीपयोः कर्म वर्जयत् ॥ १६॥

¹गी. ध. ९–३५...३७.

'न चोषजीव्यामु' इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् यस्यां पश्चिका-दयो विभाग्यन्ति सा गृह्यते, तेन छत्रच्छायोदरप्रतिषेधः, मेघा-दिच्छायायाश्चाप्रतिषेधः, अवर्जनीयत्वात् ॥

स्वां तु छायामवमेहेत् ॥ १७॥

छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्रुतेः प्रतिशब्दोध्याहार्यः । अव-मेहनं नूत्रीकर्म अनुपत्तीव्यत्वान्त्रायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषयः इति प्रतिप्रसवीयं न भवति, तेन सति सम्भवे स्वामेव छायां प्रति अवमेडव्यम् ॥

न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यप्तु च। तथा ष्ठीवन*मेथुनयोः कर्माप्तु वर्जयेत्। अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताश्वाभि-मुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत्।।१८॥

चत्वारि स्पष्टानि । ष्टीवनं आस्यश्लेष्यादीनामुत्सर्गः । देवताः देवताप्रतिमाः ॥

अद्मानं लोष्ठमाद्रानोषधिवनस्पतीन्ध्वीना-चिछद्य मूत्रपुरीषयोद्दशुन्धने वर्जयेत्॥१९॥

फलपाकावसाना ओषधयः। पुष्पेविना ये फलिन ते वन-स्पतयः। आर्द्धानिति वचनाच्छुप्कैर्न दोषः। ऊर्ध्वानिति वच-नात् वातादिनिमित्तेन भन्नेषु न दोषः। एतेरङ्मादिभिर्मूत्रपुरीष-योङ्शोधनं न कुर्यात्॥

^{*} छेवन इति पा, व्याख्यानेपि.

अग्रिमपो ब्राह्मणं गा देवता द्वारं प्रतिवातं च शक्तिविषये नाभिप्रसारयीत ॥ २०॥

अग्न्यादीन् प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ अथाप्युदाहरान्ति ॥ २१ ॥

इति त्रिंशः खण्डः.

प्राङ्ग्योन्नानि भुजीत उच्चरेद्दक्षिणामुखः। उद्भूखो मूत्रं कुर्यात्मत्यकपादावने जनमिति॥१॥

उचारः पुरीषकमी । पाटावनेजनं पादप्रक्षाळनम् । भोजना-दिषु चतस्त्रो दिशो नियम्यन्ते । मनूरप्याह-

आयुष्यं प्राङ्गुखो भुङ्गे यशस्यं दक्षिणामुखः। श्रियं प्रत्यङ्का भुक्त ऋतं भुक्त उदङ्कावः ॥ इति ॥ याज्ञवल्क्योपि-

> दिवा सन्ध्यासु कण्ठस्थन्नसमूत्री उदङ्खः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेहिक्षणामुखः ॥ इति ॥

आराचावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥

आवसयो गृहं, तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां दिशं, द्वितीयानिर्देशादिभिनिष्कम्येति गम्यते । दक्षिणापरा नेरुती ॥

¹मनु. २-५२.

अस्तमिते च विह्यामादावसथाद्वा मूत्रपुरी-षयोः कर्म वर्जयेत् ॥ ३॥

अस्तिमिते आदित्ये बिहर्ग्रामान्मूत्रपुरीषे न कुर्यात्, अथान्त-ग्रामिपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । दृष्टार्थोयं प्रतिषेधः, चोरव्या-व्यदिशङ्ख्या । निर्भये देशे नास्ति दोषः ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः॥ १॥

अप्रयतस्मन् देवतानामग्रचादीनामभिधानं वर्जयेत् । अपि-धानमित्यपपाठः, एव एवार्थः ॥

परुषं चोभयोदेवताना १ राज्ञश्व ॥ ५ ॥

देवतानां राज्ञश्व उभयोः, राज्यपेक्षं द्विचनम् । पर्ह्षं निन्दां वर्जयेत्॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥६॥

द्वाह्मणं गां च पादेन नोपस्पृशेत्। इतिशब्दः प्रकारे, तेन विद्यावयोवृद्धानामब्राह्मणानामपि वर्जनम् ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ ७॥

कारणमभ्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाप्युपस्पर्शनं वर्जयेत् पूर्वोक्तानाम् ॥

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्जयेत्॥ ।।

गोः अदक्षिणाया अपि, दक्षिणानां गवामपि हिरण्यादीनां कुमार्याः कन्यकायाश्च दोषान् सतोपि न कथयेत्। अध्यात्मप्र- करणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः, अतन्तरं च वक्ष्यति

'क्रोधादींश्च भूतदाहीयान् दोषान् वर्जयेत् रे इति । इदं तु वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥

स्पृहतीं च गां नाचक्षीत ॥ १ ॥

स्पृहर्नी सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात्॥

सथ सृष्टां च वत्सेनानिमिने ॥ १०॥

या गौर्वत्सेन संसूज्यते; तामपि न ब्रूयात् । अनिमित्ते इति वचनात् 'यस्य हविषे वत्सा अपाक्तता धयेयुः भै इत्यादिके निाम-त्ते सति वक्तुर्नास्ति दोष:॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुभव्येत्येव ब्रूया-त्॥ ११ ॥

या च गोंधंनुः पयस्विनी न भविन, तामप्यधेनुरिति न ब्रुयात् । किं तर्हि ? धेनुभव्येत्येव ब्रुयात्, भविष्यन्ती धेनुः धेनुभव्या । 'धेनोर्भव्यायामुम्वक्तव्यम्' इति मुम्न भवति, च्व्य-न्तत्वेनाव्ययत्वात् । वक्तव्यत्वे च सति शब्दिनयमायम् , न पूनर-धेनुदर्शन एवं वक्तव्यम्॥

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् । पुण्यं प्रशास्तमि-त्येव ब्र्यात्॥ १२॥

यद्भद्रं तद्भद्रिमिति न ब्रूयात्, किं तु पुण्यं प्रशास्तिमित्यन्य-तरेण शब्देन बूयात्। प्रशास्तं प्रशस्तं, छान्दसो दीर्घः॥

वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ १३॥

वत्सानां वन्धनरज्जुर्वत्सनन्ती, नस्या उपरि न गच्छेत् तां न लङ्घेत्। वत्सग्रहणं गोजातेरूपलक्षणम्॥

¹39-73.

²आप, श्रा. ९-१-२३.

हेङ्कावन्तरेण च नातीयात् ॥ १४॥

ब्रेडो दोलास्तम्भो, तोरणस्तम्भावित्यन्ये । तावन्तरेण नाती-ख यात् तयोर्मध्ये न गच्छेत् ॥

नासों में सपत्न इति ब्र्यात् । यद्यसों में सपत्न इति ब्र्याद्विषन्तं भ्रातृब्यं जनयेत्।। ॥ १५॥

असौ देवदत्तों में सपत्न इति न ब्रूयात् सदिस । किं कार-णं? यद्यसों में सपत्न इति ब्रूयात् द्विष-तं, क्रियाशब्दोयम्, विद्विषाणं भानृव्यं सपत्नं जनयेत् । एवं ह्युक्ते स मन्यते, ना-कस्मादयं ब्रूते नूनयस्य मिय द्वेषो वर्तते इति । ततश्च तस्रती-कारार्थं यतमानः सपत्न एव जायत इति ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रज्ञ्यात् ॥ १६॥

इन्द्रधनुराकाशे पश्यन् परस्मे न तेन शब्देन प्रब्रूपात्। यद्यवश्यं वक्तव्यं, मणिधनुः इत्येव झ्यात्। गौतमीये दर्शनात् ॥

न पततस्तं चक्षीत ॥ १७॥

पततः पक्षिणस्संघीभूयस्थितान् न संचक्षीत न गणयेदियन्त इति । अपर आह-पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुक्तिनः परस्मै न संचक्षीत ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेदिति ।।

उद्यन्तमस्तंयन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत्॥ १८

उदयसमये अस्तमयसमये चादित्यं न पर्यत्। मनुस्तु-

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तंयन्तं कटा चन। नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ इति ॥ दिवादित्यस्मत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाः। तस्मादमावास्यायां निज्ञाया १ स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्रह्मचर्यकाले चर्यया च ॥ १९॥

दिवा अहन्यादित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति भालोकदानेन । नक्तं रात्रो चन्द्रमाः । तस्मादमावास्यायां निशायां रात्रो स्वाधीयः। वकारदृङ्गान्दसः, 'अन्तिकवाढयोर्नेद-साधौं । बाहतरं भूशतरं आत्मनो गुप्ति रक्षणिमच्छेत् । केन प्रकारेण ? प्रायत्यव्रह्मचर्याभ्यां कालेचर्यया च । अयं तावदर्था-नुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादञ्छान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं, नित्यात्प्रायत्यात् अधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन ब्रह्मचर्पेण मैथुनत्यागेन काले कृतया चर्यया च देवतार्चनजपा-दिकया ॥

कस्मात्युनरस्यां रात्रौ न चन्द्रमा गोषायतीत्याह-

सह होता १ रात्रि १ सूर्याचन्द्रमसौ वसतः॥२०

एतां रात्रि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वामेव रात्रि सूर्या-चन्द्रमसौ सह वसतः । न च सूर्येण सह वसतश्चनद्रमसः प्रकाशोस्ति ॥

न कुसृत्या यामं प्रविशेत्। यदि प्रविशेत्रमो

¹मनु, ४–३७,

रुद्राय वास्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रोद्रीम् ॥२१॥

कुसृतिः कुमार्गः । तया ग्रामं न प्रविशेत् । यदि गत्यन्तरा-भावात्प्रविशेत् ततो 'नमो रुद्राय ' इत्यादिकामृचं जपेत् , अन्यां वा रोद्रीम्, 'इमां रुद्राय तवसे ' इत्येतदादिकाम् । अत्र वाजसनेयिनां गृह्ये—'वनं प्रवेश्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति । पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । अपः प्रवेश्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । तस्माद्यक्तिचन कर्म कुर्वत् स्यान्तत्सर्व नमो रुद्रायेत्येव कुर्यात् सर्वो होष रुद्रः इति श्रुतेः ' इति । भरद्राजगृह्येप्यत्रविषये कियानेव विशेषः ॥

नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । यदि प्रयच्छेद-न्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत्॥२२॥

अब्राह्मणश्यूद्रः । 'न यूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यात् " इति वासिष्ठे दर्शनात् । तस्मादुच्छिष्टं न प्रयच्छेदित्यनाश्चित-विषयम् । यदि प्रयच्छेत् इदमाश्चितविषयम् । दन्तान् नखेन स्कुप्त्वा अवलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टे अवधाय निधाय प्रय-च्छेत् । स्कुभातेः क्ताप्रत्यये छान्दसं भकारस्य चर्त्वं, स्कुनातेर्वा पकार उपजनः ॥

क्रोधादीश्श्व भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥२३॥

¹ ते. ब्रा. ३-७-९. ² ते. सं. ४-५-१०. ³वासि. १८-१४.

क्रोधादयो भूतदाहीयाः अध्यात्मपटले व्याख्याताः । तद्वचनं योगिविषयमिति अयोगिनोपि स्नातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तह्युभयार्थमस्तु योग्यर्थमयोग्यर्थं चेति । एवं सिद्धे तद्वचनं क्रोधादिवर्जनस्य योगाङ्गत्वप्रतिपादनार्थम् ; तेना-क्रोधायननुष्टाने योगसिद्धिरेव न भवति, न पुनस्लातकव्रतलोप-प्रायश्चित्तमिति ॥

इत्येकांत्रशः खण्डः,

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥१॥

प्रवचनमध्यापनं ; तेन युक्तो वर्षासु शरिद च मैथूनं वर्जयेत् ऋतावपि ॥

मिथुनीभूय च न तया सह सर्वा रात्रि र श्यीत ॥ २॥

मिथ्नीभूय मैथुनं कृत्वा तया सह भाषया सह तां रात्रि सर्वा न शयीत ॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३॥

दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धारणा र्थमधीयानस्य न दोषः ॥

न च तस्या १ शय्यायामध्यापयेद्यस्या १ शयी-त॥ १॥

यस्यां शय्यायां भार्यया सह रात्रो शयीत तस्यां शय्याया-मासीनांपि नाध्यापयेत् ॥

अनाविस्स्रगनुलेपणः स्यात् ॥ ५॥

आविर्भूते प्रकाशिते स्नगनुरुपने यस्य एवंभूतो न स्यात्, णत्वं पूर्ववत्॥

सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्कर्वात ॥ ६ ॥

दारं प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलङ्गणम् । तेन भार्याया क्र

सिशिरा वमजनमप्सु वर्जयेत्।। ७॥

वमज्जनमवमज्जनम् । 'विष्ट वागुरिरह्णोपमवाण्योरुपसर्ग-योः ' इत्यकारलोपः । सिशारा वर्जयेन् सह शिरसा स्त्रानं न कुर्यादिति । अवगाहनविधयस्सर्वे स्त्रातकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः, नैमित्तिकाश्च । स्त्रातकस्य नित्यस्त्रानमवगाहनरूपं न भवती-त्याचार्यस्य पक्षः ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ ८ ॥

अस्तमिते चादित्ये सर्वप्रकारं न्नानं वर्जयेत्।।

पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षाळनामिति च वर्जयेत् ॥ १॥

पालाशमासनादि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षाळनं दन्तकाष्ठं, इति शब्दः प्रकारे । तेनान्यदिप गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥

स्तुतिं च गुरोस्समक्षं यथा सुस्नातिमित॥१०॥

सुस्तातिमत्यादिकां च स्तृति गुरोस्सिन्धि वर्जयेत्॥

आ निशाया जागरणम् ॥ ११ ॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः, आ तस्माउजागृयात् न स्वप्यात्॥

अनध्यायो निज्ञायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्ये-म्यः॥ १२॥

निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कूर्यात् । शिप्ये-भ्यस्तु धर्मोपदेशोनुज्ञायते ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ १३ ॥

निशायामनध्ययनस्य प्रतिप्रसनः। मनसा वा स्वयं चिन्त-येदिनि ॥

ऊर्ध्वमधरात्राद्ध्यापनम् ॥ १४॥

अयमपि प्रतिप्रसनः । निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्य अध्यापनं भवतीति ॥

नापररात्रमुत्थायानध्याय इति संविद्यात्॥१५॥

रानेस्तृतीयो भागोपररानः । उध्वयर्धरानादुःशायाध्यापय-न्नपररात्रं न संविशेन् न शर्यात । यदापि तस्मिन्धस्यादिरन-ध्यायः प्राप्तो भवति, किम्यूनस्स्वाध्याये । तथा च मनुः—

न निशान्ते परिश्रान्तो व्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ इति ॥

काममप*रशयीत ॥ १६॥

अनेन स्तम्भाद्यपाश्रयेण आसीनस्य स्वापोनुज्ञायते । श्रिञ् सेवायाम्, नत्र रेफलोपञ्छान्दसः, नधा शकारस्य द्वित्वनम्।।

मनसा वाधीयीत ॥ १७॥

अयमप्यूर्ध्वमधरात्रादुत्थायाध्यापयतोनध्यायप्राप्तावेवोच्यते म-नसा वा प्राप्तं प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्तयेत्, उपाश्वित्य वा स्वप्यादिति ॥

मन् ४-९९

क्षुद्रान्क्षुद्रचरिता १ श्व देशां सेवेत ॥ १८॥

क्षुद्रान् अल्पकान् पुरुषान्न सेवेन, क्षुद्रैर्निषादादिभिरिधिष्टि-तांश्व देशान्न सेवेन॥

सभास्समाजाश्य ॥ १९॥

सभास्तमाजाश्च व्याख्याताः। तान्न सेवेत ॥
समाजं चेद्रच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्यापेऽयात् ॥२०॥
यद्यर्थात्समाजान् गच्छेत् ततः द्रदक्षिणीकृत्यापेयात् अपगच्छेत्॥

नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २९ ॥

बहुवचननिर्देशाद्वहुक्तवो नगरं न प्रवेएव्यम् । यदा कदाचि-दाद्दिक्छके प्रवेशने न प्रायिश्वत्तम् ॥

प्रशंच न विव्यात् ॥ २२ ॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः, पृष्टमर्थं न विविच्य ब्र्यात् इत्थमिदमिति । दुनिरूपार्थविषयमिदम् ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥

अपि चास्मिनधें श्लोकमुदाहरन्ति ॥

मूळं तूळं वृहति दुविवक्तः प्रजां पशूनाय-तनश् हिनस्ति । धर्मप्रहादन कुमाळनाय रुद्दह मृत्युव्युवाच प्रश्नमिति ॥ २४॥

दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णाय यो दुर्विवन्ति अन्यथा वर्णयति

तस्य दुविवक्तुस्तदेव दुर्वचनं मूलं तूलं च वृहति। मूलं पित्रादयः, तूलमागामिनी सम्पत्, तदुभयमिष वृहत्युत्पाटयति । दन्त्यो-ष्ठयो वकारः । किमेनावदेव ? न । प्रजां पुत्रादिकां, पशून् गवा-दिकान्, आयतनं गृहादिकं च हिनस्नि, अतो दुर्विवचनसम्भवा-त्प्रश्नमात्रमेव न विद्युपात् इति । अत्रेतिहासः-कस्य चिद्देषः धर्मप्रह्लादः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । नौ कदाचिदर-ण्यान्महान्तौ सिमद्वारावाहत्य श्रमाददृष्टिपूत एवाचार्यगृहे प्रा-क्षिपताम् । तयोरेकेनाचार्यस्य पुत्रः शिशुराक्रान्तो मृतः । तत-दिशप्यावाहूयाचार्यः पप्रच्छ केनायं मारित इति । ताबुभावपि न मयेत्यूचतुः । ततः पनितस्य परित्यागं अदृष्टस्य परिग्रहं कर्तु-मशक्नुवन् ऋषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ केनायं व्यापादित इति । ततो धर्मसङ्हे पतिते मृत्यू मदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथित-वान् । कथम्? हे धर्मप्रह्लादन कुमालनाय । षष्टचर्थे चतुर्थी । कुमालनस्य नेदं पतनीयिमिति । धर्मप्रह्लाद त्वयेदं कृतिमिति वक्तव्ये इतरस्य नास्तीत्युक्तम्, तथापीनरस्यास्तीत्यर्थोद्रम्यत इति रुदन्वयुवाचेति । हशब्द ऐतिह्यद्योतनार्थः प्रह्लादशब्दे हकारात्परी रेफइछान्दसः ॥

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणाऽवरोहणानि च वर्जयेत् ॥ २५॥

गर्दभयुक्तं यानं शकटादि आरोहणे वर्जयत् नारोहेत्, तथा विषमेषु निम्नोन्नतेषु आरोहणमवरोहणं च वर्जयेत्। उन्नतेष्वा-रोहणं निम्नेप्ववरोहणम् ॥

बाहुभ्यां च नदीतरम्॥ २६॥

तरणं तरः । वाहुभ्यां नद्यास्तरणं वर्जयेत् । वाहुभ्यामिति-वचनान् प्रवादिना न दोषः ॥

नावं च साश्रायिकीम् ॥ २७॥

भिद्यते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी जीर्णा, तां नावं वर्जयेत्। नावामिति षष्टचन्तपाठे नावाम्मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेदिनि॥

तृणच्छेदनलोष्टविमदेनष्टीवनानि चाकारणा-त् ॥ २८॥

तृणच्छेदनादीनि नाकारणात्कुर्यात् । ष्टीचनस्य कारणं प्रतिश्या-यादिः, इतरत्र मृष्यम् ॥

यद्यान्यत्परिचक्षते यद्यान्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥

यचान्यदेवं युक्तं आचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति, तदप्यक्षक्री-हादि वर्जयेत् , द्विरुक्तिः प्रश्रसमाप्त्यर्था ॥

इति हरदत्तमिश्रविरचितायां धर्मव्याख्याया-

मुज्ज्वलायां द्वानिशः खण्डः.

एकादशः पटलस्समाप्तः.

प्रथमः प्रश्नश्च.

ओम्.

पाणियहणाद्धि गृहमेधिनोर्वतम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्प्रश्ने आद्ययोः परलयोः प्रायेण व्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः, उत्तरेप्वप्यमु सर्वाश्रमाणाम्, एकादशे समावृत्तस्य। इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्नव्यानि कर्माण्युच्यन्ते-पाणिर्यस्मि-नहिन गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । अधिशब्द ऋध्विधि वर्तते । तस्मा-दूर्ध्व गृहमेधिनोः ग्रहस्थाभमवनोर्यद्भनं कर्तव्यम्, जातावेकवच-नम् । तदुच्यते । 'पाणिग्रहणादिध ' इति वचनं 'भार्यादिरग्नि-र्दायादिर्वा ¹ इति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पा मा भूदिति । गृहमे-धिनोरिति द्विवचनं अन्यतरमरणे मा भूदिति। वैश्वदेवं नु विधु-रा अपि कुर्वन्ति ॥

कालयोभीजनम् ॥ २॥

कालयोक्तमयोरिप भोजनं कर्तव्यम् । सायम्प्रातश्च नान्तरित परिसङ्चेयम्, भोजनस्य रागप्राप्तत्वात्। मानवे च स्पष्टमेतत्-

> सायं प्रातद्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्। नान्तरा भोजनं कुर्यादिधिहोत्रसमो विधिः ॥ इति।

अन्ये तु नियमं मन्यन्ते-शक्तौ सत्यां कालयोरवश्यं भोक्त-व्यं प्राणाभिहोत्रस्यालोपायेनि । तथा च बोधायन:-

व्रस्तवारी गृहस्थो वा योऽनशंस्तु नपश्चरेत्। प्राणागिहोत्रलोपेन अवकीणीं भवेत्तु सः ॥ इति अन्यत्र प्रायिश्वत्तात्। प्रायिश्वते नु तदेव विधानिमिति॥

अतृतिश्वानस्य ॥ ३ ॥

सुहितार्थयोगे करणे षद्धी अवति, 'पूरणगुणसुहिनार्थ' हित ज्ञापनान् । अन्नेन तृप्तिं न गच्छेयाताम् । यावनृप्तिर्न भोन्त-व्यम् ॥

पर्वस् चोभयोरुपवासः ॥ १ ॥

पक्षसिन्धः पर्व । इह तु ततुक्तमहर्गृद्यते । तेषु पर्वसूभयो-रम्पत्योक्तपवासः कर्तव्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ अविशेषादुभयोरिष कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५॥

यत्कालान्तरे एकस्मिन् काले भोजनं तदप्योपवस्तमेव उपवास एव । 'औपवस्तं तूपवास' इति निघण्टुः । तदपि दिवा न रात्रो, भौते तथा दर्शनात्, 'न तस्य सायमश्रीयात्' इति । तदिह 'एवमत अर्थन्' इत्यादि गृह्ये यदुक्तं तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः ॥

तृतिश्वात्रस्य ॥ ६ ॥ पर्वमु सङ्बुआनो यावनृति भुआयाताम् ॥ यद्यैनयोः प्रियथ स्यात्तदेतस्मित्रहाने भुआयाताम् ॥ ७॥

एतस्मिन्नहर्नाति न वक्तव्यं प्रकृतत्वात् । यथा 'तृप्तिश्चान्नस्य' इति पर्वसु भवति एविमदमपि भविष्यति । किश्च-पर्वस्विति बहुवचनान्तस्य प्रकृतस्य एकस्मिन्नहर्नाति एकवचनान्तेन प्रत्यवययो नातीव समञ्जसम् । तस्माद्वचविष्टतमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्यवमृत्र्यते । एतदर्थमपि गृह्ये 'एतदहाँवजानीयाद्यदहर्भार्या-

¹आप. गृ. ७–१७.

मावहत रे इत्युक्तम्। एतस्मिन् पाणित्रहणेऽहनि यदेनयोर्दम्पत्योः प्रियं तद्धुक्षीयाताम्, न तु 'नात्मार्थमभिरूपमनं पाचयेत् ^१ इति निषेधस्या ऽयं विषय इति । प्रतिसंवत्सरं चैतत्कर्तव्यम्, यथा चैत्रे मासि स्वातौ कृतविवाहस्य परस्मिनापि संवत्सरे तस्मि-न्मासे एवं हि 'तदेवाहः' इति भवति । प्रतिमासं तु नक्षत्रा-गमोप चैत्रादिभेदान नदेवेति प्रतिपत्तिः । तस्मात्प्रतिसंवत्सर-मिदं विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । यथा राज्ञामभिषकनक्षत्रं एवं गृहमेधिनोविवाहनक्षत्रमिति॥

अधश्च शयीयाताम् ॥ ८॥

एतस्मिनेवाहिन स्थिण्डलशायिनौ स्याताम्।।

मैथ्नवर्जनं च ॥ ९॥

288

मेथूनवर्जनं चैतस्मिन्नहानि कर्तव्यम् ॥

श्वो भूते स्थालीपाकः ॥ १०॥

स्थालीपाकश्चापरेतुः कर्नत्यः॥

तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः॥ ११ ॥

तस्य स्थालीपाकस्य उपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्या-ख्यातः। एतदेव जापयिन न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तन इति । के चित्तु सर्वमैवेतत्पर्वविषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः । 'पार्वणेन व्याख्यातः ' इति चानुपपन्नम्, न हि स एव तेन व्याख्यातो भवित । 'श्वो भूते स्थालीपाकः' इति वचनं

¹आप. गृ. ८-७.

²आप. ध. २-८-४,

व्यर्थम्, 'उपोधिताभ्यां पर्वसु कार्यः ^१ इति पूर्वमेव विहितत्वात्। एतदहाँवजानीयादिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम् ॥

नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥ १२॥

लोके शिष्टाचारे सिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिवत्सरं कर्तव्यमिति शिष्टा उपदिशन्ति । अपर आह-वश्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सार्वत्रिकं शिष्टा उपदिशन्ति ॥

यत्र क चात्रिमुपलमाधास्यंत्स्यात्तत्र प्राची-रुदीचीश्च तिस्त्रस्तिस्त्रो रेखा लिखित्वाऽद्भि-रवोक्ष्याग्रिमुपलमिन्ध्यात्॥ १३॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । यत्र क्व च गार्ह्ये सामयाचारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये वाऽग्नि मुणसमाधास्यंत्स्यात् प्रतिष्टापियप्यंत्स्यात् तत्र पूर्वं प्राचीः प्रागग्रास्तिस्त्रो रेखा लिखेत्तत उदीचीः उदगग्रा-स्तिस्त्रो रेखा लिखित्वाद्भिरवोक्षेत् । अवोक्ष्याग्नि श्रोत्रियागारा-दाहृतं प्रतिष्ठाप्योपसिमिन्ध्यात् उपसिमिन्धीत काष्टेर्राग्नं ज्वलयेत्। तत्र 'पुरस्तादुदग्वोपक्रमः । तथापवर्गः ' इति परिभाषितम् । उपदेशक्रमाच प्राच्यः पूर्वं लेखा लेखनीयाः ततश्चोदीच्यः ।

> प्राचीः पूर्व दक्षिणान्तमुदगारम्भमालिखेत्। तथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत्॥ अन्ये तु प्राचीदेक्षिणारम्भमालिखन्ति॥

उत्सिच्येतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपद्ध्या-त् ॥ १४ ॥

¹आप. मृ. ७-१७.

एतदवीक्षणशेषोदकमग्रेरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिश्चेन् । उत्सि-च्यान्यदुदकं पात्रस्थमुपदध्यान्तत्रेव ॥

नित्यमुद्धानान्यद्भिरिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्ब-तस् ॥ १५॥

गृहे यावन्त्युदधानानि उदपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदा अद्भिरिक्तानि स्युः । एतद्यि गृहमेधिनोर्वतम् । पुनर्ग्-हमेधिनोरिति द्विवचनं अस्मिन् कर्मणि स्वयं कर्न्तवमेव यथा स्यान् प्रयोजककर्तृत्वं मा भृदिति । अन्य आह-पुनः 'गृहमे-धिनोः ' इति वचनात्पूर्वमूत्रं व्रह्मचारिविषयेपि 'सावित्र्या स-गित्सहस्तम् ^{,1} उत्यादी भवति । पाके नु स्त्रिया न भवति, 'उप-समाधास्यन् ? इति लिङ्गस्य विवक्षितत्वान् , 'आर्याः प्रयताः ? इत्यत्र नु भवतीति ॥

अहन्यसंवेशनम् ॥ १६ ॥

संवेशनं मेथूनं, तदहिन न कर्तव्यम् ॥

ऋतो च सन्निपाते द्रिणानुन्नतम् ॥ १७॥

रजोदर्शनादारभ्य बोडशाहोरात्राः ऋतुः। तत्र सन्निपातस्स-म्प्रयोगो दारेण सह कर्तव्यः। छान्दसमेकवचनम्, नित्यं बहु-वचनान्तो हि दारशहरः । अनुत्रतं, शास्त्रतो नियमो त्रतं, तदनु-रोधेन । तत्र मनु:-

> ऋनुस्स्वाथाविकस्त्रीणां गत्रयप्वोडश स्मृताः। चतुर्भिरितरेस्सार्धमहोभिस्सिद्दिगांहतै:॥

¹आप. ध. १-२७-१.

तासामाद्याश्वतस्त्रस्तु निन्दा एकादशी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ अमावास्यामप्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्। व्रह्मचारी भवेनित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मखां मूलं च नर्जयेत् । इति ॥ आचार्यस्तु-चतुर्थोप्रभृति गमनमाह - 'चतुर्थोप्रभृत्याषो-हशीमुत्तरामुत्तरां प्रजानिदश्चेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ³ इति । तदिह षोडशस् रात्रिषु आदिनस्तिस्त्रस्मर्वथा वर्ज्याः । चतुर्ध्येकादशी त्रयोदशी चाचार्यणानुज्ञाताः मनुना निषिद्धाः । इनरासु दशसु रात्रिषु युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चोत्तरामुत्तरामिति वचनात् षोडश्यां रात्रौ मखादियोगा-भावे गच्छतः पुत्रः सर्वत उत्ऋष्टो भवति । चतुर्ध्यामवमः; मध्ये कल्पम् । एवं पश्चदश्यामुत्हाष्टा दृहिता, पश्चम्यामवमा, मध्ये .कल्पम्। षोडशस्वेव गमनं गर्भहेतुः, तत्नापि प्रथमम्। एवं स्थिते नियमविधिरयं, योग्यत्वे सति ऋताववद्यं सन्निपतेत्, असन्निपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुम्धानः प्रत्यवेयादिति । तथा च दोषस्मृति:-

ऋतुस्नातान्तु यो भार्या सिन्धि नोपगच्छति । तस्या रजिस तन्मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ इति। पुत्रगुणाथितया पूर्वा पूर्वा वर्जयतो न दोष:।अन्ये तु परिसङ्चानं मन्यन्ते, ऋतावेव सिन्निपतेन्नान्यत्रेति । तेषामृताविनयमादग-

¹मनु. ३-४६, ४७, ४-१२८. ²याज्ञ. १-८०

मनेपि दोषाभावाद्दोषस्मरणमनुषपन्नं स्यात् । सर्वथापि विधिनी भवति, रागप्राप्तत्वात्सिन्यातस्य ॥

अन्तराळेपि दार एव ॥ १८॥

अन्तराळं मध्यं ऋत्वोरन्तराळे मध्येपि सन्निपातस्स्यात् दार एव सकामे सति । यद्यप्यात्मनो जितेन्द्रियतया न ताहशं पारवर्यं; तथापि भार्यायामेवेच्छन्त्यां तद्वक्षणार्थमवर्यं सन्निप-तेदिति । वक्ष्यति च 'अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतम् ' इति । ' अनुव्रतम् ' इत्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति ॥

ब्राह्मणवचनाच संवेशनम् ॥ १९॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं 'काम-माविजनितोस्सम्भवाम ² इति ॥

स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात् ॥ २०॥

एवकारो भिनक्रमः । स्त्र्युपभोगार्थं वासः स्त्रीवासः तेन सिन्पात एव स्यात्; न तेन सुप्रक्षाळितेनापि ब्रह्मयज्ञादिकृत्य-मिति ॥

यावत्सन्निपातं चैव सहशय्या ॥ २१ ॥

यावत्सिन्यातमेव दम्पत्योस्सहशयनम् ॥

ततो नाना ॥ २२॥

ततः पृथक् शयीयाताम् ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३॥

ततो द्वयोरिप उदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृतुकाले ॥

इति प्रथमः खण्डः.

¹आए. ध. २-१३-६.

²ते. सं. २-५-१.

अपि वा लेपात्प्रक्षालयाचम्य प्रोक्षणमङ्गा-नाम्॥ १॥

यदि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तानद्भिः मृदा च प्रक्षाळ्य आचम्याङ्गानां शिरःप्रभृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम्, इदमनृतुकाले ॥

सर्ववर्णाना १ स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सु-खम् ॥ २ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा तेषामवेगुण्येनान्तादनुष्ठाने सति परमुत्क्रप्टमपरिमितमक्षयं स्वर्गाख्यं सुखं भवति ॥

तेन न केवलमेतावदेव | किं तर्हि ?-

ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जाति रू रूपं वर्ण बलं मेघां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते ॥ तच्चऋवदुभयोलोंकयोस्सुख-एवं वर्तते ॥ ३ ॥

ततसमुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिहलोके जन्म भवति ।
तस्यां च कर्मणो यः फलशेषो भोक्तव्यः तेन जाति ब्राह्मणादिकां, विशिष्टे वा कुले जन्म, रूपं कान्तिमद्दर्णं हेमादितुल्यं,
बलं प्रतिपक्षनिग्रहक्षमं, मेधां ग्रन्थग्रहणशक्ति, प्रज्ञामर्थग्रहणशक्ति, द्रव्याणि स्वर्णादीनि, धर्मानुष्टानम् । इति करणादाच्चान्यदेवं युक्तं तत्सर्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः । कर्माणि
भुज्यमानानि सावशेषाणि भुज्यन्ते, ऐहिकस्य शरीरग्रहणादे-

रिष कर्मफलत्वात् । 'धर्मानुष्टानं प्रतिपद्यते ' इत्युक्तम् । यदा चैवम् 'तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने 'इत्यादि 'प्रतिपद्यते ' इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तिसद्धम् । तस्माचक्रवदुभयोलेश्वयोः इह चामुध्मिश्व सुख एव वर्तते । न जातुचिद्दः खेः सुखानुबन्धेनैवा-वृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

शरीरोत्यत्तिसंस्कारा अध्यवश्यापेक्षा इति दर्शियतुं दृष्टान्त-माह-

यथौषिवनस्पतीनां वीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ १ ॥

चलोपोऽत्रद्रएव्यः । यथा चौषधीनां व्रीह्यादीनां वनस्पती-नामाम्रादीनां वीतस्य क्षेत्रविशेषे कर्मविशेषे संस्कारिवशेषे च, क्षेत्रस्य वा कृप्यादो कर्मित्रशेषे, फलपितृद्धिर्भवति । त एव बीहय उपर उमा न प्ररोहन्ति ऋष्यादिपरिकार्मते तु क्षेत्रे उप्तास्स्तम्बकरयो भवन्ति । एवं पुरुषेपि गर्भाधानादिसंस्कार-सम्पने द्रष्टव्यम् ॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता ॥ ५ ॥

एतेनैव न्यायेन दृष्टकर्मफलपरिवृद्धिरप्युक्ता वेदिनव्या। तत्रो-हेन पितव्यं 'सर्ववर्णानाम्' इत्यादि विपरीतम् ; 'सर्ववर्णाना भ स्वधर्माननुष्टाने परमपरिमितं दु:खम् । ततः कर्मफलशेषेण दुष्टान् जात्यादिकान् इच्यान्तानधर्मानुष्ठानिमति तचक्रवद्रभयो-लोंकपोर्दुःख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्र-कर्मविशेषाभावे फलहानिरेवम् १ इति ॥

दोषफलपरिवृद्धावुदाहरणमाह-

स्तेनोऽभिशस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिन्लोकेऽपरिमितं निरये वृत्ते जाय-ते चाण्डालो ब्राह्मणः पौल्कसो राजन्यो वैणो वैद्यः ॥ ६ ॥

स्तेन: स्वर्णचोर: | अभिवास्तो व्रह्महा | स्तेनोऽभिवास्तो वा ब्राह्मणादिरमुप्मिन्लोके अपरिमित्ते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते, राजन्यः पोल्कसः । शूद्रात् क्षत्रियायां जातः पुल्कसः स एव पोल्कसः, प्रज्ञादित्वादण् । वैश्यो वैणो जायते; वेणूनर्तको वैणः ॥

एतेनान्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वश्सा दो-षफलासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वश्सा-यां यथा*॥ ७॥

वर्णपरिध्वंसा वर्णभ्यः प्रच्यवनं, तस्यां वर्णपरिध्वंसायां † यथा ब्राह्मणादयश्चण्डालाद्या जायन्ते, एतेन प्रकारेण स्तेनाभि-शस्ताभ्यां अन्येषि दोषफलैः कर्मभिदोंषफलासु सूकरादिषु यो-निषु जायन्ते,परिध्वंसाः स्वजातिभ्रष्टास्मन्त इत्यर्थः । ते त्वान्था-वगन्तव्या इति ॥

चण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोष-स्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

^{*}झ-'यथा ' इत्युत्तरसूत्रे पठ्यते. ‡मु-...इत्यर्थात्ते. †स-यस्यां वर्णपरिध्वंसो वर्णे.....सायां वृत्ती सत्यां यथा.

चण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां दर्शने च । उपसमस्तमपि चण्डालग्रहणमभिसम्बद्धचते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥

अवगाहनमपामुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मण-संभाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ९ ॥

उपस्पर्शने सत्यपामेवावगाहनं प्रायश्वित्तम् । ऋजुनी उत्तरे। स्वकर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं स्वकर्मप्रच्यूतानां नि-न्दार्थम्। एवं नाम निन्दितश्चण्डालः, यस्य दर्शने प्रायश्चित्तं; स वा एष जायने स्वकर्मप्रच्युतो ब्राह्मणः॥

इति द्वितीयः खण्डः,

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ उउत्वलायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः.

आर्याः प्रयता वैश्वदेवन्नस् स्कर्तारस्युः ॥१॥

आर्यास्त्रविणिकाः, 'आर्याधिष्ठिता वा शूद्धाः " इत्युत्तरत्र दर्शनात् । प्रयताः स्नानादिना शुद्धाः वैश्वदेवे गृहमेधिनो-भीं जनार्थे पाके, 'गृहमेधिनो यदशनीयस्य विश्वित दर्शनात्। अन्नसंस्कर्नारस्स्युः, अन्नं च भक्ष्यभोज्यपेयादिकम् । तत्संस्कुर्युः । न स्वयं, नापि स्त्रियः ॥

भाषां कातं क्षवधुमित्यभिमुखोन्नं वर्जयेत्॥२॥

भाषा शब्दोचारणम् । कासः कण्ठे घुरघुराशब्दः । क्षवशुः भुतम्। एतत्वयमनाभिमुखो न कुर्यान्। 'संस्कर्नारस्युः' इति वहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशात्॥

केशानक वासभालभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३॥

केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वालभ्य स्पृष्ट्रा अप उपस्पृशेत्। नेदं स्नानम् । किं तर्हि ? स्पर्शमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमप्यूपस्पर्शनं विहितम्, इदं तु वचनम्-तत्रोक्तं वैकल्पिकं शक्तदादुपस्पर्शनं मा भूदिति ॥

आर्याधिष्ठिता वा जूद्राः सथ्स्कतारस्स्युः ॥१ त्रैवर्णिकैरधिष्टितादशूद्राश्च संस्कर्तारस्स्युः । प्रकरणादन-स्येति गम्यते ॥

तेषाथ स एवाचमनकल्पः ॥ ५ ॥

तेषां शूद्राणामनसंस्कारे अधिकतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यः, यस्यान्यं पचिति । यदि ब्राह्मणस्य, हृदयङ्गमाभिरद्भिः । अथ क्षत्रियस्य, कण्डगाभिः । यदि वैद्यस्य, तालुगाभिः । इन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥

अधिकमहरहः केशइमश्रुलोमनखवापनम् ॥ शूद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वापयेषुः । इदमेषामधिकमा-

र्येभ्यः ॥

उद्कोपस्पर्शनं च सह वाससा॥ ७॥

संहैव च वाससा स्नानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौषीनाच्छादनमात्रेणापि स्नानं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । तथाच मनुः—

न वासोभिस्सहाजस्त्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥ इति ॥ अपि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ८ ॥

यदि वाष्टमीष्वेव वपेरन् केशादीन्, पर्वस्वेव वा, न प्रत्यहम् । वपरिनित्यन्तर्भावितण्यर्थः, वापयेषुरित्यर्थः, तथाच - 'लोमनख-वापनम् ' इति पूर्व णिच्प्रयुक्तः ॥

परोक्षमन्नश् सश्स्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रो-क्षेत्। तद्देवपवित्रमित्याचक्षते॥ १॥

यदि शुद्धाः परोक्षमन्नं संस्कुर्युरार्थेरिधिष्ठिताः, नदा नत्परो-क्षमनं संस्कृतमाहृतं स्वयमग्राविधश्रयेत् । अधिशित्याद्भिः प्रोक्षेत्। तदेवंभूतमन्नं देवपवित्रमित्याचक्षते, देवानामपि तत्प-वित्रम्, किं पुनर्मन्प्याणामिति ॥

सिद्धेने तिष्ठन्मृतमिति स्वामिने प्रब्र्यात् ॥

सिद्धे पक्वेने तिष्ठन् पाचकोऽधिष्ठितो वा भूतिमिति ब्र्यात्। कस्मे, यस्य तदन्नं तस्मे स्वामिने । भूतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥

तत्सुभूतं विराडनं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः॥

'तत्सुभूतम् ' इत्यादिप्रतिवचनो मन्त्रः। तदन्नं सुभूतं सुषु निष्पन्नं विराद् विराजनसा²धनमन्नम् । तच्च मा क्षायि क्षीणं मा भूदित्यर्थः ॥

गृहमेधिनो यद्शनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्ग-पुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥

भनु, ४-१२९.

गृहमेधिनो यदशनीयं पक्तमपक्तं वा उपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः कर्तव्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधदशय्या ब्र-ह्मचर्य क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३॥

तेषां होमानां बलीनां च ये मन्त्राः तेषामुणयोगे । उपयोगो
नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । तथा च वोधायनः—'तेषां ग्रहणे
द्वादशरात्रम् ने इत्यादि । तत्र द्वादशरात्रमधदशय्या स्थण्डिलशायित्वं ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनं क्षारलवणवर्जनं च भवति । उपयोक्तरेव व्रतम्, अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु पत्न्या अणिच्छन्ति ;
उपयोगः प्रथमः प्रयोगः, तत्र च पत्न्या अपि सहाधिकार
दित वदन्तः ॥

उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः॥ १४॥

उत्तमस्य 'उत्तमेन वैहायसम् ^{१2} इति वक्ष्यमाणस्य 'ये भूनाः प्रचरन्ति ^१ इत्यस्या एकरात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥

बलीनां तस्य तस्य देशे सँस्कारो हस्तेन प-रिमृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥

वलीनां मध्ये तस्यतस्य वलेंदेशः संस्कारः कर्तव्यः। कः पुनरसो ? हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तं कृत्वा विल निवपति । न्युप्य पश्चात्परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव

¹बोध-गृह्यसूत्रकोशे ३७ पत्रे २२ प<u>ड़</u>ो. ²आप ध, २-४-८.

सिद्धे पश्चाद्रहणं मध्ये गन्धमाल्यादिदानार्थमित्याहुः। 'तस्यतस्य । रतिवचनं सत्यपि सम्भवे सक्देव मार्जनमवोक्षणं च मा भूत्, एकस्मिन् देशे समवेतानामपि पृथकपृथक् यथा स्पादिति ॥

औपासने पचने वा षङ्गिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ॥ १६ ॥

यत्र पच्यते स पचनाधिः। औषासनवतामौपासने, विधुरादेः पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तुल्यविकल्पं मन्यन्ते। षड्डिरादौ:- 'अम्रये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्य-स्स्वाहा, ध्रुवाय भौमाय स्वाहा, ध्रुविक्षितये स्वाहा, अच्युतिक्षतये स्वाहा ' इत्येतै: । एते हि मन्त्रा: मन्त्रपाठे पठिता: प्राग्विवाह-मन्त्रेभ्यः विशिष्टनियमसापेक्षग्रहत्वात् तैस्सह गृह्यन्ते । के-चिन्-सौविएकतमपि सप्तमं जुह्नित 'अग्नये स्विएकते स्वाहा ' इति औषधहविष्केषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः। अन्ये त्—सोमाय स्वाहा, इति न पठिन्त, सौविएक्ततं षष्ठं पठिन्ति । हस्तग्रहणं दर्व्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७॥

उभयतः पुरस्ताद्रपरिष्टाच परिषेचनं कर्तव्यम् । कथम्? यथा पुरस्तात्, उक्तं गृह्ये 'अदितेनुमन्यस्व गे इत्यादिः 'अन्व-मंस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रसन्नामः भै इति च । सामयाचारिकेषु

[★]ङ-अन्ये तु-'ध्रुवाय भौमाय 'इति न पठिन्त, सौविष्टकृतं षष्टं पठिन्त इला -धिकः पाठः.

¹आप. ए. २-३,८.

पार्वणातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वत् अप्राप्तविधिरयम्। अन्ये तु-परिसङ्ख्यां मन्यन्ते, परिषेचनमेव वैश्वदेवे नान्यत्तन्त्रभिति ॥

एवं वलीनां देशे देशे समवेतानाँ सकत्सक-दन्ते परिषेचनम् ॥ १८॥

यथा षण्णामाहुतीनां परिषेचनं तन्त्रम्, विभवात् एवं बल-योपि ये एकस्मिन् देशे समवेताः 'उत्तरैः ब्रह्मसदने ' इत्यादयः तेषां यदन्ते परिषेचनं प्राप्तं 'पश्चात्परिषेचनम् ' इत्यनेन विहितं तत्सर्वान्ते सक्तकर्तव्यम्, न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन्सूत्रे पूर्वत्र 'तस्य तस्य ' इति वचनात् यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथग्भवति तथा परिषेचनमपि स्यात् । अत्र च उपदेश्यादेव ये एकदेशस्था बलयः तेषामेव सक्तपरिषेचनं, न याद्व-छिके समवाये । तेन यद्यप्यगारस्योत्तरपूर्वदेशः शय्यादेशः, तथापि कामलिङ्गस्य पृथक् परिषेचेनं भवति ॥

सति सूपसँस्पृष्टेन कार्याः ॥ १९॥

सित सूपे तत्संसृष्टा बलयः कार्याः । अन्ये तु-अन्यैरिप व्यक्षनेस्संसर्गमिच्छिन्तः ; तथा च बोधायनः—' कामितरेष्वाय-तनेषु ' इति । एष हि व्यक्षनानां संस्कारः । सूत्रस्यापि—व्यक्षनेस्सृष्ट्रपसंसृष्टेनान्नेन बलयः कार्याः सित सम्भव इत्यर्थः इति ॥

¹आप. ध. २-४-४.

²बो-गृह्यसूत्रकोशे ३३ पत्रान्तिमप<u>ङ्</u>ती.

अपरेणाग्निश् सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम्॥२०

अमेः पश्चात् सप्तमाएमाभ्यां 'धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहा ? इत्येताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गं, न प्रागप-वर्गम् ॥

उद्धानसन्निधौ नवमेन ॥ २१॥

उदकं यत्र धीयते तदुदधानं मणिकाख्यम् । तस्य सिन्धो नवमेन 'अद्भयः स्वाहा ' इत्येतेन ॥

मध्येगारस्य दशमेकादशाम्यां प्रागपवर्गम् ॥

'ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवजनेम्यः स्वाहाः इत्येताभ्याम् । अगारस्य मध्ये प्रागपवर्गं कर्तव्यम् ॥

उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरेश्चतुभिः॥ २३॥

अगारस्य य उत्तरपूर्वो देशः तत्र उत्तरश्चतुर्भः 'गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसानेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभू-तेभ्यः स्वाहा ' इत्येतैः प्रागपवर्गिमत्येव ॥

इति तृतीयः खण्डः.

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १॥

शय्यादेशे 'कामाय स्वाहा ' इत्यनेन ॥

देहळयामन्तरिक्षालिङ्गेन ॥ २॥

देहळी द्वारस्याधस्ताद्वारः, तस्याधोवेदिकेत्यन्ये । अन्तद्वीरस्यं च ग्रहणम् । तत्रान्तरिक्षलिङ्गेन 'अन्तरिक्षाय स्वाहा' इत्यनेन॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ३॥

येनापिधीयते द्वारं साडपिधानी कवाटम् । तदर्गळिमित्यन्ये । तत्रोत्तरेण मन्त्रेण 'यदेजित जगित यच चेष्टित नाम्नो भागो यनाम्ने स्वाहा, इत्यनेन ॥

उत्तरेर्वह्यसद्ने ॥ १ ॥

अगारस्यत्यनुवृत्तेस्तस्य यो व्रह्मसदनाख्यो देशः वास्तुविद्या-यां प्रसिद्धो मध्येगारस्य, तत्रोत्तरैर्दशभिः 'पृथिव्ये स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्यस्स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा, वृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहा, इत्येतैः । प्रागपवर्गमित्येव । अपर आह— ' मध्येगारस्य भे इत्यत्र तस्य देशस्योपयुक्तत्वात् ब्रह्मा यत्र सी-दित गाह्येषु कर्मसू अग्नेदिक्षिणतः ब्रह्मसदनं तत्रेति ॥

द्क्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीनपा-णिः कुयात्॥ ५॥

अनन्तराणां वलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 'स्वधा पितृभ्यः' इत्यनेन बींल कुर्यान्, प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्व भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्गष्टतर्जन्योरन्तराळेन ॥

रोद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः ॥ ६॥

पितृबलेसत्तरतो रोद्रबलिः कर्तव्यः, यथा देवताभ्यस्तथा। 'प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिं: ' इति नानुवर्तत इत्यर्थः । 'नमो-रुद्राय पशुपतये स्वाहा ' इति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्ग-

³आप. ध. २-३-२२,

मप्यस्ति, तथापि सद्रस्येव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेशो-नानुपपन्नः । देवतास्मरणमपि मद्रायेत्येव कुर्वन्ति । सद्राय पशु-पतय इत्यन्ये। केचिन्नु-उत्तरो अन्त्रो रोद्रो न पशुपतिदेवत्यः इति व्याचक्षते । तेषां देशः प्राग्वा उदग्वा पित्र्यात् ॥

तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥ ७॥

तयोरनन्तरोक्तयोर्वल्योरेकस्मिन् देशे समवेतयोरिप नाना पृथक्परिषेचनं कर्तव्यम् । कुतः ? धर्मभेदात् । पित्र्यस्याप्रदक्षि-णं परिषेचनं, इतरस्य दैवतत्वात् प्रदक्षिणमिति ॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥ ८॥ उत्तमेन.

'ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बिलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेप्याः। तेभ्यो बलि पृष्टिकामो हरामि मिय पृष्टि पृष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ' इत्यनेन वैहायसं बींल दद्यात् । तच्च नक्तमेव । 'वैहा-यसम् ' इतिवचनात् आकाश एव बलि: उत्केप्यः । न छदिःपरि-प्कृते देशे। तथा च बोधायन:-' अथाकाशे उत्किपति ये भूताः ' इति । अपर आह-एव कारो भिन्नक्रमः, नक्तमुत्तमेनैव बलि-रिति । तत्र बल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तूहेन दिवापि बलिं हरन्ति 'दिवा बलिमिच्छन्तः' इति, आश्वलायनके तथा दर्शनात् 'दिवा चारिभ्य इति दिवा । नक्तं चारिभ्य इति नक्तम् भ इति ॥

(विश्वेभ्यश्चेव देवभ्यो बलिमाकाश उत्सिपेत्।

¹बो. ध-एह्यसूत्रकोशे ३६ पत्रे २ पङ्की. ²अश्वला. ए. १-२-८, ९.

दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तं चारिभ्य एव च¹) इति ॥
य एतानव्यम्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः
पुष्टिश्च ॥ ९ ॥

य एताननन्तरोक्तान् बलीन् होमांश्च अव्यग्नः समाहितमना भूत्वा यथोपदेशमुपदेशानितक्रमेण कुरुते, य इति वचनात्तस्येति गम्यते, तस्य नित्यः स्वर्गः, पुष्टिश्च नित्या । 'स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ' इति यत्पूर्वमुक्तं तस्यार्थवादताशङ्का मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भवतः, न प्रबल्लेरिप कर्मान्तरैर्बाधन-पिति ॥

अयं च देयम् ॥ १०॥

बलिहरणानन्तरमग्रं च देयं भिक्षवे ॥

अतिथीनेवाये भोजयेत् ॥ ११ ॥

अतिथीन्वक्ष्यति³ । नानेवाग्रे भोजयेत्, न स्वयं सह भुक्षीत पूर्वं वा । एवमतिथिव्यतिरिक्तानन्यानिष भोजियतव्यान् पश्चान् देव भोजयेत् ॥

वालान्वृद्धान्रोगसंवद्धान् स्वीश्वान्तर्वतीः॥१२॥

ये च गृहवर्तिनो बालादयः नानप्यग्रे भोजयेत् । 'अन्तर्वलीः' इत्येव सिद्धे स्त्रीयहणं स्वस्नादीनामिष ग्रहणार्थः, अन्तर्वलीग्रहणं सर्वपूर्वार्थम् ॥

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयाताम्॥

¹कोशान्तरेषु न दश्यतेयं पाठः.

²आप. ध. २-३-१२.

काले वैश्वदेवान्ते अन्नार्थिनमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयानाम्, अवश्यं किञ्चित्तस्मै देयमिति ॥

अभावे किं कर्तव्यम् । तत्राह-

737

अभावे भूमिरुद्कं तृणानि कल्याणी वागिति। एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदा च नेति॥ ११॥

भूमिमपवेशनयोग्या । उदकं पादप्रक्षाळनादियोग्यम् । तृणानि शयनासनयोग्यानि । कल्याणी वाक् 'स्वागतमायुष्मतेहास्य-ताम्, इत्यादिका । एतानि भूम्यादीनि नावत् सतः सत्युरुषस्य निर्धनस्यापि गृहे कदापि न क्षीयन्ते । वै शब्दः प्रसिद्धौ। एतेरुपचारः कर्तव्यः। इति शब्दप्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपदिश-न्तीति ॥

एवंवृत्तावनन्तलोको भवतः ॥ १५॥

यौ गृहमेधिनौ विवाहादारभ्यान्तादेवंवृत्तो भवतः तयोरन-न्ता लोका भवन्ति । ज्योतिष्टोमादिभ्योपि हि कतिपयदिनसा-ध्येभ्यो दुष्करमेतदान्ताद्वन्तम् ॥

ब्राह्मणायानधीयानायासनमुद्कमन्नि दे-यम्। न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६॥

यदानधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिधर्मणागच्छेत् नदा तस्मै आस-नादिकं देयम्, प्रत्युत्थानन्तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव ज्ञायते अधीयाने प्रत्युत्थेयमिति ॥

अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥ १७॥

यदि पुनरसावनधीयानोपि 'दशवर्षं पौरसख्यम्' 'इत्यादिना अभिवादो भवति तदा अभिवादनायेवोत्तिष्ठेन् ॥

राजन्यवैद्यौ च ॥ १८॥

राजन्यवेश्यावधीयानाविष न प्रत्युक्तिष्ठेत् ब्राह्मणः। भास-नादिकन्तु देयियति॥

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुज्ज्यात्। अथास्मै द्यात्॥ १९॥

यदि शूद्रो द्विजाति प्रत्यतिथिरागच्छित तदा तमुदकाहर-णादौ कर्मणि नियुज्जचान् नियुज्जीन । अथ तस्मिन् कृते तस्मै भोजनं दद्यात् ॥

दासा वा राजकुलादाहत्यातिथिवच्छूद्रं पूज-येयुः॥२०॥

अथ वा ये अस्य गृहमेधिनो दासास्ते राजकुलादाहत्य तं शूद्रमतिथिवत्यूजयेयुः । अत एव ज्ञायने 'शूद्राणामितथीनां पूजार्थं व्रीह्यादिकं ग्रामेग्रामे राज्ञा स्थाप्यम् ' इति ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २१॥

'उपासने गुरूषणाम्' इत्यादिना केषु चित्कालेषु यज्ञोपत्रीतं विहितं, इह तु प्रकरणादृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्यु-च्यते॥

¹ आप, ध. १-१४-१३.

²आप, ध. १-१५-१.

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ २२॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपर्वातकृत्ये भवति, न वास एव। तत्र मनु:-

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योध्ववृतं त्रिवृत् । इति । वोधायनस्तु—' कौशं सूत्रं वा त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतम् ' इति ॥

यत्र मुज्यते तत्समूह्य निहृत्यावोध्य तं देशम-मत्रेभ्यो लेपांत्लंकृष्याद्विस्सश्सृज्योत्तरत-इशुचौ देशे रुद्राय निनयेत् । एवं वास्तु शिवं भवति॥ २३॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत्रत्यमुच्छिष्टादिकं समूह्य राशीकृत्य अन्यतो निर्हत्य तं देशमवोक्षेत् । ततोमन्नेभ्यो येषु पाक: क्षतस्तान्यमत्राणि तेभ्योन्नलेपान्व्यञ्जनलेपांश्व संकृत्य काष्ट्रादिनापक्टप्याद्धिसंस्थेतेत् । संसृत्य गृहस्योत्तरतदशुचौ देशे ' छद्रायेदमस्तु ' इति निनयेत् । एवं कृते वास्तु शिवं समृद्धं भवति ॥

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ २४ ॥

तु शब्दोवधारणार्थो भिनक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामा-चार्यः स्मर्पते सर्वशास्त्रेषु । इहापि वक्ष्यति 'स्वकर्मब्राह्मणस्य " इत्यादि । अनुवादोयमापदि कल्पान्तरं वक्तम् ॥ तदाह-

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैद्ये वाध्ययनम् ॥

¹मनु, २-४४. ²बो. ध. १-८-५. ³आप. ध. २-१०-४.

कर्नव्यमिन्यध्याहार्यम् । ब्राह्मणस्याध्यापयिनुरलाभ आपन्। तत्र ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनं कर्तव्यम्, न त्वनधीयानेन स्थातव्यम् । ब्राह्मणेनेति वचनाद्वाजन्यवैश्ययोर्नायमनुकस्पः॥

ं अनुगमनं च पश्चात् ॥ २६॥

अनुगमनं च पश्चात्पृष्टतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्रहणं लड्जादिना कियत्यपि पार्श्वगतिर्मा भूदिति । सर्वशुश्रूषाप्रसङ्गे नियमः ब्राह्मणस्यानुगमनमेव ग्रुश्रृषेति । तथा च गौतम:-'अनुगमनं शुश्रूषा भ इति ॥

तत ऊर्ध्व ब्राह्मण एवाये गतौ स्यात् ॥२७॥ ततोध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेध्ययने ब्राह्मण एवाग्रतो गच्छेत्॥ इति चतुर्धः खण्डः.

सर्वविद्यानामप्युपनिषदामुपाकृत्यानध्ययनं त-दहः॥ १॥

कर्मणि षष्टी । सर्वविद्या अङ्गविद्या अप्युपनिषदः उपाक्त-त्याध्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनं तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम्। उपनिषद्गहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्, 'ब्राह्मणा आयाता विसिष्ठो-प्यायातः ? इतिवत् ॥

अधीत्य चाविप्रक्रमणश् सद्यः॥ २॥

'वेदमधीत्य स्नास्यन् 2 इत्यवसरे आचार्यसकाशात्सद्यो

¹गौ. ध. ७--२.

²आप. गृ. १२-१,

विप्रक्रमणं न कर्तव्यम्, नाषगन्तव्यम् । प्रायेण तु मकारात्पर-मिकारमधीयते । नत्राप्येष एवार्थः । इकारम्तु छान्दसोपपाठो वा॥

यदि त्वरेत गुरोस्समीक्षाया १ स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेत्। एवमुभयोदिशवं भवति॥

यदि कार्यवशाहन्तुं त्वरेन तदा गुरोराचार्यस्य समीक्षायां सन्दर्शने संभये स्वाध्यायं प्रश्नावरमधीत्य यथाकामं गच्छेत्। एवं कृते उभयोदिशप्याचार्ययोदिशवं भवति ॥

समावृतं चेदाचार्योभ्यागच्छेत्तमभिमुखोभ्या-गम्य तस्योपसङ्खा न वीभत्समान उदक-मुपस्पृशेत्पुरस्कत्योपस्थाप्य यथोपदेशं पू-जयेत्॥ १॥

समावृत्तं चेच्छिप्यं कृतदारमाचायोभ्यागच्छेत् अतिथिधर्मेण, तमभिमुखोभ्यागम्य तस्योपसङ्ग्द्य कर्मणि वर्छा, तमुपसङ्ग्द्य। यदापि तस्य चण्डालादिस्पर्शस्संभाव्येत, तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्, न स्नायात् । उयसङ्ग्हणे वा धृळिधूसरौ पादौ स्पृष्टा न वीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् । ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशे अग्रे कृत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्य यथोपदेशं गृह्यो-क्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृद्योक्तस्यानु-वादः आसनादिषु विशेषं वक्तम् ॥

तमाह-

आसने रायने भक्ष्ये भोज्ये वासिस वा सन्नि-हिते निहीनतरवृत्तिस्स्यात् ॥ ५॥

सिन्निहिते आचार्ये तस्मिन्नेव गृहे अपवरकादिकं प्रविष्टे आसनादिषु निहीनतरवृत्तिस्यात् । तरिनेर्देशान्नीचे आसने गुणनोपि निकृष्टे आसीत । एवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

तिष्ठन्सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचमयेत्॥

निष्टांचीन प्रह उच्यते स्थानयोगात्, न हि साक्षात्तिष्ट-नाचमियनुं प्रभवति । सब्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याध-स्ताहृहीत्वा इतरेण द्वारमवमृज्ये *त्यर्थसिद्धत्वादनुक्तम् । एवं कृत्वाचार्यमाचमयेत्स्वयमेव शिष्यः । एवं हि सम्मतो भवति । थाचार्ये प्रकृते पुनरप्याचार्यग्रहणमातिध्यादन्यत्राप्याचार्यमाच-मयन्नेवमेवाचमयेदिति ॥

अन्यं वा समुद्तम् ॥ ७ ॥

वाशब्दस्सम्चये । अन्यमप्येवमाचमयेत्, स चेत्समुदेतः कुलशीलविद्यावृत्तवयोभिरूपेतो भवति ॥

स्थानासनचङ्गमणस्मितं ष्वनुचिकीर्षन् ॥ ८॥

व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्षते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानादिप्वाचार्यस्य पश्चाद्धावी स्यात्, न पूर्वभावी न युगप-द्रावी ॥

सन्निहिते मूत्रपुरीषवातकमों चैभीषाहासष्ठीव-नदन्तस्वलन्निशृहणभुक्षेपणतालन्नि-ष्ट्यानीति॥ ९॥

^{*}ट-मुपस्डिंग, मवनम्ये, मपमृद्ये. †सं. घ-स्थिते. ॄैंख, घ, ज─स्कवन.

वातकर्मापानवायोत्तंत्सर्गः । उच्चेर्भाषा महता स्वनेन भाष-णम् | केनापि हासो हसनम् | ष्टीवनं श्लेष्मादिनिरसनम् | दन्तस्खलनं दन्तमलापकर्षणम्, परस्परसङ्घटनमित्यन्ये । निश्-ड्डुणं नासिकामलस्य निस्सरणम् । अक्षेपणं अविक्षेपणम् । छा-न्दसो इस्वः । तालनं हस्तयोरास्फालनम् । निष्टचमङ्गुलिस्फोट-नम् । इति शब्दादन्यदिष स्वेरासनादिकम् । वर्जयेदित्यपेक्षते, एतानि मूत्रकर्मादीनि आचार्यस्य सिन्धौ न कुर्यादिति ॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्नम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ १० ॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनावद्याणादि । भाषास्सम्भाषाश्चाटुप्रभृतयः । एतान्यप्याचार्ये सिनिहिते दारप्रजाविषयेपि विस्नम्भं न कूर्यात्। ज्वरादिपरीक्षायाँ न दोषः ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्ज-येत्॥ ११॥

आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्येतरस्य वा आत्मीयेन वाक्येन ताहशेन प्रतिघातं न कुर्यात् ॥

श्रेयसां च॥ १२॥

अन्येषामपि प्रशस्ततराणां वाक्यं वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ सर्वभूतपरीवादाक्रोशाश्श्व ॥ १३ ॥

सर्वेषामेव भूतानां तिरश्वामपि परीवादान् दोषवादानाक्रोशा-नश्लीलवादांश्च वर्जयेत्। परीवादस्य पुनर्वचनमतिशयेन वर्ज-नार्थम् ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ १४॥

विद्यया च विद्यानां परीवादाक्रोशान्वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रसुखः, अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादः । तैत्तिरीयकमु- च्छिष्टशाखा याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीन्तनानि इत्यादय आक्रोशाः ॥

यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य नियमेन साधयेत्॥ १५॥

यया विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यान्, नामित्यर्थाद्रम्यते । नां विद्यां पुनस्साधयेन् यथा सम्य-विसद्धा भवित तथा कुर्यात् । कथम् ? आचार्य तमेवान्यं वो-पित्य उपसाद्य नियमेनापूर्वाधिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तस्तेन शुश्रूषादिना ॥

अस्मिन्विषयेऽध्यापयिनुर्नियमः-

उपाकरणाद्योत्सर्जनाद्ध्यापयितुर्नियमः। लो-मस्र हरणं माश्स्र श्राद्धं मैथुनिमिति च वर्जयेत्॥ १६॥

लोमसंहरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताभिविषयं, आहिता-मेस्तु 'अत्यत्पशो लोमानि नापयत इति नाजसनियिकम् ने ॥ इति ॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ १७॥

ऋतुकाले वा जायामूपेयान् । ऋत्व इति रूपसिद्धिरेषा-स्त्रीणां ऋतुदिनानि षोडश, तत्र भवः काल ऋत्वः 'भवेच्छन्दिस ' इति यत्प्रत्यये 'ऋत्व्यवाम्ल्य : इति सूत्रेण यणादेशो निपातित:, तत्र यलोप इछान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तं 'ऋत्वे वा जायाम्। नोपर्यास्ते भे इत्यादि यथा ॥

यथागमश शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने नियमेषु च युक्तस्स्यात् । एवं वर्तमानः पूर्वापरान्स-म्बन्धानात्मानं च क्षेमे युनिक्त ॥ १८॥

यथा येन प्रकारणागमः अर्थपाउयोस्तथैव शिष्यभ्यो निर्म-त्सरेण विद्या संप्रदेया । एवंभूते विद्यासंप्रदाने युक्तः अवहिनः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियमा अध्यापने अन्यत्र च, तेप्विप युक्तस्स्यात्। एवं युक्तो वर्तमानः पूर्वापरान् पूर्वान् पिनूपिता-महप्रणितामहान् परांश्व पुत्रपोत्रनप्तृ संबन्धान्, कर्मणि घञ्। संवन्धिनश्च पुरुषानात्मानं च क्षेमे यूनिक अभये स्थाने नाक-पृष्टे स्थापयात ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्विक्छ-भोदरारम्भणानास्रावान्परीवृञ्जानोऽमृतत्वा-य कल्पते॥ १९॥

यैः पुरुष आस्त्राव्यते वहिराकृत्यते ने आस्त्रावाः शब्दादयो विषया: । ते विशिष्यन्ते—विक्कश्चोदरारम्भणाः । आरभ्यन्ते

¹आप. श्री. ८-४-६, ७,

आलभ्यन्त इत्यारम्भणाः । तत्र त्वगालम्भनाः स्वक्चन्दनादयः । शिश्वालम्भनं स्त्र्युपभोगः । उदरालम्भना भक्षभोज्यादयः । उप-लक्षणं त्वगादिग्रहणम् । एवंभूतानास्त्रावान्मनआदिभिः पञ्चभिरि-निद्वयैः परीवृञ्जानस्मर्वतो वर्जयन्त्रमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाह, प्राण इति व्याणम् ॥

इति पश्चमः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुड्जवलायां द्वितीयप्रश्रे द्वितीयः पटलः.

जात्याचारसक्शये धर्मार्थमागतमिमुपस-माधाय जातिमाचारं च पृच्छेत्॥ १॥

अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेन् उपसीदेत् उपसन्नोस्मि भगवन्मेत्रेण चक्षुषा पर्द्य शिवेन मनसाऽनुगृहाण, प्रसीद मामध्यापयेति । तं जात्याचारसंशये सत्यिमपुपसमाधाय 'यत्र क चाग्निस् ' इत्यादि 'अन्यदुपदध्यात् ' इत्यन्तं कृत्वा तत्सिनिधौ जातिमाचारश्च पृच्छेत्, किंगोत्रोसि सौम्य, किमा-चारश्चासि इति ॥

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुप-श्रोतादित्योनुख्याता साधुतां प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्यु-स्वा शास्तुं प्रतिपद्येत ॥ २ ॥

¹आप. ध. २–१–१३, १४.

स चेत्साधुतां प्रतिज्ञानीते साधुजन्मास्मि, अमुप्य पुत्रोऽमू-ष्य पौत्रोमुष्य नप्ता, साध्वाचारश्चास्मि पित्रैवोपानायिषि, शिक्षि-ताचारश्वास्मि, सम्यकावार्तिषि, विधिबलेन तु बाल्य एव सर्वे दिष्टां गतिं गताः, एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति । ततः 'अग्नि-रुपद्रष्टा रत्यादिकं मन्त्रमुक्ता शास्तुं शासितुमध्यापियतुं धर्मा-श्वोपदेष्ट्रं प्रतिपद्येत उपक्रमेत ॥

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३॥

पञ्चयज्ञान्ते 'अतिथीनेवाम्रे भोजयेत् ' इत्युक्तम् । तत्प्रकारं वक्तुं तस्यावश्यकर्तव्यतामनेनाह-अतिथिर्गृहानभ्यागच्छन्निमिरिव ज्वलनभ्यागच्छति । तस्मादसौ भोजनादिभिरवद्यं तर्पयितव्यः। निराशस्तु गतो गृहान् दहेदिति ॥

इदानीमितिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगि श्रोत्रियलक्षणमाह—

धर्मण वेदानामकैका १ शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति॥ १॥

विद्यार्थस्य यो नियमस्स धर्मः, तेन वेदानां यां कां चन शखा-मधीत्य शोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा भवति । या पूर्वैः परिगृहीना अध्ययनानुष्टानाभ्यां, सा प्रतिवेदं स्वशाखा । तामधीत्य शोत्रियो भवति । न तु प्रतिवेदमेकैकां शाखामधीत्य शोत्रियो भवति ; स्रोकविरोधात् । लोके हि यां कां चन शाखामधीयानः श्रोत्रियः प्रसिद्धः ॥

अतिथिलक्षणमाह—

¹आप. ध. २-४-१९.

स्वधर्मयुक्तं कुटुन्बिनमभ्यागच्छति धर्मपुर-स्कारो नान्यप्रयोजनस्सोतिथिर्भवति ॥५॥

आदितो यच्छन्दो द्रष्टच्यः, अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये च शोत्रियलक्षणोपदेशात्; तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मयुक्तं स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिनं भार्यया सह वसन्तं गृहस्थम् । आश्रमान्तरिनरासार्थिमिदमुक्तम् । न हि ते पचमाना भवन्ति, भिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छति उद्दिश्यागच्छति। धर्मपुरस्कारः आचार्यार्थं भिक्षणं धर्मः, तं पुरस्करोतीति धर्मपुर-स्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनो नान्यप्रयोजनः । य एवंभूत एवंभूतमुद्दिश्य आगच्छति न यदच्छया, सोतिथिरिति । बोधा-यनस्तु—' आन्तो दृष्टपूर्वः केवलमन्नार्थी नान्यप्रयोजनो यस्सो-तिथिभविति ' अपि वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोपपनः सर्वेषामतिथीनां श्रेष्टतमोतिथिर्भवति ॥

तस्य पूजायाः ग्रान्तिस्स्वर्गः पुष्टिश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतायां शान्तिरुपद्रवाणामिह भवति । प्रत्य च स्वर्गलाभः॥

तमिमुखोभ्यागम्य यथावयस्तमेत्य तस्या-सनमाहारयेत्॥ ७॥

तमितिथिमभिमुखोभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथावयः वय-सोनुरूपं प्रत्युत्थानाभिवादनादिना समयात्संगच्छेत्। समत्य च तस्यासनमाहारयेत् शिष्यादिभिः, अभावे स्वयंमेवाहरेत् ॥

शक्तिविषये नाबहुपादमासनं भवतीत्येके ॥८॥

शक्ती सत्यामबहुपादमासनं न देयं, किन्तु बहुपादमेव पीठा-दिकामित्येके मन्यन्ते । स्वयं त्वबहुपादमप्यनुमन्यते ॥

तस्य पादौ प्रक्षाळयेत्। शुद्रमिथुनावित्येक॥९॥ द्वी शूद्रौ तस्य पादौ प्रक्षाळयेतामित्यके मन्यन्ते । दासवत इदम् ॥

अत्र विशेष:—

अन्यतरोभिषेचने स्यात् ॥ १०॥

अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमकः कुर्यात्, एकः प्रक्षाळनम् ॥

तस्योदकमाहारयन्मृन्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

मुन्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वयन्तु नैजसेन ॥

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः॥ १२॥

यदा असमावृत्तो ब्रह्मचारी आचार्यप्रेषितस्स्वयमव वाति-थिरभ्यागच्छति तदा नासानुदकमाहारयेत्, नासानुदकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥

अध्ययनासांवृत्तिश्चात्राधिका॥ १३॥

अत्रासमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसंवृत्तिश्चाधिका इतरस्माद-तिथे: । अध्ययनस्य सह श्रीनिपादनं अध्ययनसंवृत्तिः । यः प्रदेशः तस्यागच्छति स तेन सह कियन्तं कालं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्तस्य, समोकारस्य च छान्दसो दीर्घः ॥

^{*}घ. ङ-समनिष्पाइनम्.

सान्त्वियत्वा तर्पयद्रसभिक्ष्यरद्भिरवराध्यंनेति॥

ततः पादप्रक्षाळनस्य समध्ययनस्य वानन्तरमितिथि प्रियव-चनेन सान्त्वेयत् । सान्त्वियत्वा गव्यादिभिः रसेः फलादिभिश्च भक्ष्येः, अद्भिरन्तनोद्भिरिष तावत्तर्पयेन् तृप्तं कुर्यान् । अवराध्ये-नित जघन्यकल्पनां सृचयित । अन्तन इत्यर्थः । इति शब्दोदेव-माटिभिरन्येरिष ॥

आवसथं दद्यादुपरिशस्यामुपस्तरणमुपधान १ सावस्तरणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १५॥

आवसथो विश्वमस्थानम् । उपरिशय्या खट्टा । उपस्तरणं तृत्विका । उपधानमुपवर्षणम्, अवस्तरणमुपरिपटः, तत्सिहित-मुपधानमुपस्तरणञ्च । अभ्यञ्जनं पादयोस्तैलं घृतं वा । एतत्सर्वं द्याद्वोजनात्प्रागृर्ध्वं वा अपेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यदप्यपे-क्षितम् ॥

अन्नस्कर्तारमाहूय त्रीहीन्यवान्वा तद्थानि-विषेत् ॥ १६॥

यः पचित तमन्नसंस्कर्तारमाहूय नदर्थानितथ्यर्थान् जीहीन् यवान् वा निर्विषेत् पृथक्कृत्य दद्यात् अमुध्मे पचेति । जीहियव-ग्रहणमुपलक्षणम् ॥

इदं मुक्तवत्सु सर्वेष्वतिथावुषस्थिते इप्रव्यम् । भोजनकाले-त्वाह-

उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेत इदं भूया३ इदा३मिति॥ यावन्तो भोक्तारस्तावद्वानान्युद्धत्य पृथक्पात्रेषु कुर्यात्।

सोयं संविभागः । तं कृत्वा नान्यन्नान्यवेक्षेत, किमिदं भूयः प्रभूतिमदं वेति । विचारे छुनः । 'पूर्वन्तु भाषायाम् ' इत्येतन्तू-पेक्षितम् । छान्दस एवायं घुनप्रयोग इति ॥

भूय उद्वरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८॥

एवमवेक्यानिथ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव ब्रूयान् ॥

हिपन् हिपतो वा नान्नमश्रीयाद्दोषेण वा मीमा ५ समानस्य मीमाश्सितस्य वा ॥ १९॥

यं स्वयमितिथिः द्विषन् भवति, यो वा आत्मानं द्वेष्टि, यो वा-त्मानं दोषेण मीमांसने आत्मिन स्नेपादिदोषं संभावपति, यो वा दोषेण मीमांसितः यत्र लौकिका दोषं संभावयन्ति, तस्यास्य सर्वस्यानं नाश्रीयात् ॥

तत्र हेतु:-

पाप्मान १ हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते॥२० य एवंविधस्यान्नमश्राति, स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति विज्ञायते ॥

इति षष्ठः खण्डः.

स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्र-ततः ॥ १ ॥

स एषोभिहितः मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टः, तद्देवत्यो वा । कुटुम्बिनो नित्यप्रततो यज्ञः, नामिष्टोमादिवत्का-राचित्कः ॥

तस्याग्नीन् संपादयति-

योऽतिथीनामग्रिस्स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हपत्यो यस्मिन् पच्यते सोऽन्वाहार्य-पचनः ॥ २॥

योतिथीनां जाठरोग्निः स आहवनीयः, तत्र हि हूयते । यः कुटुम्बे गृहे शिरोपासनः स गाईपत्यः, नित्यधार्यत्वान् । यस्मिन् पच्यते भ्राष्ट्राभौ सोन्वाहार्यपचनः दक्षिणाभ्रः, तत्र ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥

ऊर्जं पुष्टि प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति गृहाणाम-भाति यः पूर्वोऽतिथेरभाति ॥ ३॥

योतिथेः पूर्वमश्राति स गृहाणां कुलस्य सम्बन्धि ऊर्गादिक-मश्राति भक्षयति विनाशयति । ऊर्गन्नम् । इप्रमिश्चेत्रादि । पूर्त स्मार्त कर्म खातादि । अन्ये प्रसिद्धाः ॥

पय उपसेचनमन्नमग्निष्टोमसम्मितश सर्पिषो-कथ्यसाम्मतं मधुनातिरात्रसम्मतं मा १-सेन द्वादशाहसम्मितमुदकेन प्रजावृद्धिरा-युषश्च॥ १॥

पय उपसेचनं यस्य तदनमिष्रदोमनुल्यम् । सार्पेषा उपसि-क्तमन्त्रिमिति प्रकरणाद्रम्यते तदुवध्यनुरुयम् । मधुना उपसिक्त-मन्नमतिरात्रतुल्यम् । मांसेन सह दत्तमनं द्वादशाहतुल्यम्। उदकेन दत्तेन प्रजावृद्धिर्भवति, आयुषश्च । उपसमस्तमपि वृद्धि-रिति संबद्धचते ॥

प्रिया अप्रियाश्वातिथयस्स्वर्गे लोकं गमयन्ती-ति विज्ञायते ॥ ५॥

आप्रिया उदासीनाः द्विषतो निषिद्धत्वात् ॥

786

स यत्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति ददाति सवना-न्येव तानि भवन्ति ॥ ६ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यज्ञस्य प्रातस्सवना-दीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥

यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्येव तत् ॥ ७॥

यन् गन्तुमुत्तिष्ठन्तमितिथिमन्तिष्ठिति तदुदवस्यत्येव उदवसा-नीया सास्य यज्ञस्येति । प्रायेण उच्छब्दं न पर्रान्ति, केवलमन्-शब्दमेव पठन्ति, तत्राप्यर्थस्स एव ॥

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रदाश्सा ॥ ८॥ यत्सान्त्वयति प्रशंसति सा प्रशंसा दक्षिणा ॥

यत्स श्र साधयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥ संसाधनमनुव्रजनम् ॥

यदुपावर्तते सोवभृथः ॥ १०॥ उपावर्तनं अनुव्रज्य प्रत्यागमनम् ॥

इति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अस्य सर्वेस्संवन्धः ॥

राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्यसीमस्मै पूजा-मात्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥

राजाऽभिषिक्तः क्षत्रियः।सोतिथयेभ्यागतायात्मनोषि सका-शाच्छ्रेयसीं पूजां कारयेत्पुरोहितेन॥

आहितायिं चेदितिथिरम्यागच्छेत्स्वयमेनम-म्युदेत्य ब्रूयात् । ब्रात्य कावात्सीरिति । ब्रा-त्योदकमिति । ब्रात्य तर्पय १ स्त्विति॥ ३॥

यद्याहिताग्निमुद्दिश्यातिथिरभ्यागच्छेत्तत एनमितिथि स्वयमेवाभिमुख उपसर्पत् । अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निः
अन्येन शिष्यादिना कारयन्त्रपि न दुप्यति । तमभ्युपेत्य ब्रूयात् ।
व्रात्य क्वावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रते साधुः व्रत्यः स एव व्रात्यः
इति पूजाविधानम् । क्वपूर्वस्यां रात्रावृषितवानसीति । व्रात्योदक्षमिति उदकदानम् । व्रात्य तर्पयंस्त्विति रसादिभिस्तर्पयति ।
अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात् प्रतिमन्त्रमितिशब्दः ।
एतत्सर्वेषु कालेषु कर्नव्यम् ॥

पुराग्निहोत्रस्य होमादुपा श्रु जपेत् । व्रात्य यथा ते मनस्तथास्त्विति । व्रात्य यथा ते वशस्तथास्त्विति । व्रात्य यथा ते प्रियं तथास्त्विति । व्रात्य यथा ते निकामस्त-थास्त्विति ॥ १४॥

स यदि होमकालात्प्रागेवासीत तदा पुश होमादपरेणाप्ति देभेषु सादियत्वा 'व्रात्य यथा ते मनः ' इत्यादिकान्मन्त्रानुपांशु ज्ञेषत् ब्रयात् । तत्र प्रतिमन्त्रिमितिशब्दप्रयोगादर्थभेदाचतुर्णां विकल्पः । समुचय इत्यन्ये । अत्र चाध्वर्युर्यज्ञमानो वा यो होता स जपेत्ततो जुहुपात्॥

यस्योद्धतेष्वहुतेष्वग्निष्वतिथिरभ्यागच्छेत्स्वय-मेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्रात्यातिसृज हो-ष्यामि । इत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अन-तिसृष्टश्चेज्ञहुयाद्दोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५॥ उद्द्रतेप्विति बहुवचनं सभ्यावसध्यापेक्षया । यस्य नु त्रयोग्न-यः तस्याहुतोप्वित्यनेन सामानाधिकरण्याद्धोमोपि त्रिप्वपि भवति | तेनाहवनीयहोमादनन्तरमतिथावागते त्रिषु होमो न कृत इति वक्ष्यमाणो विधिभवत्येव । कः पुनरसौ ? स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् 'व्रात्यातिमृत ' अनुजानीहि हो प्यामीति । ततो जुहु-धीत्यतिमृजेत् । अतिमृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनतिमृष्टो ऽननु-ज्ञातो जुहुपात्तस्य दोषं ब्राह्मणवाक्यमाह । तदिदं सर्वमाथर्वणे पितनं प्रत्येतव्यम् । अत्र पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥

एकरात्रिं चेदातिथीन्वासयत्पार्थिवान्लोकानाभ-जयति द्वितीययान्तरिक्ष्या ५ स्तृतीयया दि-व्या १ श्वतृथ्या परावतो लोकानपारिमिता-भिरपरिमितान्लोकानाभेजयतीति विज्ञा-यते॥ १६॥

य एकरात्रिमतिथी न्वासयति स पृथिव्यां भवान् लोकान-भिजयति । द्वितीयया राज्या अन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः सुखस्य परा मात्रा येषु लोकेषु, तानभिजयति।

अपारीमिताभी रात्रिंभिरपरिमितान् लोकानभिजयतीति, विज्ञा-यते ब्राह्मणं भवति ॥

असमुदेतश्चेदातिथिर्बुवाण आगच्छेदासनमुदक-मन्न श्रोत्रियाय ददामीत्येव दद्यात्। एव-मस्य समृद्धं भवति॥ १७॥

विद्यादिरहितः असमुदेतः । स चेदितिथिरिति ब्रुवाण आग-च्छेत् तदा तस्मै आसनादिकं शोत्रियाय ददामीत्येवं मनासि कृत्वा दद्यात्। एवं ददतोस्य तद्दानं समृद्धं भवति, श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥

इति सप्तमः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्जुलायां द्वितीयप्रश्चे तृतीयः पटलः.

येन कृतावसथस्स्यादातिथिनं तं प्रत्युत्तिष्ठतप्रत्य-वरोहेद्दा पुरस्ताचेदिभवादितः॥ १॥

येन गृहस्थेनातिथिः कृतावसथस्स्यात्, कृतावासः दत्तावा-सस्स्यात्, 'द्वितीययान्तरिक्ष्यान् ' इत्यादिवचनाद्वितीयादिष्वह-स्सु तं प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेत्, नाप्यासनात्प्रत्यवरोहेत्, स चेत्त-स्मिन्नहानि पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवादिते तु अभिवादनाय प्रत्यतिष्ठेत् प्रत्यवरोहेच ॥

शेषभोज्यतिथीना १ स्यात् ॥ २ ॥

¹अ. प. ध. २-७-१६.

'अतिथीनेवाग्रे भोजयेत्' इत्येव सिद्धे वचनमिदं प्रमादा-द्यदन्नं न दत्तं अतिथये, तन्न भुक्षीतेत्येवमर्थम् ॥

न रसानगृहे भुज्जीतानवशेषमतिथिभ्यः॥३॥

आगामिभ्योतिथिभ्यो यथा न किञ्चिद्वहेवशिष्यते तथा गव्यादयो रसा न भोज्या इति, सद्यः संपादियतुमशक्यत्वाद्र-सानाम् ॥

नात्मार्थमभिरूपमनं पाचयेत्॥ १॥

आत्मानमुहिक्याभिरूपमनं स्वाद्वपूपादि न पाचयेत् ॥

गोमधुपर्काहीं वेदाध्यायः॥ ५॥

साङ्गस्य वेदस्याध्येता वेदाध्यायः । सोतिथिर्मधुपर्कमहिति, गां च दक्षिणाम् ॥

आचार्य ऋत्विक्सातको राजा वा धर्मयुक्तः॥ अवेदाध्याया अप्याचार्यादयो गामधुपर्कार्हाः। अत एव ज्ञायते एकदेशाध्यायिनावप्यात्विगाचार्यौ भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो

विशेषणम् । वाशब्दस्समुचये ॥

आचार्यायित्वेजे श्वशुराय राज्ञे इति परिसंव-त्सरादुपतिष्ठद्वयो गौर्मधुपर्कश्च ॥ ७॥

एतद्वह्ये व्याख्यातम् । गौरत्र दक्षिणाधिका विधीयते ॥ कोसो मध्रपर्क इत्यत आह—

द्धि मधुस १ सृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुस १-सृष्टम् ॥ ८॥

¹आ. प. ध. २-४-११.

गृद्योक्तस्यानुवादोयमुक्तरविवसया।। अभाव उद्क्रम् ॥ १॥

द्धिपयसोरभावे उदक्यापि देयम् । मधुसंसृष्टिमित्येके । नित्य-न्ये, पूर्वत्र पुनर्मधुसंसृष्टग्रहणात् * ॥

'वेदाध्यायः गं इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह-

षडङ्गो वेदः ॥ १०॥

षाडुरङ्गगुन्तो वेदो गृह्यते ॥

कानि तान्यङ्गानीत्यत आह—

छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शिक्षा छन्दोविचितिरिति ॥ ११ ॥

छन्दो वेदः, तत्कल्पयतीति प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गकलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुकत इति छन्दःकल्पः, कल्पसूत्राणि । व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सूर्यादीनि ज्योतीं त्यिधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धचभावे यत्नः कार्यः । नदप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्टानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निकक्तमिष व्याकरणस्यैव कात्सर्न्यम् । श्रीक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकमध्ययन-काले कर्मणि च मन्त्राणामुद्यारणप्रकारं शिक्षयतीति । पृषो-दर्शादित्वाद्दीर्घः । गायत्र्यादीनि छन्दांसि यया विचीयन्ते विवि-

^{*}घ· अ. ' उदकमि मधुंससृष्टिमिति ' इत्यधिकः पाठः. †आप. ध. २-८-५.

च्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविचितिः । एतान्यङ्गानि । अङ्गसंस्तवा-दङ्गत्वम्—

मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं शोत्रमुद्दिएं छन्दसां विचितिः पदे ॥ शीक्षा भागन्त्र वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ॥ इति। उपकारकत्वाच । उक्त उपकार: ॥

अत्र चोदयति-

शब्दार्थारम्भणानान्तु कर्मणाश् समाम्रायस-माप्तौ* वेदशब्दः । तत्र सङ्घा विप्रति-षिद्धा ॥ १२॥

शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकानि अग्निहोत्रादीनि. तेषां समाम्राय उपदेशः, तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तः अनुष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते, वेदयति धर्मं विदन्त्यनेनेति वा धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानु-ष्टानपर्यन्त उपदेशो भवति, किन्तु कल्पसूत्रैरपि सहित: । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात् पश्चेवाङ्गानि । तत्र षट ङ्घा विप्रतिषिद्धेति ॥

परिहरति-

अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्स-मयः॥ १३॥

^{*}घ. समाप्तो.

अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि, न वेदस्वरूपाणि, पौरुषेयत्वस्मर-णात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि, भूयिष्टानि स्व-वाक्यानि । अङ्गानाञ्च तेषां प्रधानवाचिभिद्दाब्दैः, छन्दः, वेदः, व्राह्मणम्, इत्यादिभिः व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदां सिद्धान्तः। ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टतरं द्रएव्यो । यत्तुक्तं न मन्त्रद्वाह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति, न होष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पर्यतीति, पुरुषापराधस्स भवति। इदन्तु भवानाचष्टां: कल्पसूत्रकाराणामियं प्रयोगकल्पना कतस्त्येति। न्यायोपवंहिताभ्यां मन्त्रव्राह्मणाभ्यामिति वक्तत्यम्। नान्या गतिः । एवं सति भवानिष यततां नाहशस्यामिति । ननो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमवभोत्स्यत * इति ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्र गते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥

इत्यष्टमः खण्डः.

श्वोभूते यथामनसं तर्पयित्वा स॰साध-येत् ॥ १ ॥

अतिथिमभ्यागतं केन चित्कारणेन निराक्तत्य भोजने प्रवृत्तो यत्र गते यदवस्थां प्राप्ते भोजने स्मरेन् धिक्षयासौ निराकृत इति, तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्बहन्युपोष्य अपरेशुस्नमान्वष्य यथामनसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्तमनुद्रजेत् ॥

^{*}घ. ट-पूर्णस्सेत्स्यतीति.

आ कुत इत्यन आह-

यानवन्तमा यानात्॥२॥

स चेदितिथिर्यानवान् भवति तमा तदारोहणादनुव्रजेत्॥

यावनानुजानीयादितरः ॥ ३॥

इतरो यानरहितः । स यावन्नानुज्ञानीयात् गच्छेति ताव-दनुवजेन्॥

अप्रतीभाषा १ सीम्रो निवर्तत ॥ १ ॥

यदि तस्यान्यपरतया अनुज्ञायां प्रतिभा वृद्धिर्न जायते तदा सीमि प्राप्तायां ततो निवर्नेत । प्रतेदीर्घर्छान्दसः । संसाधयेत् इत्यादि सर्वातिथिसाधारणम् ; न निराह्ततमात्रविषयम् ॥

सर्वान् वैश्वदेवे भागिनः कुर्वाता श्वचण्डा-लेभ्यः॥ ५॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमूपस्थिनान् सर्वानेव वेश्वदेवे भागिनः कुर्वीत । आ श्वचण्डालेभ्यः । अभिविधावाकारः । तेभ्योपि किञ्चिद्देयम् । तथा च मनुः-

> शूनां च पतिनानां च अपचां पापरोगिणाम्। वायसानां किमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्धवि ॥ इति ॥

नानह्यो द्यादित्येक ॥ ६॥

अनर्हद्रयश्चण्डालादिभ्यः न द्यादित्येके ग्रन्यन्ते । तत्र दाने अभ्युदयः, अदाने न प्रत्यवायः ॥

¹मन, ३-९२.

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत्॥णा

उपेतः कृतोपनयनोऽसमावृत्तः, स स्त्रीणामनुपेतस्य च उच्छिष्टं न भुर्जीत। एवं सित समावृत्तस्योच्छिष्टं भुज्जानस्य न दोष-स्स्यात् । एवं नहींपेतः आन्तात्कृतदारोक्तदारो वा स्त्रीणामनु-पेतस्य चोच्छिप्टं वर्जयेत् । एवमप्युपेतस्य यस्य कस्य चिदपि यदुच्छिष्टं नद्भोजने न दोषः स्यान्। धिनुत्र्येष्टस्य च भ्रानुक्षचिछ्षं भोक्तव्यम् भे इत्येतिन्यमार्थं भविष्यति, पितुरेव भातुरेवेति। यदोवं, सूत्रमेवेदमनर्थकम्, तस्मादेव नियमादन्यत्राप्रसङ्गात् । इदं र्ताह प्रयोजनं-यदा पिताऽनुपेतः, पुत्रस्तु प्रायिश्वत्तं कृत्वा क्टनोपनयनः, तदा तं प्रति पितुरनुपेतस्योच्छिष्टं प्रतिषिध्यते । एवं ज्येष्ठोपि द्रष्टव्यः। एतदापि नास्ति प्रयोजनं, उक्तं हि— 'धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम्' इति, 'तेषामभ्यागमनं भाजनं वि-वाहमिति च वर्जयेत् १ इति च । तथा स्त्रीणामित्यतिकमर्थं ? मातुरुच्छिष्टप्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः ? 'मातरि पितर्याचार्य-वच्छुश्रूषा , इति वचनात् 'यदुच्छिष्टं प्राश्नाति। हविरुच्छिष्टमेव तत्र हत्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्ट्रेन संस्तवाच । नैतदपि सारम्, ' षिनुर्ज्येष्टस्य च ¹ इत्यत्र पिनुर्ग्रहणादेव तस्या अप्रसक्तः । तस्मात्केषु चिज्जनपदेषु भार्यया अनुपनीतेन च सह भोजनमा चरन्ति, यथाह बोधायनः-'यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः। यथैतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनम् ⁹⁶ इति ; तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ ८ ॥

¹आप. ध. १-४-११. ²आप. ध. १-४-१२. ³आप. ध. १-१-३३. ⁴आप, ध. १-१४-६. ⁵आप. ध. १-४-१, २. ⁶बो. ध. १-२-२, ३.

सर्वाणीति वचनाद्विक्षाप्युदकपूर्वकमेव देया ॥ यथाश्रुति विहारे ॥ १ ॥

विहारे यज्ञकर्मणि यानि दक्षिणादीनि दानानि तानि यथा-श्रुत्येव, नोदकपूर्वाणि ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधन संविभागो विहितः॥ १०॥

ये नित्या भाक्तिका भक्तार्हाः कर्मकरादयः तेषामुपरोधो यथा न भवति तथा वैश्वदेवान्ते आगतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः॥

काममात्मानं भायां पुत्रं वोपरुन्ध्यात्र त्वेव दा-सकर्मकरम् ॥ ११ ॥

दासों भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः, तमात्माद्युप-रोधेपि नोपर्रन्थ्यात्, किं पुनरागतार्थं तं नोपर्रन्थ्यादिति ॥

तथा चात्मनोनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु सम-र्थः स्यात् ॥ १२ ॥

कर्मसु अग्निहोत्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो न भवति तथात्मानं नोषसन्ध्यात्कृदुम्बी ॥

अथाप्युदाहरन्ति ।

अष्टौ यासा मुनेर्भक्षः पोडशारण्यवासिनः। द्वात्रिश्शतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः॥ आहिताग्निरनड्वाश्श्व ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अभन्त एव सिद्धचन्ति नैषा सिद्धिरनभता-मिति॥ १३॥

अथैतिसम्नात्मानं नोपमन्ध्यादिति विषये श्लोकावुदाहरिन ।

मुनेस्सन्नचासिनः अष्टौ प्रासा भक्षः, आ*स्याविकारेण।अरण्यवासी वानप्रस्थस्तस्य षोडश । द्वात्रिंशतं, प्रथमार्थे द्वितीया।

द्वात्रिंशहूमा गृहस्थस्य भक्षः । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नेष्ठिकस्य च प्रासनियमो नास्ति । द्वितीयेन श्लोकेनाहिताग्निविषये

'कालयोभीं जनं ने इत्यपि नियमो नास्तीति प्रतिपाद्यते । अनहुद्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं दृष्टार्थम् । सिद्धचितः

स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥

इति नवमः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्जवलायां द्वितीयप्रश्रे चतुर्थः पटलः.

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मा-तापित्रोर्बुभूर्षार्हतश्च नियमविलोपः ॥ १॥

भिक्षणं याचनम् । तत्राचार्यादयो निमित्तम् । बुभूर्षा भर्तु-मिच्छा । अईतो विद्यादिमतोभिहोत्रादौ नियमे योग्यार्थस्या-भावेन लोपः ॥

तत्र गुणांत्समीक्ष्य यथाइाक्ति देयम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचनः श्रुतवृत्तादिकान् समीक्ष्य शक्त्यनु-रूपमवश्यं देयम्, अदाने प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरम-प्याह-'गुर्वर्थनिवेशौषधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोगवै-श्वजितेषु द्रव्यसंविभागो बहिर्वदि । भिक्षमाणेषु कृतान्निमतरेषुः

^{*}ङ—ग्रासप्रमाणमा. †ख, ठ—हहार्थे ङ, ट—[नास्तीदं वाक्यम्]. गुआप. ध. २-१-२. ²गौ. ध. ५-२१, २२.

२६०

इति । वैश्वजितो विश्वजिद्यागस्य कर्ता । स च सर्वस्व-दक्षिणः ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम्।न तदाद्रियेत ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिः इन्द्रियप्रीतिः, तामर्थयमानो यो भिक्षते स्रकन्दनादि तन्मूल्यं वा, तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति । तस्मान्त तदाद्वियेत, अदानेपि न प्रत्यवाय:। विवाहोपि द्वितीयो न निमित्तम् सत्यां प्रथमायां धर्मप्रजा-संपन्नायाम् । तदर्थमिदं वचनम्, अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो या-जनं दानं प्रतिप्रहणं दायाद्यश् सिलोञ्जः ॥

' सर्ववर्णाना स्वधर्मानुष्ठाने रे इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्रादिभ्यो दीयते इति दायः, तमादत्त इति दायादः, तस्य भावो दायाद्यम् दायस्वीकारः। क्षेत्रादिषु पतितानि मञ्जरी-भूतानि ततरुच्युतानि वा धान्यानि सिलशब्दस्यार्थः। तेषामु-ञ्छनमङ्गळीभिर्नखैर्वा आदानं सिलोञ्छः । एतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । तेषु यज्ञदानाध्ययनानि त्रीणि द्विजाति-सामान्येन कर्तव्यतया नियम्यन्ते, इतराण्यार्थतया द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योपायान्तरानिवृत्त्यर्थान्युपदिश्यन्ते, अध्यापनादिभिरेव द्र-व्यमार्जयेत् न चौर्यादिभिरिति ॥

अन्यचापरिगृहीतम् ॥ ५ ॥

यचान्यत्केनाप्यपरिगृहीतं आरण्यं मूलफलादि, तेनापि जीवे-दिति प्रकरणाद्रम्यते । एतेन निधिव्याख्यानः ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणा-नीति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्यापि स्वकर्म अध्यापनादीनि त्रीणि वर्ज-यित्वा । दण्डलह्धं युद्धलब्धं चाधिकम् ॥

क्षत्रियवहैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यव-णिज्याधिकम् ॥ ७॥

गोरक्ष्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः । विणिजां कर्म विणिज्यम्, क्रयविक्रयव्यवहारः कुर्सादं च । 'दूतविणग्भ्याञ्च ' इति यप्रत्ययः ॥

नानन्चानमृत्विजं वृणीते न पणमानम् ॥८॥

साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता चानूचानः। अताहशमृत्विजं न वृणीते, प्राप्येतावद्देयमिति परिभाषमाणम् ॥

अयाज्योऽनधीयानः ॥ १ ॥

अनधीतवेदं न याजयेन् तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् ॥

क्षत्रियस्य युद्धं स्वकमित्युक्तम्, नत्कथं कतर्व्यमित्यत आह—
युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ॥ १०॥

युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यम् यथा तद्योगा उपायमुपदि-

शन्ति । तस्मिन् युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगस्ते तद्योगाः ॥

न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराङावृत्तानामा-र्या वधं परिचक्षते ॥ ११ ॥

न्यस्तायुधस्त्यक्तायुधः। प्रकीर्णकेशः केशान्विनयन्तुमक्षमः। प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः । पराङावृत्तः पराङ्कृषः । सर्व एते भीताः । तेषां युद्धे वधं सन्तो गर्हन्ते । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः । तथा च गौनम:-' न दोषो हिंसायामाहवे भे इति । ' न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेशः ' इति विसर्जनीयं केचिद्वदन्ति, सोपपाठः । पराङा-वृत्त इति ङकाररुखान्दसः ॥

शास्त्रेरिधगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानाथ शास्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम्॥

थथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिस्संस्कारेस्संस्कृतादशास्त्रेरिधगताः। तेषामिन्द्रियदौर्वस्यादि जितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतः च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां शास्ता शासिता आचार्यादिः निर्वेषं प्रायश्चित्तमूपदिशेत् यथाकर्म कर्मानुरूपं, यथोक्तं धर्मशास्त्रेषु ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तरन् राजानं येत् ॥ १३ ॥

अजितेन्द्रियतया विप्रतिपंत्रा नराः तस्य चेच्छासितुरशास्त्रं

¹ भी. ध. १०-१७.

शासनं अतिप्रवर्तेरन् न तत्र तिष्ठेषुः स राजानं गमयेत् एवमसौ करोतीति ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम्॥ १४॥

स राजा धर्मशास्त्रेप्वर्थशास्त्रेषु च कुशलं पुरोहितं गमयेत्, विनीयनामसाविति ॥

स ब्राह्मणात्रियुअचात् ॥ १५॥

स पुरोहितो ब्राह्मणाश्चेदितक्रमकारिणः प्रापितास्तान्तियु-अचात् नियुर्ज्जीत अनुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु ॥

अथ यदि ते तत्रापि न तिष्ठयुः तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

वलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमेरुपशोष-येत्॥ १६॥

ततस्तान्त्रियमैर्बन्धनोपवासादिभिरूपशोषयेत् । बलविशेषेण वलानुरूपम् । वधदास्यवर्जम्, वधस्ताडनादि, वधं दास्यं च वर्ज-पित्वा सर्वमन्यद्वन्धनादिकं बलानुरूपं कारयेत्, यावने मन्ये-रंश्चरेम प्रायिश्वत्ति॥

इति दशमः खण्डः.

एवं ब्राह्मणविषय उक्तम्, इतरेष्वाह—

इतरेषां वर्णानामा प्राणविष्ठयोगात्समवेक्ष्य ते-षां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥ इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितेनोक्तं

दण्डं स्वयमेव प्रणयेन् तेषां कर्माणि समवेक्ष्य नदनुरूपमा प्राणविप्रयोगान् ।अभिविधावाकारः ॥

न च संदेहे दण्डं कुर्यात्॥ २॥

अपराधसन्देहे राजा दण्डं न कुर्यात्।। किन्तु-

सुविचितं विचित्या देवप्रश्नेभ्यो राजा दण्डा-य प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥

आ देवप्रश्लेभ्यः साक्षिप्रश्लादिभिद्शपथान्तेस्सुविचितं यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येत उपक्रमेन ॥

एवं कूर्वतः फलमाह-

एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति॥ १॥

एवंभूतं वृत्तं यस्य स एवंवृत्तः । अत्र मनु:-अदण्ञान् दण्डयन् राजा दण्ञांश्वेवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाम्रोति प्रत्य स्वर्गाच हीयते ॥ इति ॥ गच्छतां प्रतिगच्छतां च पथि समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्यत आह-

राज्ञः पन्था बाह्यणेनासमत्य ॥ ५ ॥

राजात्राभिषिक्तः। स यदि व्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य पन्था रातव्यः क्षत्रियेरप्यनभिषिक्तैः किंपुनरितरैः। एत-दर्शमिवेदं वचनम् । अन्यत्र 'वर्णज्यायसां च र इति वक्ष्यमाणेनेव सिद्धम् ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्येव पन्थाः ॥ ६ ॥

आपदि शिष्यभूनब्राह्मणविषयमिदम्।शिष्यभूतेनापि ब्राह्मणेन समेत्य नस्येव गुरुणापि राज्ञा पन्था देय इति ॥

यानस्य भाराभिनिहतस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वेद्यतिब्यः ॥ ७॥

यानं शकटादि । भाराभिनिहतो भाराक्रान्तः । आनुरो व्या-धितः । स्त्री या काचिदिष । एतभ्यस्सर्वे रेव वर्णः पन्था दातव्यः । इति शब्दान् स्थिवरवासकृशादिभ्यः ॥

वर्णाज्यायसां चेतरेवणैः॥ ८॥

वर्णनोत्हरा वर्णज्यायांसः, नेषां चेतरेरपहरेवेणैः वाह्येश्व पन्था दानव्यः॥

अशिष्यतितमत्तोन्मत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वे रेव दातव्यः ॥ १॥

अशिष्टो मूर्यः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वेरेव सजातीयै-सत्कृष्टेरपकृष्टेवीणविद्धिश्च दानव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मत्राणम्, नेन प्रयोजनेन नदर्थम्, न त्वदृष्टार्थिमत्यर्थः । अत्र कौटिल्पेन देयस्य पथः प्रमाणमुक्तम्—

पञ्चारती रथपथश्चत्वारो हस्तिपथः द्वौ सुद्रपशुमनुष्याणाम्। इति ॥

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्व पूर्व वर्णमाप-द्यते जातिपरिवृत्तो ॥ १०॥

धर्मचर्यया स्वधर्मान्छानेन जघन्यो वर्णः शृद्धादिः पूर्वं पूर्वं वर्णं वैश्यादि आपद्यते प्राप्नोति । जातिपरिवृत्तौ जन्मपरिवर्तने । शूद्रो वेश्यो जायते । तत्रापि स्वधर्मानिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरा त्राह्मण इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रएव्यम् ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो वणों जधन्यं जधन्यं वर्णमा-पद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ ११ ॥

पूर्वेण गनम् । महापानकव्यनिरिक्ताधर्मानुष्टानविषयमेतत्, महापानकेषु मनेनोऽभिशम्न भे इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्त-त्वात् ॥

धर्मप्रजासंपने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ १२ ॥

श्रोतेषु गाहोंषु म्मार्तेषु च श्रद्धा भक्तिश्व धर्मसंपत्तिः। प्रजासंपत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते दारे सति नान्यां; 'दारे 'इति प्रकृते अन्यामिति स्त्रीलिङ्गिनिदेशात्तत्रार्थाद्धार्यामिति गम्यते। नान्यां भायां कुर्वात नोद्वहेत्॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥

धर्मप्रजयोरन्यनरस्याभावे कार्या उद्दाह्या । तत्रापि प्रागग्न्या-धेयात् नोध्वमाधानात्। एतदर्थमेवदं वचनम् । उभयसंपत्तौ न कार्यत्युक्ते अर्थादन्यतराभावे कार्यत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात्। यदा चान्यतराभावेषि कार्यो नदा का शङ्का उभयाभावेषि कार्येति ॥

प्रागरन्याधेयात् । इत्यत्र हेतु:-

आधाने हि सती कर्माभिस्संबद्घयते येषामे-तदङ्गम् ॥ ११ ॥

[े]आग. ध—र्-२-६.

हि यस्मादाधाने सर्ना विद्यमाना सहान्विता कर्मभिम्सम्ब-ध्यते अधिकियते । कै: १ येषामिश्वहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमूप-कारकं नै: । अत्र सतीति वचनान्यतायां नु प्रागृध्वं चाधा-नात्सत्यामाणे प्रतसंपत्तो धर्मसंपत्त्यर्थं दागग्रहणं भवत्यव । नथा च मनु:-

थार्या ये पूर्वमारिण्ये दत्त्वाद्यानन्त्यकर्मणि। पुनर्दारिक्रयां कूर्यात्पूनराधानमेव च ॥ इति । याज्ञवलक्योपि-

दाहियत्वाभिहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पितः। आहरेहिधिवहारानग्रीश्चेवाविलम्बयन् ॥ इति ।

न वाचिनिकेथे यूक्तयः कमन्ते । तेनैतन चोदनीयम्-यजमानः पूर्वमेवान्वारम्भणीयया संस्कृतः, न तस्यायं संस्कारः पुनरापाद-यिनुं शक्यः, भार्या च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासादि-प्वधिकारः स कथं नया यपुमईनीति । अन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवद्भयनिष्ठः तदा भार्यानाशे नश्यतीति पुरुषस्य पुनस्संस्कारोपि * न नोपपनः । यानि चान्वारम्भणीयां नापेक्षन्ते स्मार्तानि गार्द्याणि च तेरधिकारस्तस्या अप्यविषदः। ननु च प्रागम्न्याधानात्कर्मभिस्संबध्यते गाह्यस्मार्तेश्व, तत्कि-मुच्यते 'आधाने हि सती कर्मभिस्संबद्धचते ' इति । सत्यम् । अस्मादेव हेन्निर्देशादवसीयते प्रागाधानात्सत्यामपि धर्म-संपत्ती प्रजासंपत्ती च रागान्धस्य कदाचिद्दारग्रहणे नातीव

^{*}क, ख—कोशयोः 'संस्कारोपि 'इत्येतदनन्तरं 'नोपपन्नः । भूयस्त्वन्वारम्भणीया-मपेक्षते । अन्वारम्भणीयासंस्कारः केवलं पुरुषनिष्टः । अतः कृतान्वारम्भणी-याकस्य पुरुषस्योत्तरिक्रयास्वधिकारः उपपन्नः। स्मार्तानि गार्ह्याणि चैतदिध-काराणीति तस्या अप्यविरुद्धः ' इत्येव दस्यते.

दोष इति । अथ यस्याहिनाग्नेर्भार्या सन्येव कर्मम् अह्धाना शक्ता वा न भवति, पूत्राश्च मृता अनुत्यन्ना वा तस्य कथम् ? यदोषा युक्तिः 'धर्मप्रजासंपन्न ' इति ' कर्मभिस्संबद्ध्यते ' इति च तदा कर्तव्यो विवाह: । न च प्रागग्न्याधेयादित्यस्य विरोध: ; 'अन्यतराभावे कार्या 'इत्यम्येव स शेष: न पुनक्भया-भावे कार्येत्यस्य । भारद्वाजमूत्रे नु-यद्यप्यविशेषेण आहिताभेर्दार-क्रियाऽभ्यनुज्ञाना प्रतीयने-' अथ यदाहिनाग्निः पुनर्दारं कुर्वीत यदमी नोत्सृ जे हो कि का स्सम्प शेरन् तस्य पुनरम्याधेयं कुर्वाने-त्यार्मरथ्यः । पुनगधानमित्यालेखनः । पुनरग्न्याधेयमेव कुर्वा तत्यो इलोमिः' इति, नस्याप्येनदेन विषयः ॥

सगोत्राय इहितरं न प्रयच्छेत्॥ १५॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रं यस्य तस्मे कन्या न देया, हारीनाय हारीता, वात्स्याय वात्स्यायनीत्यादि ॥

मातुश्र योनिसंबन्धेभ्यः ॥ १६ ॥

मानुर्योनिसंबन्धाः कन्याया मानुलादयः, चकारात्पिनूरपि। एवं तेभ्योसगोत्रेभ्योपि कन्या न देया । अत्र मनू:-

असिपण्डा च या मानुरसगोत्रा च या पितु: । सा प्रशस्ता द्विजातीनां टारकर्मणि मैथूने ॥ इति । व्यासस्तु—

स्नात्वा समुद्रहेत्कन्यां सवणीं लक्षणान्विताम् । यवीयसीं भान्मनीमसगोत्रां प्रयतनः ॥ मानुस्सगोत्रामध्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि। जन्मनाम्बोरिवज्ञाने उद्देहदविद्याङ्किनः॥

भन्-१-५.

मातुस्सिपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः॥ इति ।

गौतमः—' असमानप्रवरेरिववाहः । उर्ध्व सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च । मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् ' इति ।

शङ:-'दारानाहरेत्सदशानसमानार्षेयानसंबन्धाना सप्तमपञ्च-ख मान्पिनूमानुबन्धुभ्यः १ इति ।

विसप्ट:-'गृहस्थो वीनक्रोधहर्षो गुमणानुज्ञातः स्नात्वाऽ-ममानार्षेयामस्पृष्टमेथुनामवरवयसीं सद्दशीं भार्यो विन्देन पञ्चमीं मानुबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः 'े इति ।

हारीतः—' श्वित्री कुष्ठचुटरी यक्ष्मामयाव्यव्यन्पायुरनाधेयमत्रह्मसमानाधेयमित्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितः षडयज्ञीयत्वादनाधेयमवदत्वादब्रह्म एककुलत्वात् समानाधेयमिति तस्मातसप्त पितृतः परीक्ष्य पश्च मातृतोनिधकां श्रेष्टां स्नातृमतीं भार्यां
विन्देत ' इति ।

पैठीनिसः-' असमानार्षेयां कन्यां वरयेत् पश्च मानृतः प-रिहरेत्सप्त पिनृतस्त्रीन्मानृतः पञ्च पिनृतो वा ' इति । याज्ञवल्कयः-

> अनन्यपूर्विकां कान्तामसिषण्डां यवीयसीम्। अविधुतब्रह्मचयों लक्षण्यां स्त्रियमुद्धहेत्।। अरोगिणीं स्नातृमतीमसमानार्षगोत्रज्ञाम्। पश्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा॥ इति।

विष्णुः 'असगोत्रामसमानप्रवरां भार्या विन्देत मातृनः पञ्च-मान् पितृतस्सप्तमात् ' इति। नारदः—

आ सप्तमात्पञ्चमाच बन्धुभ्यः पितृमातृतः।

¹गों. ध—४-२...५. ²वा. ध—१८-१, २. ³या. स्मृ-१-५२, ५३.

अविवाह्यास्सगोत्रास्स्युः समानप्रवरास्तथा ॥ इति । शानातप:-

परिणीय सगोत्रां तु समानव्रवरां तथा। क्तवा तस्यास्समृत्सर्गमतिक्रः विशोधनम् ॥ मातुलस्य सुनामूह्य मातृगोत्रां नथेव च। समानप्रवरां चैव त्यन्ता चान्द्रायणं चरेत्॥ इति।

मनु:-

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्तीयां मानुरेव च । मातुश्च भानुगप्तां च गत्वा चान्द्रायणं चरेन् ॥ एताश्चतस्रो भार्यार्थे नोषयच्छेत वृद्धिमान्। ज्ञातयो नानुषयास्ताः पनत्यभ्यूपयन्नधः ॥ 2 इति ।

वोधायन:-समानगोत्रां चेहुपयच्छेन्मान्वदेनां विभृयान् सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणमुपदिशेन् । त्रते परिनिधिने त्राह्मणीं न त्यजेत्। नां मानूवद्धिगिनीवन्। गर्भो न दुप्यति, काइयप इति विज्ञायने । अथ सिन्नपानेविनाहस्तद हु चायं वर्जयेत् वोधायन-स्य हि तत्प्रमाणं कर्नव्यम्। मानव्यो हि प्रजा इति विज्ञायते।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्वुदानि च। क्रनपञ्चाशदेवेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥ एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनु वर्तते। तावत्समानगोत्रत्वमन्यद्भविङ्गरोगणात् ॥ इति । सुमन्तु:- 'पिनृपत्न्यस्सर्वा मानरः तद्भातरो मानुलाः नत्सुता मानुलसुनास्तद्भगिन्यो मानुभगिन्यस्नस्मात्ता नोपयन्तव्याः इति ॥

¹ना. समृ—१२-७. ²मनु—११-१७२, १७३. ³बो. प्रवरखण्डे.

कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहभेदानाह— ब्राह्मे विवाहे वन्धुशीलश्रुतारोग्याणि वुध्वा प्रजाश् सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्ति-

विषयेणालङ्कृत्य ॥ १७ ॥

त्रह्मणा दृष्टो त्राह्मः । तिम्मन् विवाहे वरस्य वन्धादीन्तुह्वा परीक्ष्य प्रज्ञां दृहितरं सहत्वकर्मभ्यस्महकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यस्तानि कर्नु प्रतिपादयेन् दद्यान् । शक्तिविषयेण, विभक्ति-प्रतिरूपोयं निपातः यथाशक्तीत्यथं द्रष्टव्यः । यथाशक्तयळ-क्रूत्य दद्यादिति । एष त्राह्मो विवाहः । प्रज्ञासहत्वकर्मभ्य इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थञ्चेति ॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ॥ १८॥

ऋषिभिर्द्धे विवाहे मिथुनौ गावौ स्त्रीगर्वा पुंगवश्च दुहितृमते देयौ । एष आर्षः ॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९॥

देवेर्टि विवाह यज्ञनन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यादेष देवो विवाह: ॥

मिथः कामात्सांवर्ते ते स गान्धर्वः ॥ २०॥

यत्र कन्यावरो मिथो रहिस कामात्परस्परं संवर्तते मिथुनी भवतः स गान्धवीं विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । अत्र संयो-गादुत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥

इत्येकादशः खण्डः,

२७२

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्वाऽऽवहरंत्स आसुरः॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्वा आवहेरन कन्यां स आसुरः। 'वित्तेनानतिः स्त्रीमनामासुरः 'इति गौतमः। तेन कन्यांचे गृहक्षेत्राभरणादिदानेन विवाहो नासूर: ॥

दुहितृमतः प्रोथायित्वावहेरन् स राक्षसः ॥२॥

नुहिन्मनः कन्यावनः पित्रादीन प्रोथियत्वा प्रमध्य यत्रावहेरन स राक्षसो विवाहः। 'हत्वा भित्वा च शीर्षाणि मदर्नां रुदद्वयो हरेत्स गक्षसः ^१ इत्याश्वलायनः । अत्रापि विवाह-संस्कारः कर्तव्यः - द्वा चापरा विवाहा शास्त्रान्तरेषूक्ता । तत्र आश्वलायन:-' सह धर्मं चरत इति प्राजापत्यः । सुप्तां प्रमत्तां वा हरेत्स पेशाचः " इति । नाविह पृथङ्गोक्तो, ब्राह्मराक्षसयो-रन्तर्भावादिति ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान्॥३॥

तेषां विवाहानां मध्ये आद्यास्त्रयो ब्राह्माधेदैवाः प्रशस्ताः, तत्रापि पूर्वः पूर्वोतिशयेन प्रशस्त इति ॥

यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति॥४॥

प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजा प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता । तत्र मनुः-

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चनुर्धेवानुपूर्वशः। ब्रह्मवर्चिसनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥ रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्त्रिनः। • पर्याप्तभोगा धाँमप्टा जीवन्ति च शतं समाः ॥ इनरेषु तु जायन्ते नृशंसानृतवादिनः । तनया दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मजुगुप्सिनाः ॥ इति ।

प्राजापत्येन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारो विवाहा ब्राह्मणस्य, गान्ध-वराक्षसो क्षत्रियस्य, आसुरस्तु वेद्यशूद्धयोः, पैशाचो न कस्य चिदिति॥

पाणिसमूढं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५॥

व्राह्मणस्य पाणिना समूढं उपलिप्तं संमृष्टं वा भूमिप्रदेश-मप्रोक्षितं नाभितिष्टेत्, किन्तु प्रोक्ष्येवाधितिष्टेत् ॥

अधि ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ६ ॥ अभेद्राह्मणस्य च मध्ये न गच्छेन् ॥

ब्राह्मणा १श्व ॥ ७॥

अन्तरेण नातिक्रामेदित्येव, ब्राह्मणानां च मध्ये न गच्छेत्॥

अनुज्ञाप्य वातिक्रामेत् ॥ ८॥ स्पष्टम् ॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारयीत ॥ १ ॥

अग्निमुदकञ्च न युगपद्धारयेत् ॥

नानामीनां च सन्निवापं वर्जयेत् ॥ १० ॥

पृथगवस्थितानामग्रीनामेकत्र समावपनं न कुर्यात्। अग्नावींग्र न प्रक्षिपेदित्यन्ये।)

प्रतिमुखमग्रिमाहियमाणं नाप्रातिष्ठितं भूमौ

^{&#}x27;मनु. ३-३९...४१.

प्रदक्षिणीकुर्यात् ॥ ११ ॥

यदास्य गच्छतः प्रतिमुखमाभिराहियते तदा न तं प्रदक्षिणी-कुर्यात्। स चेद्भमौ प्रनिष्टितो न भवति। प्रतिष्टिते त्वमौ दृष्टे प्रदक्षिणीकुर्यादिति ॥

पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न सक्ष्रेषयेत् ॥ १२ ॥

स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेन् न बंधीयान् ॥

स्वपन्नभिम्नुक्तोऽनाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत श्वोभूत उदकमुपस्पृत्य वाचं विसृजत् 11 93 11

मुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च। अंशुमानभिनिमुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥

तयोः अभिनिम्नुक्तोऽनाश्वानभुञ्जानस्तूरणीं सर्वा रात्रिमासीत न रापीत । अथापरेतुः प्रातस्त्रात्वा वाचं विसृ जेत् । अयमस्य निर्वेषः ॥

स्वपन्नभ्युदितोऽनाश्वान्वाग्यतोहस्तिष्ठेत्॥१४॥

पूर्वेण गतम् । उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृ जेदित्यत्रापेक्षते । तत्रास्तमिते स्नानप्रतिषेधात्सायमेव स्नात्वा वाचं विसृज्य सन्ध्यामुपासीत ॥

आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

यावदङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत्, प्राणवायुमा-कृष्य धारयेत्। प्राणायामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्त्यपेक्षो विकल्पः। अत्र मनुः-

सञ्याहृतीं सप्रणवां गायात्रीं शिरसा सह। त्रिः परेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति। एतमावर्तयेत् यावद्वानिर्भवति ॥

स्वप्नं वा पापकं हृष्ट्या ॥ १६ ॥

पापक: स्वग्नो दुस्स्वग्नः मर्कटास्कन्दनादिः तं च हृष्टा ॥

अर्थ वा सिषाधियवत् ॥ १७॥

अर्थः प्रयोजनं तं च दृष्टमदृष्टं वा साधियनुमिच्छन्॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ १८॥

नियमो नाम 'उदङ्क्ष्वो मूत्रं कुर्यात्र्¹ इत्यादीनामितक्रमे च। 'आतमितोः प्राणमायच्छेत्' इति सर्वत्र शेषः॥

दोषफलसश्राये न तत्कर्तव्यम्॥ १९॥

यश्मिन्कर्मणि क्रते पक्षे दोषः फलं संभाव्यते न तत्कुर्यात्, यथा सभये देशे एकाकिनो गमनमिति॥

एवमध्यायानध्याये ॥ २० ॥

संशय इत्युपसमस्तमप्यपेक्षते । अध्यायोनध्याय इति संशय-प्यवं न तत्कर्तव्यिमिति । 'सन्ध्यावनुस्तिनते ' इत्युदाहरणम् । पूर्वस्येवायं प्रपञ्चः ॥

न संशये प्रत्यक्षवद्भयात् ॥ २१ ॥

संशायितमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षविनिश्चितवन व्यात् ॥

अभिनिम्रुक्ताभ्युदितकुनिखइयावदाम्रदिधिषुदि-

¹आप. घ. १-३१-१.

²आप. ध. १-९-२०,

धिषूपतिपर्याहितपरीष्टपारिवित्तपारिविन्नपरि-विविदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नद्याचिकरनिर्वेषो गरीयान् गरीयान् ॥ २२ ॥

आद्यों द्वो गनो । क्रनखी, कृष्णनखः । उपावा दन्ता यस्य रयावदन् रुप्णदन्नः । 'विभाषा रयावारोकाभ्याम् ' इति दत्रा-देशः, तस्यान्तलोपञ्छान्दसः । ज्येष्टायामन्हायां पूर्वं कनीयस्या वोडा अग्रदिधिषुः, पश्चादितरस्या वोढा दिधिषूपतिः। ज्येष्टे अक्टताधाने कृताधानः कनिष्टः पर्याधाता, ज्येष्टः पर्याहितः। त्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः किनष्टः परिषष्टा, ज्येष्टः परीष्ट: । अकृतविवाहे त्येष्टे कृतविवाहः कनिष्टः परिवित्त इति प्रसिद्धः, ज्येष्टः परिवित्तिः। ज्येष्टस्य भार्यामुपयच्छमानः परिविन्नः, पस्मिनगृहीतभागे वा कनिष्ठो भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिविन्नः, कनिष्ठः परिविविदानः। चकारः पर्याधानुप्रभृतीनां समुचयार्थः। एतेप्वभिनिम्नुक्तादिषु यो य उत्तरस्तरिमंस्तरिमन् द्वादशमासादिरशुचिकरिनवेषः यः पूर्वमुक्तस्तत्र गरीयान् भवति। तत्र पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयान् । अभिनिम्नुक्ताभ्युदितयोस्तु अनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विकल्पेन भवति ॥

तच लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥

यस्मिन् कौनख्यादिके लिङ्गे यत्प्रायिश्वत्तमुक्तं तचरित्वा कौनख्यादि लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्र दाराग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥

इति द्वादशः खण्डः. इति द्वितीये पञ्चमः पटलः.

सवर्णापूर्वज्ञास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रा-स्तेषां कर्माभिस्संबन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा च अपूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः।
सवर्णा सजातीया ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा अन्यस्मा
अदत्ता, न विद्यते पूर्वः पतिर्यस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोकेन विवाहसंस्कारेण संस्क्रता, 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्,'
इत्यादिशास्त्रानुगुणा वा । एवंभूतायां भार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेन
ऋनुगमनकल्पेन गच्छतो य पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्य ' इत्यादिना पूर्वमुक्तेः कर्मभिस्संबन्धो भवति । 'गच्छधः'
इति धकारोऽपपाठः ॥

दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोः॥ २॥

उभयोः मातापित्रोद्योग च तेषां संबन्धो भवति । अव्यति-क्रमश्च, चकारश्चेदर्थे, अव्यतिक्रमश्चेत्, यदि ते पितरं च मातरं च न व्यतिक्रमेषुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति ॥

अपर आह—उभयोरिप दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः। अवद्यं देयो दाय इति॥

पूर्ववत्यामसङ्स्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३॥

पूर्ववती अन्येन पाणिग्रहणेन नद्वती । असंस्कृता विवाहसं-स्काररहिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिः । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य १ तयोरेव भिथुनीभवतोः ॥

⁹आप. ध. २-१०-४.

तत्रापि दोषवान् पुत्र एव ॥ ४ ॥

तत्रेति पञ्चम्यास्त्रल्, ' इतराभ्योपि हर्यन्ते ' इति । ताभ्या-मप्युभाभ्यामितशयेन पुत्र एव दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्भौ कुण्डगोळकौ ।

पत्यौ जीवित कुण्डस्स्यानमृते भर्तरि गोळकः । असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति । किन्तु दुष्टत्वमेव। वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः अनुलोमा अनन्तरैका-न्तरद्वचन्तरासु जातास्सवर्णाम्बष्टोग्रानिषाददौष्यन्तपारशवाः । प्रतिलोगास्तु सूतमागधायोगवक्षत्त्वेदेहकचण्डालाः भै इति । एव-कारो दुहिनूनिवृत्त्यर्थः । तथाच वसिष्ठः-' पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियास्सा हि परगामिनी तामरिक्थामुपेयात् ? इति । किञ्च-' स्रीरतं दुष्कुलादिष ' इति मनुः ॥

इदानीं पुत्रेभ्यो दायविभागं वक्ष्यन् अन्यस्य भार्यायामन्येनो-त्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितुः? आहोस्वित् क्षेत्रिणः? इति विचारे निर्णयमाह-

उत्पादियतुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ न केवलं ब्राह्मणमेव, वैदिकीर्गाधा अत्रोदाहरन्तीत्याह-

अथाप्युदाहरन्ति ।

इदानीमेवाहं जनकः स्त्रीणामीष्यामि नो पुरा यदा यमस्य सादने जनियतुः पुत्रमब्रुवन् ॥

¹मनु. ३-१७४. ²गौ. ध. ४-१६, १७. ³म. स्मृ. २-२३८.

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने। तस्माद्वायाँ रक्षान्त विभ्यन्तः पररेतसः॥

अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे पर वीजानि वाप्सुः। जनियतुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतिमिति ॥ ६ ॥

जनियतुः पुत्रः ? क्षेत्रिणः पुत्रः ? इति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्तं कालमहं जनको मन्यमानः इदानी-मेव स्त्रीणामीर्प्यामि परपुरुषसंसर्गं न सह । कदेदानीम्? यदा यमस्य सादने पिनृलोके जनयितुः पुत्रो भवति, पुत्रकृत्यं परलो-कगतस्य जनयितुरेव, न क्षेत्रिणे इत्यब्रुवन् धर्मज्ञाः । एष एवार्थः किञ्चिद्विशेषेणोच्यते-रेतोधाः बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डादिकमात्मानं प्रापयति परेत्य मृत्वा यमस्य सादने पितृ-लोके | तस्मात्कारणाद्भार्यां रक्षन्ति पररेतसो बिभ्यन्तः । छान्दसो नुम्, विभ्यतः। अतो यूयमपि अप्रमत्ता अवहिता भूत्वा एतं तन्तुं प्रजासन्तानं रक्षथ । लोडथें लट्, रक्षत । किमर्थप्? वः युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि मा वाष्मुः । व्यत्ययेनायं कर्मणि कर्नृप्रत्ययः । मा वाप्सत, उन्नानि मा भूवन् । अपर आह-पर-शब्दाङ्बसो लुक् । परे पुरुषाः वः क्षेत्रे वीजानि मा वाप्सु-गिनि । यस्मान् सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्रफलं भवति । वेत्ता भार्याया लब्धा क्षेत्री व्यर्थमेव तन्तुमतं कुरुते आत्मसा-त्करोति । इतिशब्दो गाधासमाप्तौ । एतच क्षेत्रिणोनुज्ञामन्तरेण

पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा नु क्षेत्री वन्ध्यो सम्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमूत्पादयेति, यदा वा सन्तानक्षये विधवां नियुक्षते, यथा विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रं सत्यवती व्यासेन, तदोत्पनः पुत्रः उभयोरिष पुत्रो भवति वीजिनः क्षेत्रिणश्च । द्वामुप्यायणश्च स भवति । तथाचार्य एवाह-'यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत् , इति । याज्ञवन्कयोप्याह-

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादिनस्मृतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाना च धर्मतः ॥ इति । नारदोपि-

द्वामुप्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् । रिक्थादर्धं समादद्याद्वीतिक्षेत्रिकयोस्तथा³ ॥ इति ।

यदि पूर्ववत्यादिषु मेथुने दोषः, कथं नाँह कनभरद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुः,? वसिष्टश्चण्डाकीमक्षमालाम्,? प्रजा-पतिस्त्वदृहितरम् ? तत्राह-

हष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७॥

सत्यं दृष्टोपमाचारः, स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मः, गृह्यमाण-कारणत्वान् । न चैनावदेव, पूर्वेषां साहसं च दृष्टम्, यथा जामदग्न्येन रामेण पितृवचनादविचारेण मातुरिशरिछन्न-मिति ॥

किमिदानीं तेषामपि दोषः? नेन्याह—

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते॥ ८॥

¹आप. श्री. १-९-७. ²या. २-१३०. ³ना. स्मृ. १३-२३.

ताह्यां हि तेषां तेजः, यदेवंविधेः पाष्मभिर्न प्रत्यवयन्ति। तथाच छान्दोग्ये श्रूयते—'तदाथेषीकातूलममौ प्रोतं प्रदूषेतेवं पास्य सर्वे पाष्मानः प्रदूषन्ते भे इति ॥

न चैतावता अर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह-तद्दन्वीक्ष्य प्रयुक्षानस्सीद्त्यवरः ॥ ९ ॥

तदिति 'नणुंसकमनणुंसकेनैकवच्च' इत्येकशेषः, एकवद्भावश्च । तं च व्यतिक्रमं तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमिष तथा प्रयु-श्चानोऽवरः इदानीन्तनः सीदिति प्रत्यवैति । न ह्यिमस्सर्व दहती-त्यस्माकमिष तथा शिक्तिरिति ॥

पुत्रप्रसङ्गेनाह—

दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥ १०॥

दानग्रहणेन विक्रयो गृद्यते त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणम्, धर्मग्रहणात्, स्वीकारसाम्याच । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशिवधेषु दत्तक्रीत-योरपि पुत्रयोः मन्वादिभिः पितत्वान्तायं सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि १ ज्यष्ठपुत्रविषयः, एकपुत्रविषयःः स्वीविषयो वा । तथा च विसष्ठः—' न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । न त्वेकं पुत्रं दद्यात्स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्वी पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णी-याद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्वर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीप्यन् बन्धूनाद्व्य राजिन चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याद्वतीभिर्द्धत्वा अदूरबान्धवं सिन्न-कृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात् १ इति । विश्वजिति च सर्वस्वदाने गवा-दिवदपत्यं न देयमिति । विक्रयस्तु सर्वत्र निषिद्धः । तत्रोपपात-केषु याज्ञवल्वय आह—

¹छां. ५-२४-३.

²वा. ध. १५-३...६.

नास्तिवयं व्रतलोपश्च मुतानाञ्चेव विक्रयः । इति । बहुचब्राह्मणेषि शुनदशेफाख्याने दृश्यते—'स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्मान उवाच भे इत्यां हि । पुत्रप्रकरणे अपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लिङ्गम्, न पनन्त्यनेनेत्यपत्यिमिति ॥

ऋणमिस्मित्सन्यत्यमूनत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पर्यचेडजीवतो मुखम् ॥ इति ॥ विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थ श्रूयते तस्माद्दृहितृमतेतिरथ श्रातं देयं तन्मिथु-याकुर्यादिति । तस्यां क्रयशब्दस्सङ्स्तु-तिमात्रं धर्माद्धि संबन्धः ॥ ११ ॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदे श्रूयते । तस्माद्वाहितृ-मते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच दुहितृमान्मिथुयाकु-र्यात् । 'मा देवानां मिथुयाकर्भागधेयम् व इति दृश्यते । मिथु-याकुर्यादिति कोर्थः ? वरायेव पूनर्दद्यात् इति । तदिदं दानं का-म्यं कामनिमित्तम् ? 'यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति भ इति, ऋषितृल्याः पुत्ना यथा स्पृरिति । ततश्च धर्मार्थ प्रजार्थ, न विक्रपार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः कचित्समृतौ दृश्यते स संस्तृतिमात्रम् द्रव्यप्रदानसाम्यात् ; न मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः ? हि यस्माद्धर्मादेव हेतो-स्सम्बन्धो दम्पत्योरिति । 'आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ' इत्यत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः-

¹या. ३-२३६. ² ऐत. ब्रा. ७-३-१५.

³ ते. सं. १-३-७.

⁴आप. ध. २-१०-४, ⁵आप. ध. २-११-१८.

यासां नाददने शुल्कं ज्ञानयो न स विक्रयः। अर्हणं नत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥ इति । एतच सर्वं 'दानं ऋषधर्मश्चापत्यस्य न विदाते ।" इत्यस्य व्यभिचारिनवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥

अथ दायविभाग:-

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा ॥ १२ ॥

इति त्रयोदशः खण्डः.

जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं क्रीवमुन्मत्तं पतितश्च परिहाप्य ॥ १ ॥

एकेन प्रधानेन केन चिद्धनेन गवादिना ज्येष्टं पुत्रं तोषयित्वा तुप्तं कृत्वा जीवनेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं आत्मना परस्परं च तेषाम् । सायान्याभिधानात्क्रमागतं स्वयमार्जितञ्च । क्रीबा-दीन्वर्जीयत्वा । क्रीबादिग्रहणं जात्यन्धादीनामप्युपलक्षणम् । यथाह मनु:-

अनंशो क्रीबपतितौ जात्यन्धबिधरौ तथा। उन्मत्तजडम्काश्च ये च केचिनिर्दियाः ॥ इति । अन्धादीनां पुत्रसद्भावे नेप्यंश्रश्हराः । एवमुन्मत्तपतिनौ निवृत्तनिमित्तौ । क्वीबादयस्तु भर्तव्याः । पुत्रविभागकालः स्मृत्य-न्तरवशाद्गाह्यः । तत्र नारदः-

³म. स्मृ. ९-२०१. *घ-ते त्वंशहरा:, ङ-तेंशहरा:,

मानुनिवृत्ते रजिस प्रतासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे * पितर्युपरतस्पृहे | | इति |

यदा च पुत्राणां पृथक्कर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे भवनः सोपि कालः। 'तस्माद्धम्या पृथक्षिया 'इति वचनात्। जीविनिति वचनं जीवन्नेवावर्यं पुत्रान्विभजेदेष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्य-था तदनर्थकम्, अजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जिने पिनुरिच्छया विषमविभागो दाँशतः। न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यते । वक्ष्यति च-' जायापत्योर्न विभागो विद्यते ' इति । केचिन्तु पिनुदूर्विशावित्याहुः-

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजनात्मनः पिता । इति दर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । पुत्राणामेकैक एवांदाः सभार्याणां तथा पित्रपीति । यद्वा-पुत्रा-णामेवांशसाम्यम्, आत्मनस्त्वाधिक्येपि न दोषः । अत्र हारीतः-'पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः यद्याग्रयणस्स्कन्देदुपदस्येद्वा इतरे भियो गृह्णीयात् ' इति । विभागादूर्ध्व पित्रोर्जीवनाभावे पुत्रभा-गेभ्यो याद्यमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥

अथ मृते कुटुम्बिनि तद्धनस्य गतिमाह—

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥

पुत्राभावे इति वचनात् सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णायुः, अविशे-षात्समम् । तत्र नारदीये विशेष:-

¹ना. स्मृ. १३-३. ²आप. ध. २-१४-१६. ³ना. स्मृ. १३-१२. ांमुम्बे. घ. इ. झ. ट-इस्येदितरे. *****ख, रमणात्.

यिछएं पितृ *दायेभ्यो दत्वर्णं पेतृकञ्च यत् । भातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता¹ ॥ इति ।

कात्यायनस्तु-

भात्रा पितृत्यमातृभ्यां कुदुम्बार्थमृणं कृतम् । विभागकाले देयं तद्विविधिभस्सममेव तु ॥ इति ।

अत्र याज्ञवल्क्ये-

पिनुरूध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्रै । इति । तदत्र नोक्तम् पुत्रेरेव सह वृत्तिरस्या इति । तथाच मनु:-पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति । एवं मानुरप्यभावे तद्धनं भर्तृ † कुललब्धं स्वयमाजितं पुत्रा अप्रताश्च दुहितरस्समं गृह्णीयुः।

स्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम् ॥ इति वृहस्पति: । पितृकुललब्धन्तु अप्रत्ता एव दुहितरः।

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥ इति मनुः। अथ प्रता दृहितरः, पुत्राश्व, तदा कथम्?

> जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः । भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति मानवमेव।

²या. स्मृ. २-१२६. ³मनु. ९-३. ¹ना. स्मृ. १३-३२.

मनु. ९-१३१.

⁶मनु. ९-१९२.

^{*}मुम्बे झ ट-प्रीति.

[†]घ. इ-भात,

अत्र व्यासः—

असंस्क्रतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् । संस्कार्या भानभिज्येष्टेः कन्यकाश्च यथाविधि ॥ इति । अत्र क्रमविवाहे वृहस्पति:-

> ब्रह्मक्षत्रियविद्भा विष्रोत्यन्नास्त्वनुक्रमात्। चतुस्त्रिद्वचेकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम्।। क्षत्रज्ञास्त्रिद्वयेकभागा विद्वौ तु द्वयेकभागिनौ । इति ।

मानवे च स्पष्टमुक्तम्-

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु । धर्म्य विभागं कुर्वात विधिनानेन धर्मवित्।। चतुरोंशान्हरेद्विप्रस्नीनंशान् क्षत्रियास्तः। वेश्यापुत्रो हरेह्नचंशमेकं शूद्रासुतो हरेत् ॥ इति । यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा, तत्र क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्वचेक-भागाः । यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रस्स सर्वे हरेच्छूद्रापुत्रवर्जम्। यथाह देवल:-

अनुलोम्पेकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभागभवेत् । निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीय *भाक् ॥ द्वौ सिपण्डस्सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत् ॥ इति । निषादः पारशवः । क्षत्रियादिविषये बृहस्पतिः-

> न प्रतिग्रहभूदेंया क्षत्रियादिसुताय वै। यद्यप्यस्य पिता दद्यानमृते विप्रासुतो हरेत् ॥

मनु. ९-१५२, १५३.

शूद्रचा द्विजातिभिजातो न भूमेर्भागमहीते । सजातावाषुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

याजवल्क्य:-

जातोषि दास्यां शूद्रेण कामतोंशहरो भवेत्।

मृते पितिर कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥ इति ।
भार्याविषये विष्णुः—'मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः 'इति ।
अत्र—

ओरसः पुत्रिका वीजक्षेत्रज्ञो पुत्रिकासुतः।
पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसंभवः॥
दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः क्रित्रमश्चापविद्धकः।
यत्र क्रचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पश्च च॥
अनेनैव क्रमेणेषां पूर्वीभावे परः परः।
पिण्डदोंशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः॥ इति।
धर्मपत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायाम् '

औरसो धर्मपत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायाम् ' इति पूर्वमुक्तः । गौतमः—'पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योगि प्रजापतिं चेष्ट्रास्मदर्थमपत्यिमिति संपाद्य* ' इति । वृहस्पतिः—

एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः।

तत्तुल्याः पुत्रिकाः प्रोक्ताः भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः ॥ इति ।

मनु:-

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोनुजायते। समस्तत्र विभागस्स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः भाइति।

¹या. २-१३६.

²आप. ध. २-१३-१.

³गो. ध. २८-१८.

⁴मनु, ९-१३४.

याज्ञवल्क्य:-

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितस्सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ अयमेक एवोत्पादियतुर्वीजजः, क्षेत्रिणस्तु क्षेत्रजः। बृहस्पति:-

> पौत्रोथ पुत्रिकापुत्रस्वर्गप्राप्तिकरावुभौ। रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समो संपरिकीर्तितौ ॥ इति ।

कार्यप:-

सप्त पौनर्भवाः कन्याः वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गळा ॥ उदकस्पाँशता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ॥

कात्यायनः-

क्रीबं विहाय पतितं या पुनर्रुभते पतिम्। तस्याः पौनर्भवो जातो व्यक्तमूत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनु:-

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेकामा वोदुः कन्यासमुद्भवः ॥

नारदः-

कानीनश्व सहोढश्व गृहायां यश्व जायते। तेषां वोढा पिता ज्ञेयः ते च भागहराः पितुः ॥ इति । वसिष्ठ:-

¹या. स्मृ. २-१३०. ²मन्. ९-१७२.

अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देन तुन्यनः । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेहनम् ॥ इति । अनूढायामेव मृतायां मातामहस्य पुत्रः । अन्यथा वोढुः । यनुः-

> या गाँभणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती। वोद्रस्स गर्भो भवति सहोह इति चोच्यते ॥ उत्पाद्यते गृहे यस्य न च जायेत कस्य सः। स गृहे गृह उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥

दत्तविषये भान्पुत्रेषु सत्सु तेप्वेक एव ग्राह्यः। तत्र क्षेत्र-जः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः-अथ दत्तकीतकृत्विमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्षेयेण जानास्ने असंहतकुलीना द्वचामुप्यायणा भवन्तीति ।

मनु:-

भानृणामेक जातानामेक श्वेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे नेनैव पूत्रेण पूत्रिणो मन्रव्रवीत् ॥ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे माताित्रोर्यमन्तिकात्। स हि क्रीतस्सूतस्तस्य सहशोऽसहशोपि वा ॥ मातापितृविहीनो यः त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयदास्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥ सहरान्तु प्रकुर्यातां गुणदोषविवर्जितम् *। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्त् कृतिमः ॥

¹वा. ध. १७-२३. भनु. ९-१७३, १७४. ³मनु. ९-१६९, १७०.

⁴मनु, ९-१८२. ⁵मनु. ९-१७७.

[%]मुद्रि—विचक्षणम्.

360

```
मातापितृभ्यामुतमूष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
       यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्वस्य उच्यते ।। इति ।
सर्वे ते सजातीयाः।
    सज्ञातीयेप्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।
इति याज्ञवस्यवचनात्।
विष्णु:- ' यत्र क च नोत्यादितस्त् द्वादशः ' इति ।
याज्ञवल्वयः-
        पिण्डदोशहरश्चेषां पूर्वाभावे पर:पर:2 । इति ।
मनु:-
        श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पाषीयान् रिक्थमहीते । इति ।
नारद:-
        क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।
        ज्यायसोज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात्<sup>4</sup> ॥ इति ।
देवल:-
        सर्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।
        औरसे पुनरूत्पने तेषु ज्येष्टचं न तिष्टति ॥
        तेषां सवर्णा ये पुत्राः ते तृतीयांशभागिनः।
        शेषास्तमुपजीवेयुः ग्रासाच्छादनसंभूताः ॥ इति ।
मनु:-
         षष्टन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पेतृकाद्धनात्।
         औरसो विभजेहायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ।। इति ।
वृहस्पति:-
         क्षेत्रजाद्यास्तुतास्त्वन्ये पञ्चषद्भभागिनः। इति।
      <sup>1</sup>मनु. ९-१७१. <sup>2</sup>या. स्मृ. २-१३५. <sup>3</sup>मनु. ९-१८४.
      <sup>4</sup>ना. स्मृ. १३-४९, <sup>5</sup>मनु. ९-१४६.
```

हारीत:—विभिनिष्यमाण एकविंदां कानीनाय दद्यान्, विद्यां पोनर्भ-वाय, एकोनविंदां द्व्यामुप्यायणाय, अष्टाददां क्षेत्रजाय, सप्तददां पुत्रिकापुत्राय, इनरानोरसाय । इति । विसष्टः—'पुत्रं प्रतिग्रहीप्यन्' इति प्रक्रम्य ' तिंस्मश्चेत्राति गृहीन औरस उत्पद्येन चनुर्थमागमाक् ' इति । एवमेतेषु वास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तम्, 'तेषां कर्मभिस्सं-वन्धः । दायेनाव्यतिक्रमश्च ' इति तद्वर्मपत्नीजे पुत्रे सित क्षेत्र-जादीनां समादाभाक्तप्रतिषेधपरं वेदिनव्यम् ।

अथाविभाज्यम् – नत्र मनुः –

अनुपद्मन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्। स्वयमाहितलब्धं तन्नाकामो दानुमहिति ॥ इति । कात्यायनः—

नाविद्यानां नु वैद्येन देयं विद्याधनात्क्वचित्।
समिविद्याधिकानान्नु देयं वैद्येन तद्धनम्॥
पश्भक्तोषयोगेन * प्राप्ता विद्या यदान्यतः।
तया प्राप्तं नु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते॥ इति।
व्यासः—

पितामहिषतृभ्याञ्च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् । तस्य तन्त्रापहर्तव्यं शोर्यभार्याधनं तथा ॥ इति ।

याज्ञवल्क्य:-

क्रमादभ्यागनं द्रव्यं हतमप्युद्धरेतु यः। दायादेभ्यो न तहदाहिद्यया लब्धमेव च⁴॥

¹वा. ध. १५-६, ९.

²आप. ध. २-१३-१.

³मनु. ९-२०८.

⁴या. स्मृ. २-१२१.

^{*}घ. ट—भुक्तोपयोगेन, ङ—भक्तप्रदानेन.

पत्यौ जीवित यस्स्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते ॥ व्यास:-

साधारणं समाभित्य यत्किञ्जिद्वाहनायुधम् ॥ शौर्यादिनाप्रोति धनं श्रातरस्तत्र भागिनः॥ तस्य भागद्वयं देयं दोषास्स्युस्समभागिनः । इति । इति पुत्रविभागः । तदभावे मृतस्य यः प्रत्यासन्नः स दायं हरेत्, इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः।

> लेपभाजश्चनुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तयः विण्डदातेषां साविण्छां साप्तपूरूषम् ॥

इति सिपण्डलक्षम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स स गृह्णीयादि-ति। भार्यां तु रिक्थग्राहिणः सपिण्डा रक्षेयुः। न तु दायग्रह-णिबत्याचार्यस्य पक्षः । श्रूयते हि—'तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रियाः अदायादीः ' इति । मनूरपि-

निरिन्द्रिया अदायादीः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिः । इति । अत्र स्पिण्डा स्थावे वृहस्पतिः—

> अन्यत्र त्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः। तन्स्रीणां जीवनं ददादेष दायविधिः स्मृतः ॥ अनार्थं नण्डुलप्रस्थमधराहे नू सेन्धनम्। वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासनः ॥ एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।

¹मन्. ९-२००.

²मनु—९-१८. 'निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोतृतमिति स्थितिः' इति मुद्रितकोशे. *ख्-नादिकम्. †घ-अपुत्रधनविभागः. ∓वाशनम्•

वसनस्यात्रानस्येव तथैव रजकस्य च ॥ धनं व्यपोद्य तिच्छप्टं दायादानां प्रकल्पयेत् । धूमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्त्रानतः पुरा ॥ वसनात्रानवासांसि विगणय्य धवे मृते । इति ।

व्यास:-

द्विसाहस्तः परो दायः स्त्रिये देयो धनस्य तु ।

यच भर्ता धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥ इति ।

पणानां दे सहस्ते परिमाणमस्य दिसाहस्तः एष परो दायस्म्नियाः,
नाधिकः इति । एतत्प्रभूते धने, ज्ञातयश्च न रक्षेपुरिति शङ्कायाम्।
एवम् 'पत्नीदृहितरश्च ' इत्यादीनि यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि
तान्यप्येवमेव द्रष्टव्यानि । अत्र पिनरि स्नातरि सोदयें च
जीवति सति सोदयों स्नाता गृह्णीयादित्येके । तथाच शङ्कः—
'अपुत्रस्य स्वर्यातस्य स्नातृगामि द्रव्यं, तदभावे मातापितरों
हरेयानां पत्नी वा ज्येष्टेति ।

देवल:-

ननो दायमपुत्रस्य विभन्नरंत्सहोदराः। नुल्या दुहितरो वापि धियमाणः पिनापि च ॥

*मुंबे—क-श्राव्यं सन्ध्यायां स्नानतत्परा.

¹या. स्मृ. २-१३८.

ंगातमस्तु—पुत्राभावे पत्या सिपण्डादिभिस्समांशश्रहणमाह—'पिण्डगोत्रऋषि-संबन्धा रिक्यं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य '(गो. ध. २८-२१) इति।अस्यार्थः। अनपत्यस्य रिक्यं पिण्डसंबन्धास्सिपण्डाः प्रत्यासित्तक्रमेण भजेरन् । तदभावे गोत्रसंबन्धास्सगोत्राः । तदभावे ऋषिसंबन्धास्समानप्रवराः । स्त्री च पत्नी च । स्त्रियाः पृथिङ्किर्देशात् चशब्दाच यदा सिपण्डा भजेरन् तदा तस्सह स्त्री एकमंशं पृक्षीयात् । ततश्र—'पितुरूक्ष्वे विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ' इतिवत् सिपण्डादिभिस्सहश्रहणमुक्तिमिति वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामदे॥ इत्ययमिकः पाठः क. स्त. मुम्बे पुस्तकेषु दृश्यते.

स्वर्णा भातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् । इति । याज्ञवल्क्य:-

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदर्यस्य तु सोदर:। दद्याचापहरेद्वांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदयीं धनं हरेत्। असंसृप्टचिष नादवात्संसृष्टो नान्यमानुजः ॥ इति । अत्र सोदरस्येति विशेषवचनात् 'पत्नीदृहितरश्च ' इत्यन भातृ-ग्रहणं भिन्नोदरविषयमिति । प्रत्यासत्त्यति शयातियतैवेति वयम् । तदभावे सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तदभावे भिन्नोदराः । तद-भावे पितृव्यः इति द्रष्टव्यम् । मात्रादयोपि स्त्रियो जीवनमात्रं लभेरन् इति ॥

तदभाव आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत्॥ ३॥

सिपण्डाभावे आचार्यो हायं हरेत । तस्याप्यभावेऽन्तेवासी हरेत । हत्वा च तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तटाकखननादिष्पयोजयेत्। वाशब्दात्स्वयं वोपयुक्षीत ॥

दुहिता वा॥ १॥

दुहिता वा दायं हरेन । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्ते विषय इत्यन्ये ॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत ॥ ५ ॥ सर्वप्रहणान् बन्धनां सगोत्राणां चाभावे ॥

¹या. स्मृ. २-१४१, १४२.

ज्येष्ठो दायाद इत्येके ॥ ६ ॥

ज्येष्ट एव पुत्रो दायहर इत्येके मन्यन्ते । इतरे तु तमुपत्ती-वेयुः । सो पि तान पितव परिपालयेदिति। तथाच गौतमः—'सर्व वा पूर्वजस्येतरान् बिभूयात्पितृवत् भे इति॥

देशविशेषे सुवर्ण कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥ ७॥

कचिहेशे सुवर्णादि ज्येष्टस्य भाग इत्याहु: । भूमौ जानं भौमं धान्यं, ऋष्णं भौमं माधादि । ऋष्णायसमित्यन्ये ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥

रथः पिनुरंशः, गृहे च यत्परिभाण्डं उपकरणं पीठादिकं तदपि॥

अलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥

भार्यायास्तु धृतोलङ्कारोशः । ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्व* यल्लब्धं धनं तच्चेत्येवमेके मन्यन्ते ॥

तच्छास्त्रेविप्रातिषिद्धम् ॥ १०॥

यदुक्तं ज्येष्ठो दायाद इति तच्छास्त्रविरुद्धम् ॥ यन विरुद्धं तद्दर्शयति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रू-यते॥ ११॥

पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादिवशेषेण अवणम् ॥

¹गो. ध. २८-३.

अत्र चो सम्-

अथापि तस्माज्जयेष्ठं पुत्रं धनेन निरवसायय-न्तीत्येकवच्छ्रयते॥ १२॥

अथापि ननु चेत्पर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसायपान्ति पृथक्कर्वन्तीत्येकवदिष श्रूयते । यथा एक एव ज्येष्टो दायादः तदनुरूपमपि श्रूयते इति ॥

परिहरति-

अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुन्यायिवदो य-था तस्मादजावयः पशूना सहचरन्तीति। तस्मात्स्नातकस्य मुख १ रेफायतीव *। त-स्माह्यस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति॥

अथापीति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्ये अजाश्वावयश्व जातिभेदेपि सह चरन्तीति । रेफा शोभा । इह तु तद्वत्यभेदोप-चारः, ततः क्यष् । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते। इवशब्दों वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टमात्रमन्-वदन्ति न किञ्चिद्विदधति, तथा 'तस्माउज्येष्ठं पुत्रम् भे इत्यादिक-मंपीति न्यायविद आहु: । न केवलमयमेवानुवाद: । किं तर्हि ? ' मनुः पुत्रेभ्यः ' इत्ययमप्यनुवाद एव ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः॥ १४॥

[%]ठ. मुम्बे—रेभायतीव.

¹ ते. सं. २-५-३.

हिशब्दो हेतौ । यम्मादेनावनुवादकौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्मादो धर्मपुक्ताः पुत्राम्सर्व एते भागिनः ॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोपि तमभागं कुर्वात ॥ १५॥

यस्तु ज्ये हो प्यथमें ण द्रव्याणि प्रतिपादयित विनियुक्के तमभागं कुर्वात । तस्मे जीवद्विभागे पिता भागं न दद्यात्, कर्ध्व विभागेपि भातरः । अपिशब्दात् किमुतान्यिमिति ज्येष्टस्य प्राधान्यं ख्याप्यते ॥

'जीवन्पुत्रेभ्यः' इत्यत्र भार्याया भागो न प्रदिशतः*। तत्र कारणमाह—

जायापत्योर्न विभागो विद्यते॥ १६॥ कस्मात्?

पाणियहणाद्धि सहत्वं कर्मसु॥ १७॥

कर्मार्थे द्रव्यम्, जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि ? सहभावेन 'यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यस्सोनया सह ' इति वचनात्। तत्र किं पृथग्द्रव्येणेति ॥

तथा पुण्यफलेषु ॥ १८॥

पुण्यकलेषु स्वर्गादिष्विप नथा सहत्वमेविन 'दिवि ज्योनिर-जरमारभेनाम् ' इत्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः ॥

द्रव्यपरिश्रहेषु च ॥ १९॥

^{*}क. ख—'तेन दम्पत्योस्सहभावो दिशत.'। इत्यधिकः पाठो दश्यते. ¹आप. ध. २-१४-१.

व्रव्याजनेष्वपि तथा सहत्वमेव, तत्र पतिरार्जयित जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहे सहत्वम् ॥ एतदेवोपपादयति-

न हि भर्तुविप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमु-पदिशन्ति॥ २०॥

हि यस्मान् भर्त्रावप्रवासे सति नैमित्तिके 'छिन्दत्प्राणि दद्यात् ? इत्यादिके दाने क्रते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । पदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात्, स्यादेवं स्तेयम् । 'नेमित्तिके दाने ' इति वचनात् व्ययान्तरे तु स्तयं भवत्येव । एतदेव द्रव्यसाधार-ण्येपि दम्पत्योवैंषम्यम्, यत्पितर्यथेष्ठं विनियुक्ते जाया त्वेताव-देवेति । न च पत्युः स्वयमार्जितस्य विनियोगे जायाया अनु-मत्यपेक्षाः स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ गृहे, यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्यायाः स्तेयशङ्का, न भर्तुः।

इति चतुर्दशः खण्डः.

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः॥ १॥

' ज्येष्ठो दायादः रे इत्यादिकं शास्त्रं वित्रतिषेधादप्रमाणिम-त्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्र-तिषिद्धा मानुलसुनापरिणयनादयो प्रमाणम्, विपरीनाः प्रमाण-मिति । गौतमोप्याह-'देशजातिकूलधर्माश्चामायैरविरुद्धाः प्र-माणम् भ इति ॥

¹आप. ध. २-१४-१६.

मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चा सप्तमात्पुरुषा-द्यावता वा संबन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूद-कोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्यापरिसंवत्सरान्॥

मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः । पितुश्चा सप्तमात्पुरुषात् * संबन्धास्मिपिण्डाः । यावता वाडन्तरेण संबन्धो ज्ञायते स्मर्यते जन्मना नाम्ना चामुप्यायणः अस्मत्कूटस्थस्स वंश्य एवंनामिति । तथाच मनुः-

सिपण्डता नु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ इति । तेषां प्रेतेषु मृतेषूदकोदस्पर्शनं कर्तव्यम् । मरणनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान्बालानपरिसंवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परिहाप्य वर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३ ॥

तेषु बालेषु मृतेषु मानाधिनरावेवोदकोषस्पर्शनं कुर्याताम्॥ हर्तारश्च ॥ ४॥

ये च नान् वालान् मृतान् हरन्ति निर्हरन्ति तेप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति ।।

भायायां परमगुरुसश्स्थायां चाकालमभोज-नम्॥ ५॥

^{*}क. ञ. ह—' ऊर्ध्वम् 'दत्यधिकः पाठः.

मनु. ५-६०,

[†]क—' एवमाचार्यस्य पक्षः ' इत्यधिकः पाठः.

भार्या पत्नी । परमगुरवः आचार्यमानापिनरः । संस्था मर-णम् । भार्यायाश्च संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनम् । किं तर्हि ? अपरेद्युरातस्मात्कालाद-.भोजनम् ॥

किञ्च-

आतुरव्यक्षनानि कुर्वीरन् ॥ ६ ॥ आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमरणे ॥ कानि पुनस्तानि ?-

केशान्प्रकीर्य पाश्सूनोप्यैकवाससो दक्षिणा-मुखारसकुदुपमज्ज्योत्तीर्योपविद्यान्ति ॥ ७॥

केशान्प्रकीर्य तेषु पांसूनावपन्ति । ओप्यैकवाससः अनुत्त-रीया दक्षिणामुखाः दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः सक्टदुपम-ज्ज्योदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥

एवं त्रिः॥ ८॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरूपमङ्ख्योपविशेषुः ॥

तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत् स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

तनस्तत्प्रत्ययं तेषां मृतानां भाषादीनां यथा प्रत्ययो भवति मह्यमिदमुदकं दत्तमिति नथोदकमृत्सिञ्चन्ति । आचारात्यि-

^{*}क. घ—'त्रिरित्यनुवृत्तेस्त्रः' इत्यधिकः पाठः,

त्र्यत्वाच्च निलिभिश्रम् । भारद्वाजाय यज्ञशर्मणे एनित्रलोदकं ददामीति प्रयोगः । उत्सिच्याप्रतिक्षाः पृष्टनोऽनिरीक्षमाणाः ग्राममेत्य गृहं प्रविद्य । अनेन विहिरितं कर्मेनि गम्यने । यन् स्रियः कर्तव्यमाहुस्तत्कुर्वन्ति, अग्न्युपस्पर्शनगवालम्भनादीनि । ॥

इतरेषु चैतदेवैक उपदिशन्ति ॥ १०॥

'आकालमभोजनम्' इत्यादि यदुक्तमेतदितरेषु भार्यादि-भ्योन्येप्विष सिषिण्डेषु मृतेप्विष कर्तव्यमित्येके आचार्या उप-दिशन्ति॥

शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥११॥

एकान्तेषि विधिप्रतिषेधानुसारिणश्शुचयः । तान् मन्त्रवतः अधीन वेदान् सर्वकृत्येषु श्रोतेषु गाह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्र्येषु मानुषेषु च भोजयेत् 'अन्तनो ब्राह्मणभोजनम् ' इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिगृहीतृत इति दानानि प्रतिपादयति ॥ १२॥

सप्तम्यर्थे तिसः । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । शौचं कृच्छ्रादिसमाप्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीना, 'तृल्यगुणे ४

^{*}घ-आचारात्प्रित्र्यत्वाच्च वाससा त्रिभवति, हस्ताभ्यां तिलिमश्रं त्रिः एकोत्तर-वृद्धिः भारद्वाज.....वासउदकं ददािम 'इति पाठः.

[†]मुम्बे—स्त्रिय इति स्मृतीनां प्रहणमिनि प्रामाणिका व्याचक्षते [?] इत्यधिकः पाठः. ‡मुम्बे—अधीताविस्मृतवेदान्.

¹आप. ध. २-१५-५,

वयोवृद्धदश्रेयान् भ इत्यादि । एतेषु दानानि देयानि प्रतिपादयति दद्यादिति ॥

यस्यायो न कियते यस्य चायं न दीयते न तद्गोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

यस्यान्त्रस्यैकदेशोग्नौ न क्रियते न हूपते, यस्माद्वोद्धत्याग्रं न दीयते न तड़ोक्तव्यम्॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १४ ॥

यद्भध्यमाणं पश्यनोलालोत्पद्यते तत्क्षारम् । गुडमरीचलिकु-चादि । क्षारलवणसंसृष्टं न होतव्यम् ॥

तथाऽवरान्नसश्सृष्टस्य च ॥ १५॥

अवरानं कुनुत्थादि । तत्संसृष्टस्याप्यन्नस्य होमो न विद्यते॥ अथ पस्यैवंविधमेव भोज्यमूपस्थितं तस्य कथं भोजनम् ? तनाह—

अहविष्यस्य होम उदाचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मिन जुहुयात् तहुतमहुतं चामौ भवति॥ १६॥

औपासनात्पचनाद्वा अग्रेसदीचीनमुप्णं भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मिन जुहूयाद्वैश्वदेवमन्त्रैः। एषोऽहविष्यस्य होमः। तदेवं क्रिय-माणं हुतं च भवति, भावार्थनिवृ[र्वृ]त्ते: *। अहुतं चामौ भवति, भस्ममात्रत्वादिति । अत्र बोधायनः—' अथ यद्येतदेवस्यादूत्तरनो

¹आप. ध. २-१७-१०.

^{*}घ—भावार्थे निवृत्ते अहुतं,

भस्मिभिशानङ्गारानिकह्य तेषु तुहुयात् , इति । अपर आह-यान्यहविष्याणि व्यक्षनानि अहरहभो त्यानि तेषामेष संस्कारः, सक्च होमो ऽमन्त्रक इति । उत्तरे सूत्रे स्पष्टार्थे ॥

न स्त्री जुहुयात् ॥ १७॥ नानुपेतः ॥ १८॥ आन्नप्राज्ञानाद्वर्मा नाप्रयता भवन्ति ॥ १९॥

अन्नप्राश्वागमर्भा बाला नाप्रयता भवन्ति रजस्वलादि-स्पर्शनिषि । गौतमस्त्वपामार्जनादिकमिच्छिति । यथाह- अन्य-त्रापमार्जनप्रधावनावोक्षणेभ्यः १ इति ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २० ॥

यावत्संवत्सरो न पूर्यते तावन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥

यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ २१ ॥

याविद्यित्वभागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति ॥

ओपनयनादित्यपरम् ॥ २२ ॥

उपनयनादर्वाङ्गाप्रयता इत्यपरं दर्शनम् ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र ह्यधिकारदशास्त्रैर्भवति ॥ २३ ॥

हि यस्मात् अत्रोपनयने सति विधिनिषधशास्त्रेरिधकारो भवति ॥

सा निष्ठा ॥ २४ ॥

उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरं-ण्यात् स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकारस्येति॥

¹भोधा-गृ-कोश-३४तम पत्रे,

²गी, ध. २-२.

स्मृतिश्च ॥ २५ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मृतिरिषं भवति-'प्रागुपनयनात्कामचारवाद-भक्षः भे इति गौतमः॥

इति पश्चदशः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुडज्वलायां दितीयप्रश्ने षष्टः पटलः.

सह देवमनुष्या अस्मिन् लोके पुरा वभूवुः। अथ देवाः कर्माभिदिवं जग्मुरहीयन्त मनुप्याः। तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मिन् लोके भवन्ति अथैतन्मनुद्रश्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ॥१॥

शाद्धविधित्सया तस्य प्ररोचनार्थोयमर्थवादः प्रस्तूयते—पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्च अस्मिन्लोके सह बभूवः । अथ तैस्सह-भावमसहमाना देवाः कर्माभः श्रोतेः गाह्यैः स्मार्तेश्च यथावदनुष्टितेदिवं जग्मः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्थाः अही-यन्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः । यत एवं कर्मणां सामर्थ्यम्, अत इदानीमपि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्मा-ण्यारभन्ते कुर्वन्ति, यथारभन्त देवाः, ते देवेर्न्नह्मणा च सहा-मुष्मिन् लोके भवन्ति । अथैवं हीयमाना अन्यनुष्यान् हृष्टा कृष्या मनुर्वेवस्वतः श्राद्धशब्दं शाद्धिमिति शब्द्यमानमेतत्कर्म प्रोवाच ॥

¹गो. ध. २-१. *घ. ट. झ-एवंविधान्, ज-एवं हीनान्.

किमर्थम् ?-प्रजानिद्श्रेयसाय ॥ २ ॥

तादथ्यें चतुर्था । प्रजानां निक्नेयसार्थम् । 'निक्नेयसा च' इति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः । अपर आह- छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः, प्रजानिक्नेयसञ्चास्य कर्मणः फलमिति॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थ॥३॥

तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहा देवताः। व्राह्मणास्तु भुञ्जाना आहवनीयार्थे आहवनीयकृत्ये वेदितव्याः। त्रीणि श्राद्धे करणानि—होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं चेति। तत्र भोजनस्य प्रधानतमत्वख्यापनार्थोयमर्थवादः॥

मासिमाति कार्यम् ॥ ४॥

तदिदं कर्म मासेमासे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद्यावज्जीवि-कोभ्यासः ॥

अपरपक्षस्यापराह्नः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराहः प्रशस्ततरः॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ६ ॥

त्येव पक्षस्य यान्यहानि पश्चदश तेषां यथोत्तरं श्रेय-स्वम् ॥

सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पितृन् प्री-णाति । कर्नुस्तु कालाभिनियमात्फलवि-शेषः ॥ ७॥

सर्वे वेवाहस्मु पिनृणां नृप्तिरविशिष्टा। यस्तु कर्ता प्रति-पदादिके काले नियमेन श्राद्धं करोति, सर्वेषु मासेषु प्रति-परोव दितीयायामेवेत्यादि । तस्य कर्नुस्तस्मात्कालाभिनियमा-त्फलविशेषो भवति॥

कोसाविति । अत आह-

प्रथमेऽहानि कियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते॥

यः प्रतिपदि नियमेन शाद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासन्ताने स्वीप्रायमपत्यं जायते । प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥

दितीये स्तेनाः ॥ १ ॥

पुत्रा जायन्ते ॥

तृतायं ब्रह्मवचासनः ॥ १०॥

वृत्ताध्ययनसंपत्तिः ब्रह्मवर्चसम् । तद्वन्तो ब्रह्मवर्चसिनः ॥

चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ॥ ११ ॥

क्षुद्राः पशवोऽजाव्यादयः, तैस्तद्वान् कर्ता भवति । उत्तर-त्राप्येकवचनेषु कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥

पश्चमे पुमाश्सः । बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ १२॥

पुमांस एव भवन्ति, बहवश्व भवन्ति, न चानपत्यः प्रमी-यते जीवत्स्वेव पुत्रेषु सिन्धिहितेषु च स्वयं िम्रयते । न तेषु मृतेषु, नापि देशान्तरं गतेषु, नापि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥

षष्ठेऽध्वज्ञीलोऽक्षज्ञीलश्च ॥ १३ ॥

अध्वशीलः पान्थः। अक्षशीलः कितवः ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १४ ॥

कर्षः कृषिः । राद्धिः सिद्धिः ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५॥

नवम एकखुराः ॥ १६ ॥

एक वृश अश्वादयः॥

ं दशमे व्यवहारे राहिः॥ १७॥

व्यवहारो वाणिज्यम् । शास्त्रपरिज्ञानं वा ॥

एकाद्द्रों कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १८॥

कृष्णमयः कृष्णायसम् । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९॥

द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥

त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः। युवमारिणस्तु भवन्ति॥ २०॥

त्रयोदर्थां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि भवन्ति । किन्तु ते पुत्रा युवमारिणो भवन्ति युवान एव स्त्रियन्ते ॥

चतुर्दश आयुधे राद्धिः॥ २१॥

सङ्गामे जयः॥

पश्चद्द्रो पुष्टिः॥ २२॥ तत्र द्रव्याणि तिलमाषा व्रीहियवा आपो मूलफलानि च॥ २३॥

तत्र शाहे निलाहीनि इच्याणि यथायथमवर्यमुपयोज्यानि॥

स्नेहवीत त्वेवाने तीव्रतरा पितृणां प्रीतिद्री-घीयाश्सं च कालम् ॥ २४ ॥

यद्वा नद्वानं भवतु, स्नेहवति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरूपिसक्ते षितृणां तीव्रतरा प्रकुप्तरा प्रीतिभवति। सा च द्राघीयांसं कालमन्वर्तते ॥

तथा धर्माहृतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥२५॥

धर्मार्जितं यह्व्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि तथा तीव्र-तरा पितृणां प्रीतिद्राधीयांसं च कालमिति ॥

संवत्सरं गव्येन प्रीतिः॥ २६॥

उत्तरत्र मांसश्रवणात् इहापि मांसस्य ग्रहणम् । गव्येन मांसेन संवत्सरं पितृणां प्रीतिर्भवति ॥

भूयाश्समतो माहिषेण ॥ २७॥

माहिषेण मांसेन अतस्संवत्सराद्भ्यांसं बहुतरं कालं प्रीति-भविति ॥

एतेन याम्यारण्यानां पशूनां माश्सं मेध्यं व्या-ख्यातम् ॥ २८ ॥

एतेन माहिषेण मांसेनान्येषामिष ग्राम्याणामजादीनामार-ण्यानां च दाद्यादीनां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् षितॄणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धानां ग्रहणं मा भूदिति ॥

इति षोडशः खण्डः.

खङ्गीपस्तरणे खङ्गमाश्सेनानन्तं कालम्॥ १॥

खड्मचर्मोपस्तरणेष्वासनेषूपविदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्ग-मांसेनानन्तं कालं पितृणां प्रीतिर्भवति । 'आनन्त्यम्' इति पाटे स्वार्थे प्यञ् ॥

तथा शतवलेर्मत्स्यस्य माश्सेन ॥ २ ॥

शतविर्वहुशकलो * रोहिताख्यः ।

वार्घाणसस्य च ॥ ३ ॥

व्याख्यानो | वार्धाणसः । तस्य मांसेनानन्तं कालं प्रीतिः ॥

प्रयतः प्रसन्नमनास्तृष्टो भोजयेद्वाह्यणान्ब्रह्म-विदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धान्॥४॥

प्रयतः स्नानाचमनादिना शुद्धः । प्रसन्नमना अव्याकुल-चित्तः । सृष्टः उत्साहवान्, 'सृष्टश्चेद्धाद्मणवधे अहत्वापि ' इति दर्शनात् । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' दृत्यत्र च सर्ग उत्साहः । एवंभूतो ब्राह्मणान् भोजयेन् । कीदृशान् ? ब्रह्मविदः आत्म-विदः । योन्यादिभिरसंबन्धान् । योनिसंबन्धा मातुलादयः । गोत्र-

[%]ई—राल्पको.

^{19-90-34.}

¹गीतम ध. २२-११.

²पा. १-३-३८.

संबन्धास्सगोत्राः । मन्त्रसंबन्धा ऋत्वितः याज्याश्च । अन्ते-वासिसंबन्धाः शिष्या आचार्याश्व ॥

गुणहान्यां तु परेषा १ समुदेतस्सोदयांपि भोज-यितव्यः ॥ ५॥

यदि परे अगोत्रसंबन्धा वृत्तादिगुणहीना एव लभ्यन्ते तदा समुदेतो वृत्तादिभिर्युक्तस्सोदयोंपि भोजयितव्यः, किमङ्गस्या-लादय इत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ६ ॥

एतेन सोदयेणान्तेवासिनः, बहुवचननिदेशात्पूर्वनिदिंषा योन्यादिसंबन्धास्सर्व एव, व्याख्याताः, अन्येषामलाभे समुदेता भोजियतव्या इति । अत्र मनु:-

> एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने इव्यकव्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयस्सदा सद्भिरनृष्टितः ॥ मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं विद्वितं बन्धं ऋत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ इति॥

अथाप्युदाहरान्त ॥ ७॥

संविन्धनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनमुदाहरन्ति॥ संभोजिनी नाम पिशाचिभिक्षा

नेपा पितृनगच्छति नोत देवान्। इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा॥ ८॥

मनु, ३-१४७, १४८,

परस्परं भुक्षते ऽस्यामिति संभो जिनी । अधिकरणे ल्युट् । नामे-दमस्याः पिशाचिभिक्षायाः । नेषा पितृन्गच्छिति नापि देवान् । किन्तु क्षीणपुण्या परलोकप्रयोजनरहिता सती सा इहैव लोके चरति । यथा मृतवत्सा गौर्गृहाभ्यन्तर एव चरित न वहिर्ग-च्छिति ।।

तद्वयाचऐ-

इहेव संभु अती दक्षिणा कुलात्कुलं विनइय-तीति॥ १॥

संभुक्षती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धदान-क्रिया गृहादृहं गत्वा इहैव लोके नश्यतीत्यर्थ इति ॥

अथ बहुषु नुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः परिग्राह्यः ?

तुल्यगुणेषु वयोवृह्ददश्रेयान् द्रव्यकृशश्रेप्सन् ॥

यो वयसा वृद्धः स तावद्गाह्यः, तत्रापि यो द्रव्येण क्रशः र्दप्सन् लिप्समानश्च भवति स ग्राह्यः। यद्या-वयोवृद्धो ग्राह्यः अद्र-व्यक्तशोपि, द्रव्यक्तशोप्यवृद्धोपीति । द्वयोस्तु समवाये यथा-हर्नीति ॥

पूर्वेद्युनिवेदनम् ॥ ११ ॥

श्राद्धितनात्पूर्वेद्युः ब्राह्मणेभ्यो निवेदियतव्यम् । श्राद्धं भविता तत्र भवता आहवनीयार्थे प्रसादः कर्तव्य इति ॥

अपरेद्युर्दितीयम् ॥ १२ ॥

अपरेद्युः श्राद्धिदेने द्वितीयं निवेदनं कर्तव्यम् । अद्य श्राद्ध-मिति ॥

तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥

आमन्त्रणमाह्वानम् भोजनकाले 'सिद्धमागम्यतां र इति तृतीयं भवति ॥

त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥

न केवलं निवेदनमेव त्रिः भवति । किं तर्हि ? यच यावच श्राद्धे क्रियते तत्सर्वे त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनिषण्डानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराहे ॥*

यथा प्रथममेवं हितीयं तृतीयं च ॥ १५॥

येन प्रकारेण प्रथमं श्राहं तथैव हितीयं तृतीयं च कर्तव्यम्॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य प्रासव-राध्ये प्राश्रीयाद्यथोक्तम् ॥ १६॥

सर्वेषु शाहेषु त्रिप्वपि वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषः ततस्समवदाय ग्रासवराध्यं प्राश्रीयात्। तथोक्तं गृह्ये-'उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासवराध्यं प्राश्नीयात्रे इति । तत्र प्रयोगक्रमः-पूर्वेद्युर्नवावरेभ्यो निवेदनम् । तद्वदप-रेद्युः प्रातः । भोजनकाले आमन्त्रणम् । ततो होमादिषिण्डनि-धानान्तमेकैकमपवृज्य ततस्सर्वतस्समवदाय 'प्राणे निविष्टो-मृतम् भ इतिमन्त्रेण प्राशनमिति ॥

^{*}घ. ञ. ट—दानं व्रतानि नियमः यज्ञो ध्यानं हुतं तपः । यलेनापि कृतं सर्वे कोधिनस्तु वृथा भवेत् ॥ कांस्यमनं सुवर्णे च रजतं वस्त्रमेव च। तिलं छत्रमुपानच दीयते यत्तदष्टकम् ॥ इत्यधिकः पाठः. ²आप. ए. २१-९. ²ते. मं. २–२०.

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूद्पात्रानय-नम् ॥ १७॥

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं पथा ।
विदुषां शब्दसिद्धचर्थं सा नः पानु शरावती ॥
इति वैयाकरणः । तस्याश्शरावत्याः उदक्तीरवासिन उदीच्याः,
तेषां वृत्तिराचारः, आसनेषूपविष्टानां त्राह्मणानां हस्तेषूदपात्रानयनम्, उदपात्रादर्घपात्रादप आदायार्घ्यदानमिति ।
'पितरिदं ते अर्ध्यम्' पितामहेदं ते अर्ध्यम्' प्रिपतामहेदं ते
अर्ध्यम् ' इति मन्त्राः आश्वलायनके । यदाप्युदीच्या वृत्तिरित्युक्तम्, तथापि प्रकरणपाउसामर्थ्यात्सर्वेषामिष भवति ॥

उद्भियतामग्रौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते॥१८॥

होमकाले 'उद्धियतामग्रो च क्रियताम् ' इत्यंनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते । मन्त्रे अधीष्टे लोट्ट्रत्ययः ॥

काममुद्धियतां काममय्रौ च क्रियतामित्यति-सृष्ट उद्धरेजुहुयाच ॥ १९॥

अथ ब्राह्मणाः 'काममुद्धियतां काममञ्जो च क्रियताम् ' इत्यतिसृत्तेयुरनुज्ञापयेयुः । तेश्वातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पकादनादन्यस्मिन्पात्रे पृथक्करणम् ॥

श्वभिरपपात्रेश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते॥२०

अपपात्राः पतितादयः, प्रतिलोमाश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं

¹आश्व. ४-७-१०.

परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः । अतो यथा ते न पर्येयुः तथा परि-शृतेन कर्तव्यमिति॥

श्वित्रविशापिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रवशू-द्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे मुझानाः पिङ्किष्णा भवन्ति ॥ २१ ॥

श्वित्रः श्वित्री श्वेनकुष्टी । शिपिविष्टः खलतिः, विवृत-शेफ इत्यन्ये । परतत्पगामी यः परतत्पं गत्वा अक्ततप्राय-श्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्चितो यः आयुधेन जीविन व्राह्मणस्तस्य पुत्रः । शूद्राद्काह्मण्यामुत्पन्न-श्रण्डालः; न तस्य प्रसङ्गः, 'ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः' इत्युक्ता-त्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् । यः क्रमविवाहे शूद्रायां पुत्र-मुत्पाद्य पश्चाद्भात्मण्यामुत्पादयति तस्य पुत्रः गूद्रोत्पन्नो ब्रा-ह्मण्यामिति । स हि पिता शूद्रस्तंपनः । श्रूयते हि-' तज्जाया जाया भवित यदस्यां जायते पुनः 2 इति । समर्यते च-

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसङ्गृह: ।

न तन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥ इति ॥ एते श्वित्रादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्किद्वणा भवन्ति, दूषयन्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥

त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकतश्चतुर्मेधः पश्चाग्नि-ज्येष्ठलामगो वेदाध्याय्यनूचानपुत्रद्रश्रोतिय

^{*}ङ—विवृतकेश: इत्यन्ये. ¹२-१७-४. ²बहृचब्राह्मणे

³या. स्मृ. १-५७,

इत्येते श्राद्धे भुझानाः पाईपावना भव-न्ति ॥ २२ ॥

' मधु वाता ऋतायते ' इत्येष नृचिस्त्रिमधुः । नत्र हि प्रत्यूचं त्रयो मधुशब्दाः । इह नु तदध्यायी पुरुषिश्चमधुः । त्रिसुपर्णः 'चतुष्कपर्दा युवतिस्सुपेशाः ' इत्यादिकस्तृचः । अन्ये तु तैन्ति-रीयके 'ब्रह्ममेनु माम् '⁵ इत्यादयस्रयोनुवाका इत्याहुः । तत्र हि 'त्रिसूपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ' इति हि श्रूयते 'आसहस्रात्पिक्कि पुनन्ति । इति च । पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः। त्रिनाचिकेतः, नाचिकेतोत्रिर्वहुषु शाखासु अधीयते तेत्ति-रीयके कटवल्ल्यादिषु शतपथे च, तं यो वेद मन्त्रत्राह्मणेन सह, स त्रिनाचिकेतः । नाचिकेताग्रेस्रिश्चेतेत्यन्ये । विरजानु-वाकाध्यायीत्यन्ये, 'प्राणापानव्यानोदान ' इत्यादि । अश्व-मेधः पुरुषमेधः सर्वमेधः पितृमेध इति चत्वारो मेधाः। तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णा यज्ञानामाहर्ता इत्यन्ये । पञ्चािगः सभ्यावसध्याभ्यां सह पञ्चानां काठकाद्यीनामध्येता। ज्येष्ठ-साम तलवकाराणां प्रसिद्धम् 'उद्ग त्यम्' 'चित्रम् ' इत्येतयोगींतम् । तद्रायतीति ज्येष्टसामगः । ज्येष्टसामिक इति पाठे ब्रीह्यादित्वाङ्ग् । वेदाध्यायी स्वाध्यायपर: । अन्-चानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः । श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदा-दरार्थ द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुञ्जानाः पिंक्कि शोधयन्ति। वेदाध्यायीत्यस्यानन्तरं 'इति ? शब्दं पडन्ति, सोऽपपाठः । एतेन 'पञ्चाभि ' इत्यविभक्तिकपाठो व्याख्यातः॥

¹ ते. सं. ४–२–९. ²ऋक्सं १०, ११४,³–⁶ ते. सं. १–४–४३. ¹⁻² ³ते. उ. ४-३८, ३९,४ • , ⁴ते. उ. ४–६५. ^{5–6}ते. सं. १–४–४३. ¹⁻²

न च नक्त श्राद्धं कुर्वीत ॥ २३॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बेन मध्ये यद्यादित्योस्तमि-यात् तदा श्राद्धशेषं नक्तं न कुर्वीत । अपरेद्युद्धिव कुर्वीत ॥ आरब्धे चाभोजनमा परिसमापनात् ॥ २४॥

पूर्वेद्युनिवेदनप्रभृति आ पिण्डदानान्मध्ये कर्तुभोजनप्रतिषेधः॥ अनन्तरम् 'अन्यत्र राहुदर्शनात् शहति पठन्ति, 'न च नक्तम् १ इत्यस्यापवादः, राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति। उदीच्यास्त्वेतत्प्रायेण न पठिन्त । तथा च पूर्वेर्न व्याख्यातम्। प्रत्युत 'न च नक्तम् ' इत्येतत्सोमग्रहणविषयं व्याख्यातम्। पद्यमानं तु 'न च नक्तम् ' इत्यस्यानन्तरं पिठतुं युक्तम्॥

इति सप्तदशः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्जवलायां द्वितीयप्रश्ले सप्तमः पटलः,

विलयनं मिथतं पिण्याकं मधु माश्सं च वर्ज-येत्॥ १॥

विलयनं नवनीतमलम् । यस्य दक्षो हस्तादिना मथनमात्रं न जलेन मिश्रणं तन्मिथतम् । तथा च नैघण्टुकाः-' तक्रं ह्यदिश्वनमधितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् रे इति । यन्त्रे पीडि-तानां तिलानां कल्कः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे । मांसमप्रतिषिद्धमपि । एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥

^{&#}x27;नामलिंगानु—२-९-५३.

कृष्णधान्य श्रुद्रान्नं ये चान्ये ऽनाइयसंमताः॥

कृष्णधान्यं कृष्णकुलुत्यादि, न कृष्णवीहयः । शूद्रान्नं पक्षपकं च । ये चान्ये अनाश्यत्वेन अभोज्यत्वेन संमताः तांश्च वर्त्वयेन् ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् ॥ ३ ॥

अहविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावादः । क्रोधः कोपः । येन च क्रतेन उक्तेन वा परं क्रोधयेन् तच वर्जयेन् ॥

स्मृतिमिच्छन्यशो मेघाश स्वर्गे पुष्टि हादशै-तानि वर्जयत्॥ १॥

स्मृतिरिधगतस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः। मेधा प्रज्ञा। स्वर्गपुष्टी प्रसिद्धे । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन्। पुनः 'वर्जयेत् ' इति गुणार्थोनुवादः स्मृत्यादिकं फलं विधातुम्। 'द्वादश शदि वचनं विलयनादेरिप ग्रहणार्थम्, अहविष्यादिकमेवानन्तरं मा संग्राहीति॥

अधोनाम्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुप-स्पृशन्ननियकवृत्तिरच्छायोपगः स्थाना-सनिकः संवत्तरमेतद्वतं चरेत् ॥ ५ ॥

' अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ' इति व्याख्यातम् । त्रिषवणं त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति उदकमुपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् अनिप्रकृवृत्तिः, वृत्तिश्शरीरयात्रा, सा अग्रौ पक्रेन न

¹आप. ध्--१-२४-११.

कार्या । अग्निग्रहणात्कालपकस्याम्नादेरदोषः । अच्छायोपगः छायामनुपगच्छन् । स्थानासिनकः स्थानासनवान् ; दिवा स्थानं रात्रावासनं, न कदाचिच्छयनम् । एतत् 'विलयनं मिथतम्' इत्यारभ्यानन्तरमुक्तं व्रतं संवत्सरं चरेत् । एतद्वत-मष्टाचत्वारिशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन सिम्मितं सदृशम् । यावन्तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनिमिति ॥

अपर आह—' विलयनं मिथितम् ' इत्यादिकं व्रतान्तरं स्मृ-त्यादिकामस्य । 'अधोनाभि ' इत्यादिकन्तु संमितव्रतमिति । एतच्च ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति । तथा च बोधायनः—' अष्टाचत्वारिंशत्सिम्मितमित्याचक्षते तस्य संक्षेपः संवत्सरस्तं संवत्सरमनुव्याख्यास्यामः स यदि ब्रह्मचारी स्यान्त्रियममेव प्रतिपद्येताथ यद्यब्रह्मचारी स्यात्केशश्रलोमनखानि वापयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वा ' इत्यादि ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ६ ॥

अथाहरहः कर्तव्यं श्राद्धं वक्ष्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥

वहिर्यामाच्छुचयः शुचौ देशे सश्स्कुर्वन्ति॥७॥

तिन्नत्यशाद्धं बिहर्गामात्कर्तव्यम् । तस्यान्नसंस्कारः—शुचयः शुचौ देशे अन्नं संस्कुर्वन्ति । 'शुचयः' इति वचनं आधि-वयार्थम्, 'आर्याः प्रयताः दिते पूर्वमेव प्रायत्यस्य विहित-त्वात् ॥

¹आप. ध. २-१८-१.

²आप. ध.—२-३-१.

तत्र नवानि द्रव्याणि॥ ८॥

तत्र नित्यश्राद्धे द्रव्याणि नवान्येव ग्राह्याणि ॥ कानि पुनस्तानि ?

यैरन्नश् सश्स्क्रियते येषु च भुज्यते ॥ ९ ॥

येर्भाण्डेरनं संस्क्रियने येषु च कांस्यादिषु भुज्यने नानि नवानीति॥

तानि च भुक्तवद्भयो दद्यात् ॥ १०॥

तानि भाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भचो ब्राह्मणेभ्यो दद्यान् । एवं प्रत्यहम् ॥

समुदेता १ श्व भोजयेत् ॥ ११ ॥

समुदेतवचनं गुणाधिक्यार्थम् ॥

न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

भाण्डेषु यद्धक्तिशिष्टं तिदेहोच्छिष्टम् । तदप्यतद्धणाय भुक्त-वतां ये गुणाः तद्वहिताय न दद्यात्। तद्वणायेव दद्यादिति ॥

एवश संवत्सरम् ॥ १३ ॥

एवमेनिन्यभाद्धं संवत्सरं कर्नव्यमहरहः॥

तेषामुत्तमं छोहेनाजेन कार्यम् ॥ १४ ॥

तेषां संवत्सरस्याह्नां उत्तममहः समाप्तिदिनं लोहेन लोहितवर्णेन अज्ञेन कार्यं कर्तव्यम् । हश्यते चान्यत्राप्येतस्मि-न्नर्थे लोहश्राद्यः । 'लोहस्तूपरो भवत्यप्यतूपरः ', 'कृष्णसारङ्गो लोहसारङ्गो वा 'इति* । चमकेषु च भवति-' इयामं च मे लोहं च मे 1 इति ॥

मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १५॥

मानं धिष्ण्यं वेदिका। हुइयते हि मिनोतेरस्मिन्नर्थे प्रयोगः 'अग्रेणाग्रीधं चतुरस्रावं विभिनं विभिन्वन्ति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतम् । इति । तस्यैवायमुपसर्गरहितस्य प्रयोगः । तन्मा-नं कारयेत्कर्मकरैः । प्रतिच्छनं च तद्भवति तिरस्करिण्यादिना । इदमपि ग्रामाद्वहिरेव ॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १६ ॥ तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नधें ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥

उभयान्पइयति ब्राह्मणाश्श्र भुञ्जानान्माने च पितृनित्युपदिशान्ति ॥ १७॥

अस्यैवंक्तस्य कर्मणो महिम्ना उभयान् पर्यति । कांश्व कांश्व ? ब्राह्मणांश्व भुञ्जानान् तस्मिनेव च माने पितृन्। यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण पर्यति तथा माने समा-गतान् पितृनपि प्रत्यक्षेणेव पश्यतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥

क्ताक्तमत ऊर्ध्वम् ॥ १८॥

अत ऊर्ध्व श्राद्धं क्रियतां वा, मा वा कारि । अकरणे न प्रत्यवाय इति ॥

श्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ते पितरः ॥ १९ ॥

^{*}घ. ञ-' स्थूलः पीवा इमश्रुणः ' इत्यधिकः पाठः. 1'ते. सं. ४-७-५.

हि यस्मात् अन्त्येऽहिन यत् दर्शनमुपगच्छिन्ति तच्छाद्धेन तृप्तिं वेदयन्ते ज्ञापयिन्ति श्राद्धस्य कर्तारम् । तस्मात्क्रताक्रतिमिति ॥ अथ पृष्टिकामस्य प्रयोगः 'तिप्येण ' इत्यादिः 'उच्छिष्टं दद्युः ' इत्यन्त एकः—

तिष्येण पुष्टिकामः॥ २०॥

इति द्वितीये अप्टादशः खण्डः,

गौरसर्पपाणां चूर्णानि कारियत्वा तैः पाणि-पादं प्रक्षाळ्य मुखं कणीं प्राज्य च यहातो नातिवाति तदासनोऽजिनं बस्तस्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत॥ १ ॥

पृष्टिकामः पुरुषो वश्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् तिष्येण तिष्यनक्षत्रेण । 'नक्षत्रे च लुपि ' इत्यधिकरणे तृतीया । तिष्ये नक्षत्रे गौरसर्षपाणां संबन्धीनि चूर्णानि कर्मकरैः कारयेत् । कारियत्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ मुखं कर्णौ च प्रक्षाळयेत् । प्रक्षाळ्य चूर्णशेषं प्राश्लीयात् । 'प्रास्य ' इति पाठे, प्रास्येत् विकिरेत् । एतावत्प्रतितिष्यं विशेषक्ठत्यम् । परं तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदासनं वातो नातिवाति अधो नातीत्य वाति तदासनः ताद्यगासनः भुञ्जीतिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तत्र वस्तस्याजिनमासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । वाग्यतो दक्षिणां दिश्रमभिमुखो भुञ्जीत ॥

अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युप-दिशान्ति॥ २॥

यत् एवंमुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं तद्भोक्तुः या माता तस्या अनायुष्यं अनायुष्करमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृमता नैतद्वतं कार्यमिति॥

औदुम्बरश्चमसस्युवर्णनाभः प्रशास्तः॥३॥

चमु भक्षणे, यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । औदु-म्बरस्ताम्रमयः । सुवर्णनाभः सुवर्णन मध्ये अलङ्कृतः स प्रशास्तः प्रशस्तो भोजने ॥

न चान्येनापि भोक्तव्यम् ॥ १ ॥

न चान्येन कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तव्यम् । अपिर्धा-त्वर्थानुवादी । 'भोक्तव्यः' इति पुलिङ्गपाठेप्येष एवार्थः ॥

यावद्रासः सत्रयत्रस्कन्दयत्रापजिहीतापजि-हीत वा कृत्सं ग्रासं ग्रसीत सहाङ्ग-ष्ठम्॥५॥

यावद्रासं यावदेव ग्रसितुं शवयं तावदेव सन्नयन् पिण्डी-कुर्वन् अस्कन्दयन् भूमावन्नलेपानपातयन् कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीतेत्य-न्वयः । सहाङ्गुष्ठं आस्ये ग्रासप्रवेशे यथाङ्गुष्ठोप्यनुप्रविशति तथा सर्वानेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रसीत । ग्रसतो मध्ये क्रियान्तरविधि:-नापजिहीत भोजनपात्रं सव्येन पाणिना न विमुश्चेत्, अपजिहीत वा मुश्चेद्वा । किमर्थिमदं यावता न प्रकारान्तरं संभवति ? सत्यम् । प्रक्रमात्तु नियम्येत ¹ इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमभोजने स एवा इन्तादनुष्टेय इत्येव-मर्थामिदम् ॥

न च मुखइाव्दं कुर्यात्॥ ६॥

भोजनदशायामिदम् । एवमुत्तरम् ॥

पाणि च नावधूनुयात् ॥ ७ ॥

पाणिरत्र दक्षिणः ॥

आचम्य चोध्वीं पाणी धारयेदा प्रोदकीभा-वात्।। ८॥

भुक्ताऽऽचम्य पाणी उर्ध्व धारयेत् यावत्रगतोदको शुष्को भवतः ॥

ततोऽग्रिमुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

भुक्ता नियमेनाग्निरूपस्प्रष्टव्यः ॥

दिवा च न भुक्षीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ १०॥

मूलानि कन्दाः, फलान्याम्नादीनि, तेभ्योऽन्यदिवा न भु-श्रीत । तद्धक्षणे न दोषः ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि* च वर्जयेत् ॥ ११ ॥

'तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेन् ² इत्यादौ ब्राह्मणो भूत्वा न भुक्षीत । अनुदेश्यानि पितृभ्यो देवताभ्यश्व संकल्पितानि, तानि न भुक्षीत ॥

^{*}घ. ड-- ' नुद्देश्यानि ' इति पाठः. 1ममां-६-२-१३., 2आप. घ. २-२०-३.

सोत्तराच्छादनश्चेव यज्ञोपवीती भुजीत ॥१२॥

उत्तराच्छादनमुपरिवासः तेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुक्षीत । नास्य भोजने 'अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ने इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समूचय इत्यन्ये ॥

नैयमिकं तु श्राद्धश् स्नेहवदेव दद्यात् ॥ १३॥

यिनयमेन कर्तव्यं मासिश्राद्धं तत् स्नेहद्रव्ययुक्तमेव दद्यात् न शुष्कम्॥

तत्र विशेष:-

सर्पिर्माश्नामिति प्रथमः कल्पः ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥

अभावे तैल्थ शाकिमिति॥ १५॥

र्सापषोऽभावे तेलं, मांसस्याभावे शाकम् । इतिशब्दात् यचान्यदेवं युक्तम् ॥

मघासु चाधिक श्राह्मकल्पेन सर्पिर्बाह्मणा-न्भोजयेत्॥ १६॥

मघासू च पूर्वपक्षेपि शाद्धविधानेन सिंपिमिश्रमञं ब्राह्म-णान्भोजयेत् ॥

इत्येकोनविशः खण्डः.

¹आप. ध. २-४-२२.

मासिश्राहे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन शक्रुयात्तेनोपयोजयेत्॥ १॥

येनोपायेन उपयोजितुं शक्नुयात् अभ्यङ्गे उद्दर्तने भक्षे भोज्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं उपयोजयेत्। तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणंद्रोणमुपयोजियतुमशक्यत्वात् समु-दिताना उपयोजयेत्। 'द्रोणंद्रोणम्' इति वीप्सावचनं तु प्रति-मासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित्। अन्ये तु एवंभूताः प्रबलाः प्रयत्नेनान्विष्य भोजियतव्या इति ॥

समुदेता १श्व भोजयेत्र चातद्गुणायोच्छिष्टं दद्यः॥

व्याख्यातामिदम् । 'दद्युः' इति बहुवचनं तथाविधकर्तृबहु-त्वापेक्षम् । वचनव्यत्ययो वा ॥

अथ पृष्टिकामस्यापरः प्रयोगः आपटलपरिसमाप्तेः-

उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्यैकरात्रमवरार्ध्यमु-पोष्य तिष्येण पुष्टिकामस्स्थालीपाक॰ श्रपित्वा महाराजामिष्ट्वा तेन सांपष्मता ब्राह्मणं भोजियत्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धि वाच-यीत ॥ ३ ॥

पुष्टिकमः पुरुषः एकरात्रमवरमुपवासं कृत्वा उदगयने आपूर्य-माणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य संबन्धिना तिष्येण तस्मिनक्षत्रे स्थाली-

¹आप. ध. २-१८-१०, ११.

पाकं अपितवा महाराजं वेअवणं यजेत । आज्यभागान्ते 'महाराजाय स्वाहा' इति प्रधानहोमः, स्विष्टक्टदादि, जयादयः। परिषेचनान्ते तेन सर्पिष्मता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत्। उतरविवक्षयेदं वचनम् । भोजियत्वा सिद्धि वाचयीत पृष्टि-रस्तिवति ॥

एवमहरहरा परस्मानिष्यात् ॥ ४ ॥

एविमदं स्थालीपाकश्रपणादि सिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्त-व्यमा परस्मानिष्यात् यावदपरास्तिष्य आगच्छति ॥

द्वी द्वितीय ॥ ५ ॥

द्वितीये तिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानम्। नृतीयात् ॥

त्रीश्स्तृतीये॥ ६॥

नृतीये तु तिष्ये त्रीन् भोजयेत्, आ चतुर्थात् ॥

एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः परिपूर्यने नावत्कर्तव्यम् । ब्राह्मण-भोजनं चाभ्युच्येन भवति । चतुर्थप्रभृति चत्वारः, पञ्चमप्रभृति पञ्चेति, एवमादि ॥

एवं कृते फलमाह—

महान्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥

महत्या पुष्टचा युक्तो भवति ॥

आदित एवोपवासः॥ ९॥

उपवासस्त्वादिन एव पूप्ये भवति, न प्रतितिप्यम् ॥

आत्ततेज्ञसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १०॥

आत्ततेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोषभूश्चीत ॥

भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

वर्जयदित्येव । भस्मनुषांश्च नाधितिष्टेत् नाक्रामेत् ॥

पदा पादस्य प्रक्षाळनमधिष्ठानं च वर्जयेत्॥

एकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षाळनं अधिष्ठानं च वर्जयेन कुर्यान् ॥

प्रेङ्खोळनं च पादयोः॥ १३॥

प्रेङ्गेळनं आन्दोळनं इतस्ततश्चालनम् ॥

जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः॥ १४॥

एकस्मिन् जानुनि इतरस्या जङ्घाया अत्याधानमवस्थानं वर्ज-येत्॥

नखेश्च नखवादनम् ॥ १५॥

स्पष्टम् ॥

स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६॥

पर्वसन्धीनां स्फोटनानि च वर्जयेन् अकारणात् । कारणं अमवातादि । 'वादनस्फोटनानि । इति समासपाठेऽप्येष एवार्थः॥

यचान्यत्परिचक्षते ॥ १७॥

यचान्यदुक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टाः परिचक्षते गर्हन्ते तदिप वर्जयेत ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरित्रहेषु च ॥ १८॥

एकश्वशब्दोऽनर्थकः। केचिच नैव पठिनत । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहाः तेषु च योक्ता उत्पादियता स्यात्, न निरीह-स्स्यात् ॥

प्रतिपाद्यिता च तीर्थे ॥ १९ ॥

तीर्थं गुणवत्पात्रं यज्ञो वा, तत्र द्रव्यस्यार्जितस्य प्रतिपादियता स्यात्॥

यन्ता चातीर्थं यतो न भय १ स्यात्॥ २०॥ यन्ता नियन्ता अदाता, अतीर्थे अप्रदाता च स्यात्, यतः पुरुषादप्रदानेपि भयं न स्यात् । भयसम्मवे तु पिशुनादिभ्योपि देयम् ॥

सङ्गहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥

अर्थप्रदानप्रियवचनानुसरणादिभिः मनुष्याणां सङ्ग्हणशील-स्स्यात् ॥

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान्भोगान् ॥२२॥

धर्माविरुद्धाः ये भोगाः स्त्रक्षन्दनस्वभार्यासेवनादयः तेषां च भोगशीलस्यात् ॥

एवमुभौ लोकावभिजयति॥ २३॥

एवं महत्या पुष्या युक्तः उक्तप्रकारमनुनिधन् उभौ होका-वभिजयति, भोगेनेमं होकं, तीथें प्रतिपादनेन चामुं होकमिति॥

इति विंशः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः

'सर्वाश्रमाणां समयपदानि' इत्युक्तं पुरस्तात्। के पुनस्त आश्रमा इति ? आह—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वा-नप्रस्थ्यमिति ॥ १ ॥

आश्रम्यन्ते येषु श्रेयोशियः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषा सामान्यसंज्ञा, उत्तरा विशेषसंज्ञा । गृहे तिष्ठित कुटुम्बरक्षणपर इति
गृहस्थः, तस्य भावो गार्हस्थ्यं, स एक आश्रमः । आचार्यकुलं आचार्यकुले वासः लक्षणया, सोप्येकः । मनु अवबोधने,
मनुत इति मुनिः ज्ञानपरः, तस्य भावो मौनं, सोपरः । वनं
प्रतिष्ठत इति वनप्रस्थः, स एव वानप्रस्थः, प्रज्ञादित्वादण्,
तस्य भावो वानप्रस्थ्यम् । इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । एतावन्त
एवाश्रमा इति । चतुर्णामेवोपदेशेषि 'चत्वार आश्रमाः ' इति
वचनं 'एकाश्रम्यन्त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्वार्हस्थ्यस्य श्रे इति
स्मृत्यन्तरोक्तं मा ग्राहीति ॥

¹आप. घ. १-२३-६.

तेषु सर्वेषु यथोपदेशमन्ययो वर्तमानः क्षेमं गच्छति॥ २॥

तेष्वाश्रमेषु चतुर्विष यथाशास्त्रमव्यग्नः समाहितमना भूत्वा यो वर्तने स क्षेममभयं पदं गच्छित । अनेनाश्वमिवकल्प उत्को वेदितव्यः। निद्भेयसाभिना अन्यतमस्मिनाभये यथाशास्त्रम्व-हितेन वर्तितव्यमिति । नथा च गौतम:- 'तस्याश्रमविकल्पमेके ज्ञवते ¹ इति ॥

सर्वेषामुपनयनग्रभृति समान आचार्यकुले वा-सः ॥ ३ ॥

उपन्यनप्रशति आचार्यक्ते वासः अपाचत्वारिशहपदिना-मन्यतमः सर्वेषामाश्रमाणां सनानः ॥

सर्वेषायन्त्समा विद्यायाः ॥ १ ॥

अन्त्सर्गः, छान्दसो दीर्घः, विद्यापा अन्त्सगोपि सर्वेषा-माश्रमाणां समानः । तस्मादाचार्यकुले वासः समान इति ॥

वुद्धा कमाणि यत्कामयेत तद्राश्मेत ॥ ५ ॥

प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि विहिनानि तानि नुद्धा गुयस्थस्ये-तानि कर्तव्यानि, एषामननुष्टाने प्रत्यवायः, फलञ्चदं, एषा-मेतानि शक्यान्यन् हातुं, नेतानि इत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्कर्म फलं वा कामयेत तदारभेत, तमाश्रमं अतिपरीनेति॥

तत्र गाईस्थ्यस्य एवंमेव ग्रविश्वतत्वादध्ययनानन्तरं प्रतिषि-त्सिनस्याचार्यं कुलस्य स्वरूपमाह-

¹गो. ध. ३-१.

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवाऽन्तमनूपसीदत अचार्यकुले इरिरन्यासो बहाचारिणः॥६॥

यथा विद्राधीरयोष इताणस्य इत्राचारिणः 'अथ वसवर्ष-विधि: रे उत्पारस्य अधीन्धनाहिनियम उत्तरः, अनेनेव निय-मेनाइनया शरीरवानादग्यसीयनः उपलद्नं इर्वनः आचार्यक्रे शरीरन्यासः शरीरपरिचारो भन्ने त्रस्यारिणो नेष्टिकस्य। ननेवा गरणानिहेन, नाभवान्तरं तन्छेन, यहि नमेवाश्रय-यात्मनः सेमं यन्येनेनि । अत्र यनः-

> आचार्य न रहल जैने गुरुष्त्रे तृणाहिनते। गुम्बारे साधिण्डे वा गुमबहात्तामाचरेत्।। एषु लविश्यानेषु स्थानासनविहारवान्। प्रयुवानोडसिगुन्यां साधयेहेहसात्मनः।। एवं चरित यो विशो व्रह्मचर्यमविष्ट्रतः। स गच्छत्यसमं स्थानं न चेहा जायते पुनः ॥ इति ॥

अथ परिवाजः ॥ ७॥

अथ अनन्तरं परिवाजो धर्म उच्यते । दृष्टाहृष्टार्थान् सर्वा-नेवारम्थान् परित्यज्य आत्मलाभाय संन्यासाश्रमं परिव्रजतीति परिज्ञाट् संन्यासी !!

अत एव बहाचयंवान्प्रवजाते ॥ ८ ॥

अत एव त्रह्मचर्याभ्यान् त्रह्मचर्यान् अविष्ठुनत्रह्मचर्यः प्रवृत्ति प्रवृत्यां कृषान् यदि नदेव पद्मकषाया भवनि। श्रूयते

¹आप. ध. १-२-१८. ²मनुस्मृ. २-२४७-४९,

च-' ब्रह्मचर्या देव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा रे इति, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् भे इति च । * 'अत एव भ इति वचनात् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्यरित्यागेनाश्रमान्तरप्राप्तिः आचार्यस्या-नभिमतैवेति लक्ष्यते । तत्रायमभिप्राय:-दारपरिग्रहे सति 'याव-ज्जीवमिमिहोत्रं जुहुयान् १ इति श्रुत्या विरुध्यते, स कथं प्रव्रजीदिति । तस्मात्सत्यपि वैराग्ये काम्यकर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तकानि च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि च वर्ज-यन् गृहस्थ एव मुच्यत इति । यथाह याज्ञवल्क्य:-

> न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि विद्युच्यते ॥ इति ॥

अथ योऽनाहितामिः तस्य विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः इ ऋणश्रुतिविरोधः । 'जायमानो वै ब्राह्मणश्चिभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया षितृभ्यः १ इति ॥ मनुरापि—

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ इति । मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्ववं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपप-दाते । अथ तत्र 'यदहरेव विरजेत् ' इति श्रुत्या युक्तं प्रविजि-नुम् । विरक्तस्य गृहस्थस्यापि युक्तं भविष्यति; स्मर्यते च-

> प्राजापत्यां निरुप्येष्टि सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यमीत्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गहात् ॥ इति ।

^{*}क. ख—'अत केचिदाहुः' इत्यधिकम्.

²या. ३-२०५. ³ ते. सं. ६-३-१०, ¹जाबाल, ४. भनुस्मृ. ६-३५. भनु, ६-३८.

तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतभार्यः पुनर्दारिक्रयायामसमर्थः तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्मात् 'यदहरेव विरजेत् ' इत्येष एव कालः प्रव्रज्यायाः, सर्वमन्यद्विरक्तस्येति युक्तम् । एवका-रस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः, यथा-'गृहाद्वा वनाद्वा ' इति व्रुवाणेव श्रुतिः 'व्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ' इत्याह तथिति ॥

तस्योपदिशन्ति॥ ९॥

तस्य परिव्राज्ञः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥

अनिमरिनकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मुनिः। स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं म्रामे प्राण-वृत्ति प्रतिलभ्यानिहोऽनमुत्रश्चरेत् ॥१०॥

त्रस्रचारिणः समिदाधानमित्रकार्यं, गृहस्थस्यौपासनमित्रहोत्रहोमादि, वानप्रस्थस्य 'श्रामणकेनाग्निमाधाय दे इति
विहितेनाग्नौ होमादि । तस्य तु नैवंविधं किञ्चिदिमकार्यमस्तीत्यनिन्नः । निकेतो निवासस्थानं स्वभूतं, तदभावादिनिकेतः । दार्म
सुखं तस्य नास्तीत्यदार्मा । किञ्चिदिष दारणत्वेनाप्रतिपन्नः, न
वा कस्य चिच्छरणभूत इत्यदारणः । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः । अत्र बोधायनः—' वृक्षमूलो वेदन्यासी वेदो वृक्षत्तस्य मूलं प्रणवः प्रणवात्मको वेदः प्रणवो द्रह्मभूयाय कल्पत
इति होवाच प्रजापितः विद्या द्रियन्ते सा प्राणवृत्तिः तावतीं
भिक्षां प्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य प्रामे प्रवेदाः, अन्यदा

¹जाबाल. ४. ²गा. ध. ३-२७. ³बो. २-१८-२४,,,२६.

बहिर्वासः। इहार्थाः कृप्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमादयः यस्य न सन्ति सोऽनिहोऽनमुत्र इत्युक्तः। एवम्भूतश्चरेत्। नैक-स्मिन्त्रामे द्वाहमात्रमपि वसेत्। अत्र गौतमः-'न दितीया-मपर्नु रात्रिं ग्रामे वसेन् ग इति वर्षानु ध्रुवशीलः ग इति ॥

तस्य मुक्तमाच्छाद्नं विहितस् ॥ १ १ ॥

यत्परेर्म्कं परित्वक्तमयोग्यतया दत्तस्य विहितमाच्छादनं, तदसावाच्छादयेन्। 'निणिड्य' इति गौतमः॥

सर्वतः परिमोक्षमेक ॥ १२ ॥

सर्वेरव वासोधिः परिमोसमेके उपदिशन्ति न किञ्चिदापे वासो बिभ्यात्, नग्न एव चरेहिति । अपर आह-सर्वतो विधि-तो निषेधतश्च अस्य परिमोक्षमेके झुनते, न किश्चिदस्य कृत्यं, न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥

एतदेवोदाहरणेः प्रपञ्चयति-

सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यातमानमन्विच्छेत्॥ १३॥

सत्यं वक्तव्यमिति यो नियमः तं परित्यज्य, तथा 'तत्र वक्तव्यमनूतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते। व इत्यादिके विषये अनृतं वक्तव्यमिति यो नियमस्तं च परित्यज्य, सुखं मृष्टभोजनादि-जन्यं, दुःखं शीनवानादिजन्यं, वेदान् स्वाध्यायाध्ययनं, इमं लोकं ऐहलोकिकं काम्यं कर्म, अमं च पारलोकिकं च काम्यं सर्वमेतत्परित्य आत्मानं अध्यात्मपटलोक्तं अन्तिच्छेन् उपा-सीतेति ॥

¹ गी. ध. ३-२१, १३. ²गी. ध. ३-१९, ³मनु. ८-१०४.

तदेवं ज्ञानवलावलम्बनेन हर्नाविधिनिषेधा ये स्वैरं प्रव-तन्ते सिद्धानां तेषां मनमुपन्यस्तम् । अथेषामेवं स्वैरचा-रिणां कि त्राणं? तत्राह-

वुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

आत्मिन बुढ़े अवगते सित तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्र-क्षाच्य क्षेमं प्रापयित । श्रूयते हि—'न वर्धते कर्मणा नो क-नीयान् तस्येव स्यात्पदिवत्तं विदित्या न लिप्यते कर्मणा पा-पापकेन' 'यथेषीकातृलमधो प्रोतं प्रदूचेन एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूचन्ते' इति। स्मर्यते च—

यथेधांसि सिमद्धोधिर्भस्मसात्कुरुतेऽत्तुन । ज्ञानाधिरसर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति । तिदं निराकरोनि-

तच्छाकोर्वमितिषिह्म् ॥ १५॥

यानि यतेरेव कर्तव्यकर्मप्रतिपादकानि शास्त्राणि तैरेव तद्विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनुः—

कुध्यन्तं न प्रतिकुध्येदाकुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥
न चोत्पाननिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत काहिचित् ॥
ईति।

^{*}ह. ट—'बलव्याजेन' इति पाट:. ¹बृ. ६-४-२३. ²छा. ५-२४-३. ³गीता—४-३७. ⁴मनु. ६-४८, ५०.

अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्त-व्यानि * ।।

'बुद्धे क्षेमप्रापणम् ' इत्येतच्च प्रत्यक्षविरुद्धिमत्याह—

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणिमहैव न दुःखमुपलभेत ॥

आत्मबोधमात्रेण चेत् क्षेमं प्राप्यते इहैव शरीरे दु:खं नोपलभेत ज्ञानी । न चैतदस्ति । न हि ज्ञानिनां मूर्धा-भिषिक्तम्मन्योपि क्षुधादुःखमेव तावत् क्षणमात्रं सोढूं प्र-भवति ॥

एतेन परं व्याखातम् ॥ १७॥

परलोकभवमपि दुःखमेतेनैव व्याख्यातम्, न स्वैरचा-रिणां निवर्तत इति । तस्मात् स्वकर्मभिः परिपक्ककषायः श्रवणमनननिदिध्यासनैः साक्षात्क्रतात्मस्वरूपः प्रतिषिद्धेषु क-टाक्षमप्यनिक्षिपन् अष्टाङ्गयोगनिरतेः मुच्यत इति । अत्र बोधायन:-'एकदण्डी त्रिदण्डी वा गै इति । गौतमोपि 'मू-ण्डिदेशाखी वा ² इति ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८॥

अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥

^{*}क. ख. झ—यानि च निषिद्धानि तानि वर्ज्यानि । यत्तुक्तं 'ज्ञानेन सर्वे दह्यते दित तत्र ज्ञानवद्शायां प्रागार्जितानि कमाणि प्रायिश्वत्तेन वि-नापि ज्ञानेनापि दह्यत इत्युच्यते, न पुनः ज्ञानदशायां स्वैराचारोनुज्ञायते, यस्य हि स्वशरीरे बीभत्सा स कथं पश्चादिभिरविशेषं स्वीसङ्गादौ प्रवर्तते इति रत्यधिकः पाठः

¹व, २-१८-१.

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रज्ञति ॥ १९ ॥

प्रव्रज्ञित प्रकर्षण व्रज्ञित अणुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत इति । तथा च गौतमः—'ग्रामं च न प्रविशेत्' इति । गतमन्यत् । उत्तरं च॥

तस्योपदिशन्ति ॥ २०॥ एकाग्निरनिकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मुनिः। स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २१॥

कः पुनरस्यैकाग्निः ? न तावदौपासनं, ब्रह्मचारित्वात् । तस्माङ्गौिककाग्नौ यथापूर्वं सायं प्रातः सिमध आदध्यादित्यथों विविक्षितः । अपर आह—'शामणकेनाग्निमाधाय 'दित गौतमः। शामणकं नाम वैखानससूत्रं,* तदुक्तेन प्रकारेण एकोग्नि-राधेयः, तस्मिन् सायं प्रातः अग्निकार्यमिति । अन्यद्रतम् ॥

इत्येकविंशः खण्डः.

तस्यारण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥

अरण्ये भवमारण्यं अजिनवल्कलादि॥

ततो मूलैः फलैः पणैस्तृणौरिति वर्तयश्थ-रेत् ॥ २॥

¹गौ. ध. ३-३३.

²गी. ध. ३-२७.

^{*}ध. झ—'सदाचारेण वैखानसोत्तेन मूलफलाशी तपश्शीलः सवनेषूदकमुपस्पृशन्, श्रामणकेनाभिमुपसमाधायिति' इत्यधिकः पाठः,

ततो मूलादिभिर्वर्तयन् वृत्ति प्राणयात्रां कुर्वन् चरेत् चरण-वीलस्स्यात्॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चित्कालं वर्तियत्वा अन्ततः अन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितानि । 'अभिनिश्रयेत् ' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तान्यभिनिश्वत्य तैः वर्तयेदिति ॥

ततोपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत्॥ ४॥

ततः कञ्चित्कालमन्भक्षः, नतो वायुभक्षः, ततः आकाश-मभिनिश्रयेत् न किञ्चिद्धक्षयेत् । अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥

तेषामुत्तरउत्तरस्तंयोगः फलतो विशिष्टः ॥५॥

संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्ये उत्तरमुत्तरं द्रव्यं संश्रीयमाणं फलतो विशिष्टमिति ॥

अथ वानप्रस्थस्यैवानुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति॥६॥

अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्व ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः। एके त्वाचार्याः तस्यैव वानप्रस्थस्यानुपूर्व्यं कर्माण्युपदिशन्ति ॥ कथम् ?—

विद्या समाप्य दारं कृत्वा ऽमीनाधाय कर्माण्या-रभते सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ ७॥

ब्रह्मचर्षे स्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थश्च भूत्वा अमीना-धाय कर्माणि कुर्यात् । कानि ? सोमावराध्यानि, अवरार्ध पश्चार्धं, तत्र भवोऽवरार्ध्यः, सोमोऽवराध्यों येषां नानि सोमा-वरार्ध्यानि सोमान्तानि हविर्यज्ञाख्यानि, चातुर्मास्यादीन् हवि-र्यज्ञान् सोमं चेत्यर्थः। यानि श्रूयन्ते यानि श्रुतौ विहितानि॥

गृहान्कृत्वा सदारस्सप्रजस्सहाग्निभर्वहिर्यामा-इसेत् ॥ ८ ॥

अथ ग्रामाद्वहिररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बः सहैवाग्निभिः यामाद्वहिर्वसेत् । अस्मिन् पक्षे प्रागुक्तं 'एकाग्निः गैहत्येतन्नास्ति॥

एको वा ॥ ९ ॥

अथवा पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य स्वयमेक एव वसेत् वने । अस्मिन्पक्षे 'प्राजापत्यां निमप्येष्टिम् ' इति परिव्राज उक्तेन न्यायेन शौतामीनात्मनि समारोप्य श्रामणकेनामिमाधायैका-ग्निर्भवेत् ॥

शिलोञ्छेन वर्तयेत् ॥ १०॥

व्याख्याति देशलोञ्छः, तेन वर्नयेत् प्राणयात्रां कूर्यात् । इदं सकुटुम्बस्यैकाकिनश्च साधारणम्। एकाकिन एवत्यन्ये॥

न चात ऊर्ध्व प्रतिगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

यदा शिलोञ्छवृत्तिर्जाता अत उध्वें न कुतिश्विदिप प्रति-गृह्यान्।।

अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥ १२॥

यदा जुहुयात् तदा अभिषिक्तः स्नातो जुहुयात् । अनुवादोयं स्नानविशेषं विधातुम् ॥

¹आए. ध. २-२१-२१ ²मनुस्मृ. ६–३८. ³आए. ध. **२-१०-४**

शनैरपोभ्यवेयादिभिघ्ननिमुखमादित्यमुदकमु-पस्पृशेत् ॥ १३ ॥

रानैरवेगेन जलारायं प्रविरोत् । प्रविर्य चाभिन्नन् हस्तेन उदकं ताडयन् उदकमुपस्पृशेन् स्नायात् ॥

इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः॥ १४॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतन् । तथाचोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥

तस्य द्वन्दं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थ-भोजनार्थवासीपरशुदात्रकाजानाम् ॥१५॥

यानि पाकार्थानि ताम्रभाण्डादीनि यानि च भोजनार्थानि कांस्यादीनि तेषां सर्वेषां वास्यादीनां चतुर्णा एकैकस्यां विधा-यां द्वेद्वे द्रव्ये उत्पादो इत्येके उपदिशन्ति । काजमपि वास्पादि-वदुपकरणविशेषो दारुमय: ॥

द्वन्द्वानामेकैकमादायेतराणि द्त्वाऽरण्यमवति-ष्ठेत ॥ १६॥

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकेकं द्रव्यं स्वयमादाय इतराणि भार्याये दत्वा अरण्यमवतिष्ठेत उपतिष्ठेत् समाश्रये-दिति ॥

तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वश्र होमो वृत्तिः प्रती-क्षाऽऽच्छादनं च॥ १७॥

तस्य वानप्रस्थस्यातोऽरण्यप्रवेशादूर्ध्व आरण्येनेव नीवारा-दिना होमः । वृत्तिः प्राणयात्रा । प्रतीक्षा अतिथिपूजा । आ-च्छादनं वल्कलादिना ॥

येषु कर्मसु पुरोडाज्ञाश्वरवस्तेषु कार्याः ॥१८॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य, तेषु अस्य तत्स्थाने चरवः कार्याः॥

सर्वे चोपाश्जु सह स्वाध्यायेन ॥ १९॥

सर्वे च कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुपांशु भवति । पारायण-ब्रह्मयज्ञाध्ययनेन सह, तदप्युपांशु कर्तव्यमिति ॥

नारण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ २०॥

उपांशुवचनादेव सिद्धे वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम्। तेनार-ण्यस्थाः यथा नाभिमुख्येन शृणुपुः तावदुपांश्विति ॥

अग्न्यर्थ ५ इारणम् ॥ २१ ॥

शरणं गृहं तदग्न्यर्थमेव कर्तव्यम् ॥

आकारो स्वयम् ॥ २२ ॥

स्वयं चाकाश एव वसेत्॥

अनुपस्तीणें शय्यासने ॥ २३॥

शयनं चासनं च अनुपस्ताणें देशे कुर्यात्, न नु किश्चिदुपस्तीषी। नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥

नवे धान्ये र्यामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसञ्चितं सस्यमनुजानीयात् परित्यजेत् । अत्र मनुः-

> त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसिश्चतम् । जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च¹ ॥ इति ॥

> > इति द्वाविदाः खण्डः.

भूयाश्सं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायं प्रातरर्थमाहरेत् ॥ १ ॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य। भूयांसं वा नियमिमच्छन् न सस्यं संचिन्यात् । किं तर्हि ? अन्वहमेव प्रत्यहमेव पात्रेण येन केन चित् सायं प्रातश्चार्थमशनीयमाहरेत् वनस्थेभ्यः ॥

एवं कियन्तं कालं वर्तियत्वा—

ततो मूलैः फलैः पणैस्तृणैरिति वर्तयश्रभ्ररे-दन्ततः प्रवृत्तानि ततोपो वायुमाकाशामि-त्यभिनिश्रयेत् । तेषामुत्तर उत्तरस्तंयो-गः फलतो विशिष्टः ॥ २ ॥

सर्व गतम्² ॥

निरूपिता आश्रमाः। अथेदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषामेव प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते-

¹मनुस्मृ. ६-१५.

²आप. ध. २–२२–२...५.

अथ पुराणे श्लोकावुदाहरन्ति ॥ ३ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीपिर ऋषयः। दक्षिणेनार्यम्णः पन्धानं ते इमझानानि भेजिरे॥॥॥

अप्टाशीतिसहस्त्राणि गृहस्थाः ऋषयः प्रजामीषिरे प्रजा-मभ्यनन्दन् । ते अर्थम्णो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणायनमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपि सम्भूय इमशानानि भेजिरे मरणं प्रनिपेदिरे ' जायस्व स्त्रियस्व ^ग इत्या-जीवं जीवभावं आपेदिरे इति गृहस्थनिन्दा ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः। उत्तरेणार्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वश हि कल्पते॥५॥

ये नु प्रजां नाभ्यनन्दन् ते उत्तरायणमार्गे प्राप्य आचिरादि-मार्गेण गत्वा अमृतत्वं, विभक्तित्यत्ययः, अमृतत्वाय कल्पते, वचनव्यत्ययः, कल्पन्ते समर्थास्सम्पद्यन्ते ॥

इत्यूध्वरेतसां प्रश्नश्सा ॥ ६ ॥

गृहस्थादन्ये त्रयोप्यूर्ध्वरेतसः, तेषामेव प्रशंसेति ॥ पुनरपि तेषामेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा-

अथापि सङ्कल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ७॥

अथापि अपि च संकल्पादेव सिद्धयो भवन्ति तेषामूर्ध्व-रतसाम् ॥

[ो]छान्दो. ५-१०-८.

तत्रोदाहरणम्-

यथा वर्षे प्रजादानं दूरे दर्शनं मनोजवतां यचान्यदेवं युक्तम् ॥ ८॥

यदि महत्यामनावृष्टौ वर्षतु देव इति ते कामयेरन् कामवर्षी पर्जन्यो भवति । यदि वा किञ्चिदपुत्रमनुगृह्णीयुः पुत्रोस्य जायता-मिति पुत्रवानेव भवति । तथा चोळे देवव स्थिताः हिमवन्तं दिहसेरन् तथैव तद्भवति । यनस इव जवो येषां ते मनोजवाः, तद्भावो मनोजवता । यदि कामयेरन् अमुं देशं इयत्यामेव काल-कलायां प्राप्तयामिति नतो यावना कालेन मनस्तं देशं प्राप्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुः । यच्चान्यदेवं युक्तं, रोगिणामारोग्यादि, तदपि संकल्पाद्भवति॥

यस्मादेवम्--

तस्माच्छुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच विशिष्टाना-श्रमानेतानेके ब्रुवते ॥ ९ ॥

श्रुतितः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् गै इत्यादिश्रुत्य-नुगतत्वात्, उक्तेन प्रकारेण प्रत्यक्षफलत्वाच एतान्ध्वरेतसा-माश्रमान् विशिष्टान् गार्हस्थ्यादुत्कृष्टान् एके ब्रुवते इति ॥

तदिदं गार्हस्थ्योत्क्रप्टत्वप्रतिपादनेन निराकरोति-

त्रैविद्यवृद्धानां तु वेदाः प्रमाणामिति निष्ठा। तत्र यानि श्रूयन्ते बीहियवपश्वाज्यपयः-

¹जाबा. ४.

कपालपत्नीसम्बन्धान्युचैनींचैः कार्यमिति तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते॥१०

त्रयवयवा विद्या त्रयो वेदाः, तां ये पाउतश्च अर्धतश्च विदन्ति ते त्रैविद्याः, तेषु पक्षज्ञानाः त्रैविद्यवृद्धः, तेषां वेदाः प्रमाणमतीन्द्रियार्थे इति निष्ठा निर्णयः । यथाह भगवान् जैमिनिः—
'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' 'प्रत्यक्षमनिमित्तम्' इति च ।
ततश्च तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते—िकलक्षणानि !—
व्रीह्यादिभिस्संवद्धानि, 'उचैर् ऋचा क्रियते, उपांद्यु यनुषा'
इत्येवंप्रकाराणि, तैः विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते
तज्ज्ञाः । एतदुक्तं भवति—सर्वेषु वेदेषु सर्वासु च शाखासु
अग्निहोत्रादीनि विश्वमृज्ञामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतो
विधीयन्ते । अतो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । दर्ध्वरेतसां चाश्रमाः
तिद्वरुद्धा नैव समाश्यणीयाः यदि वेदाः प्रमाणमिति । तथाच
गौतमः—'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाहार्हस्थ्यस्य ' इति ॥

गार्हस्थ्यं प्रशंस्य 'ते श्रमशानानि भेजिरे ' इति निन्दां परिहरित-

यत्तु इमशानमुच्यते नानाकर्मणामेषोन्ते पुरु-षस्थरकारो विधीयते ॥ ११ ॥

यत्तु गृहस्थानां इमशानं श्रूयते स एव नानाकर्मणामिन-होत्रादीनां अन्ते पितृमेधाख्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते, न तु पिशाचा भूत्वा इमशानमेव सेवन्त इति ॥

¹ जे. १-१-१, ४.

²शतपथबाह्मणे.

³गौ,ध. ३-३६.

⁴आप. घ. २-२३-४.

ं कृत इति ? आह—

388

ततः परमनन्यं फल्र स्वर्ग्यशब्द श्रूयते॥१२

ं ततः परं इमशानकर्मणोनन्तरमनन्त्यमपरिमितं स्वर्गशब्द-वाच्यं फलं श्रूयते, 'स एष यज्ञायुधी यज्ञमानोञ्जसा स्वर्ग लोकमेति ? इति विज्ञायते । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति यकारदृद्धा-न्दस उपजनः, अपपाठो वा ॥

इति त्रयोविशः खण्डः.

पुनरिष गाईस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति-

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आह । प्रजा-मनुप्रजायसे तदु ते मत्यामृतमिति ॥ १॥

अथापि अपिच अस्य गृहस्थस्य प्रजाति प्रजासन्तानं अम्-तममरणं आसायो वेद आह । हे मर्त्य मरणधर्मन् प्रजां जाय-मानामनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणोऽमृतममरणमिति। न त्वं स्त्रियसे यतस्त्वं प्रजारूपेण तिष्टसीति ॥

उपपन्नं चैतदित्याह-

अथापि स एवायं विरुद्धः पृथकप्रत्यक्षेणोपल-भ्यते दृश्यते चापि सारूप्यम् । देहत्वमे-वान्यत्॥ २॥

अपिच स एवायं पृथगिवरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, स एव

दिधाभूत इव लक्ष्यते । दृश्यते हि सांकृष्यं दृषोः । देहमात्रं तु भिनम् । देहत्वमिति स्वाधिकस्त्वः ॥

यदि पुत्ररूपेणावस्थानं, किमेतावना इति ? अत्राह-

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषाश साम्परा-येण कीर्तिश स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३॥

ते पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु कर्ममु वर्तमानाः अवस्थिताः पूर्वेषां पिनृपिनामहादीनां साम्परायेण परलोकेन संबद्धानां कीर्तिं वर्धयिनि "अम्यायं पुत्र एवंकर्मा अस्यायं पौत्रः" इति । स्वर्गं च वर्धयिन्त । कीर्तिमनां हि स्वर्गवास एव श्रूयते ॥

एवमवरोवरः परेषाम् ॥ ४ ॥

एवमनेन प्रकारेणावरोवरः परेषां कीर्ति स्वर्गं च वर्षपति ॥ आ भूतसंध्रवात्ते स्वर्गजितः*॥ ५॥

भूतसंप्रवो महाभूतप्रळयः, आ तस्मात् ते पुत्रिणः स्वर्ग-जीविनो हि भवन्ति ॥

पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे॥

प्रळयाननन्तरं सर्गः पुनस्सर्गः, तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूपते ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥

अपिच प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिनर्थे भवति गार्हस्थ्यमेव वरिष्टमिति॥ त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिश् श्रद्धां तपो-यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तैरि-त्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वश्सतेऽन्यत्प्रशश्-सन्निति ॥ ८ ॥

त्रयीं विद्यां त्रयाणां वेदानां अध्ययनं, ब्रह्मचर्यं अष्टाच-त्वारिशदादिकं, प्रजातिं प्रजीत्पादनं, श्रद्धामास्तिक्यं, तप उप-वासादि, यज्ञमिश्रहोत्रादि सोमयागान्तं, अनुप्रदानमन्तर्वेदि बहिँचीद च दानं, य एतानि कुर्वते तैरेव सह वयं स्मः, त एवास्माकं सहायाः । अन्यत्तूर्ध्वरेतसां आश्रमादिकं प्रशंसन् पुरुषो रज्ञः पांसुर्भूत्वा ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमा-प्त्यर्थः ॥

यथैव तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां कीर्ति च स्वर्ग च वर्धपन्ति, तंथैव प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाः अकीर्ति नरकं च वर्धयेषु: । तत्राह-

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वश्मिन्त यथा पर्णं वनस्पतेः। न परान्हिश्सन्ति॥ १॥

तत्र प्रजासन्ताने ये पापस्य कर्तारः त एव ध्वंसन्ति ध्वंसन्ते, न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति ; यथा यदेव पर्णं वनस्पते: कीटादिभिः दूषितं तदेव पतित, न वनस्पति शाखां वा पातयति, तद्वत् ॥

एतदेवोपपादयति-

¹क. घ---पुरुषा:

नास्यास्मिन्लोके कर्माभस्सम्बन्धो विद्यते तथा परस्मिन्कर्मफलैः ॥ १०॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्य अस्मिन्लोके पुत्रकृत्येः कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोऽ-यम्—यथा पुत्रकृत्येषु कर्मसु पित्रादेः कर्नृत्वं नास्ति, तथा परस्मि-न्नपि लोके कर्मफलेरपि सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥

तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ते न परान् हिंसन्तीति, तद-र्थरूपं एतेन वक्ष्यमाणेन हेतुना वेदिनव्यं निश्चेतव्यम् ॥

प्रजापतरृषीणामिति सर्गोयम् ॥ १२ ॥

प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनां अयं सर्गो देवादिस्तिर्यगन्तः। ते चाध्वस्ता एव स्वेस्वे पदे वर्तन्ते। यदि च पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानिष ध्वंसयेयुः, तदैतन्नोपपदाते पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्ते इति॥

अत्रोदाहरणमाह-

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वल-न्त्य*उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

तत्र सर्गे ये पुण्यकृतः विसिष्टादयः तेषां प्रकृतयः शरीराणि पराः उत्कृष्टाः ज्वलन्त्यः दीप्यमानाः उपलभ्यन्ते दिवि, यथा सप्तांषमण्डलम् । श्रूयते च 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि 390

यनक्षत्राणि भे इति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषां घ्वंस इति ॥

स्यातु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्सशरीरो-न्तवन्तं लोकं जयति सङ्कल्पासिद्धि स्यान तु तज्ज्येष्ठयमाश्रमाणाम् ॥ १४॥

कर्मावयवेन पूर्वाजितानां कर्मणामेकदेशेन भुक्तशेषेण तपसा वा तीव्रेण कश्चिद्ध्वेरेताः सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयतीति यत्तत्स्यात् संभवेदपि, यच संकल्पादेव सिद्धिस्स्या-दिति तदपि स्यात्; न तु तत् आश्रमाणां ज्येष्टचकार-णिमति । तदेवं 'ऐकाश्रम्यन्त्वाचार्याः' इति अयमेव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—सर्वे आश्वमाः दूषिता भूषिता-श्व । ततः 'तेषु सर्वेषु यथोपदेशमन्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छ-ति व इत्येतदेव स्थितमिति ॥

इति चतुर्विशः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ उज्ज्वलायां द्वितीये प्रश्ने नवमः पटलः.

व्याख्यातास्सर्ववर्णानाः साधारणवैशेषिका धर्माः। राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः॥ १॥

उक्तवक्ष्यमाणसंकीतनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसास-त्यास्तेयादयः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अध्ययनादयः त्रया-

¹ ते. सं. ५-४-१. ²गी. घ. ३-३६. ³अप. घ. २-२१-२,

णां, अध्यापनादयो ब्राह्मणस्य, युद्धादयः क्षत्रियस्य, कृष्या-दयो वैश्यम्य, शुश्रुषा शूद्धम्य । राजाऽत्राभिषिक्तो विवक्षितः ; नस्यैव हि वश्यमाणं धर्मजानं संभवति । तस्य विशेषान् विशेषतो यद्वक्तत्र्यं तद्वक्ष्यामः । 'विशेषान्' इति द्विती-यान्तपादस्तु युक्तः ॥

दक्षिणाद्वारं वेदम पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥

वेश्म गृहं, पुरं नगरम् । तदुभयमिष दक्षिणाद्वारं मापयेत् स्थपत्यादिभिः कारयेत् । दक्षिणपार्श्वं द्वारं यस्य तत्तथो-कम् ॥

अन्तरस्यां पुरि वेदम॥ ३॥

सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या पूः तस्यामन्तरस्यां पुरि वेश्म मापयेदात्मनः॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते॥

तस्य वेदमनः पुरस्तादावसथः कारियतव्यः । एत्य वस-न्त्यस्मिन्नित्यावसथः आस्थानमण्टणं, तस्यामन्त्रणमिति संज्ञा; तत्र ह्यतिथय आमन्त्रचन्ते ॥

दक्षिणेन पुरश्सभा दक्षिणेनोदग्द्वारा यथोभ-यश्संहइयेत बहिरन्तरं चेति॥ ५॥

दक्षिणेनत्येनवन्तम् । पुरिमिति 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीयानाः । पुरस्य दक्षिणतः अदूरे सभा कारियतच्या। दक्षिणोदग्द्वारा दक्षिणस्यामुन्तरस्यां च दिशि द्वारे यस्यास्सा तथोक्ता। किमर्थमुभयत्र द्वारिमिति चेत्, यद्विद्वित्तं यचा-

भ्यन्तरं तदुभयमपि यथा संहद्येतेत्येवमर्थमिति । सैषा तू-तसभा, तस्यां तृताथिनः प्रविशान्ति, तदायस्थानं राज्ञः॥

सर्वेष्वेवाजस्रा अग्रयस्युः॥ ६ ॥

वेदमन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु लौकि. काग्नयः अजस्त्रास्त्युः अविच्छेदेन धार्याः॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे॥ ७॥

तेषु चामिषु नित्यममिपूजा कार्या यथा गृहमेधे औपा-सने, सायंत्रातहोंम इत्यर्थः । मन्त्राविष तावेव, द्रव्यमिष तदेव ॥

आवसथे श्रोत्रियावराध्यानितथीन्वासयेत्॥

आवसथाख्यस्थाने अतिथीन् वासयेत् । ते विशे-ष्यन्ते-श्रोत्रियावराध्यानिति । अवरपर्यायोऽवराध्यशब्दः । यदि सर्वान्वासियतुं न शक्नोति श्रोत्रियानिप तावद्वासयेदिति॥

तेषां यथागुणमावसथाइशय्यान्नपानं च विदे-यम्॥ १॥

तेषामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्ताद्यनुगुणं आवस्यादि विदेयम् विशेषेण देयम् । आवसथाः अपवरकादयः । शय्याः खट्टादयः । अन्नमोदनादि । पानं तक्रसूपादि ॥

गुरूनमात्याश्र्य नातिजीवेत् ॥ १०॥

गूरवः पित्रादयः । अमात्याः मन्त्रिणः । तान्नातिज्ञी-वेत् भक्ष्यभोज्याच्छादनादिषु तान्नातिशयीत ॥

न चास्य विषये क्षुघा रोगेण हिमातपाभ्यां वाऽ-वसीदेदभावाहुद्धिपूर्व वा कश्चित्॥ ११॥

अस्य राज्ञो विषयं राष्ट्र क्षुधा आहाराभावेन तुमुक्षया, रोगेण त्र्याधिना, हिमेन नीहारेण, वर्षादीनामप्युपलक्षण-मेतन्, आतपः आदित्यरियनापः, एतेः प्रकारेरभावान् बुद्धि-पूर्वं वा न कश्चिन् अवाद्मणोप्यवसीदेन् अवसन्नस्म्यान् । राज्ञो ह्ययमपराधः पदाहाराद्यभावेन कश्चिद्वसन्नस्स्यान् । वुद्धिपूर्वं वित्यत्रोदाहरणम्-यदा कश्चिन् करमूणं वा दाप्यो भविन नदा नासो हिमातपयोः निवेशियत्वयः, भोजनाद्वा निरोद्धव्यः; तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिनि ॥

सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्निवपेद्यु-गमान्वैभीतकान्यथार्थान् ॥ १२॥

पूर्वोक्तायाः सभाया मध्ये अधिदेवनम् । यस्योपिर कितवाः अक्षेः दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनम् । तत् पूर्वं काष्टादिना उद्धन्ति । अवोक्ष्य तत्र अक्षान् युग्मसंख्यान् वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभृतान् यथार्थान् याविद्धः द्यूतं निर्वर्तते तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः स सिभको नाम ॥

आयादशुचयस्मत्यशीला दीवितारस्स्युः॥१३॥

आर्याः द्विजातयः । शुच्यः धर्मशुद्धाः । सत्यशीलाः सत्य-वादिनः । एवंभूता एव पुरुषाः तत्र दीवितारः देवितारम्युः, त एव तत्र देवितुं लभन्ते इत्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा यथापरि- भाषितं पणं सभिकाय दत्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमह-रहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एव च स्थानान्तरे दीव्यतः दण्डयेत्, सभास्थाने च कलहकारान्। तत्र याज्ञवल्वयः-

> ग्लहे शातिकवृद्धेस्तु सिभकः पश्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धर्तिकतवादितराद्दशकं शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दवाद्वाज्ञे भागं यथाकृतम्। जितमुद्राहये जेत्रे दत्यात्सत्यं वच: क्षमी ॥ इति ॥

आयुधग्रहणं नृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीने-भ्योन्यत्र न विद्यरम् ॥ १४॥

आयुधग्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषाः तिभ्योऽन्यत्र न विद्येरन् न भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवत्या-चार:* ||

क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्क-रमयं न विद्यते ॥ १५॥

यस्य राज्ञो विषये ग्रामे अरण्ये च चोरभयं नास्ति स एव राजा क्षेमकृत् क्षेमकरः, न त्वन्यः शतं तुभ्यमिति ददानोषि ॥

इति पञ्चविंदाः खण्डः.

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्राह्मणेभ्यो यथार्हमनन्तान्लोकानभिजयति ॥ १ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथाई विद्यावृत्तानुरूपं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । एवं ददत् अनन्तान् लोकानभिजयित ॥

ब्राह्मणस्वान्यपाजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति॥२

व्राह्मणस्वानि चोरादिभिरपह्तानि अपितिगीषमाणो व्राह्मणेभ्यो दानाय तानपितित्य गृहीतुभिच्छन् यो राजा युद्धे चोरै:
हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदिक्षणो यज्ञ इत्याहुः धर्मज्ञाः । संग्रामो
यज्ञः, तस्यात्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति वारीरमाह । अन्तरात्मा
पशुस्थानीयः । प्रत्यानिनीषितं तु द्रश्यं दक्षिणा । सूत्रे तु तं
यज्ञ इत्याहुः इति गोणो वादः ॥

एतेनान्ये जूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमा-नास्तनुत्यजः॥ ३॥

प्रयोजनं चोरादिभिरपहतानां द्रव्याणां ब्राह्मणस्वानां प्रत्या-नयनादि, तदर्थं युध्यमाना ये शूराः तनुत्यजो भवन्ति शरीराणि त्यजन्ति तेऽप्येतेन राज्ञा व्याख्याता आत्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥

यामेषु नगरेषु चार्याच्छुचीन्त्सत्यशीलान्यजा-गुप्तये निद्ध्यात्॥ ४॥

ं आर्यान् शुचीन् सत्यशीलान् इति व्याख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान ग्रामेषु नगरेषु च प्रजानां रक्षणार्थं निदध्यान् नियुक्षीत ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः॥ ५॥

तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः ते तथागुणा आर्यादि-गुणा एव स्यु: ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥६॥

सर्वतः सर्वामु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणी-यम् । 'रक्ष्यन् ' इत्यपपाटः ॥

क्रोशो यामेभ्यः॥ ७॥

यामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्ष्यः । यामेभ्य इति 'यत-श्वाध्वपरिमाणं तत्र पश्चमी वक्तव्या ? इति पश्चमी ॥

तत यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदृष्यम् ॥ ८ ॥

नत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुप्यते चोर्यते ते नियु-क्ताः स्वामिभ्यः तत्प्रतिदद्युः, राज्ञा नैः तत्प्रतिदाप्यम्, राजा नैः प्रतिदापयेदिति । प्रायेण दन्त्योप्टचं वकारं पडन्ति ॥

धार्म्य शुल्कमवहारयेत् ॥ ९ ॥

तत्र गौतम:-' विंशतिभागदशुल्कः पण्ये १ यद्वणिभि-विक्रीयते हिङ्गादि तस्य विशातितमं भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति संज्ञा । एष धार्म्य: धर्म्यदशुल्कः, तमधिकृतैरेवावहा-

¹आप. ध, २-२५-१३.

²गा. घ. १०–२६

रयेन् ग्राह्येदिनि । मृलादिषु नु निशेषस्नेनेवोत्सः 'मृलफलपुष्यो-पधमधुमांमनृणेन्धनानां पाष्ट्रचम् ' इति ॥

अकरइश्रोतियः ॥ १० ॥

श्रोत्रियः करं न दाप्यः, अन्ये दाप्याः ॥

मर्ववर्णानां च स्त्रियः ॥ ११ ॥

अकराः । वर्णग्रहणान् प्रतिलोमादिन्त्रियो दाप्याः ॥

कुमाराश्च प्राग्व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥

व्यञ्जनानि उमश्रुदानि । यावत्तानि नोत्यदान्ते तावदकराः कुमाराः ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३॥

विद्यामुहिस्य ये गुरुषु वसान्ति ते जातव्यक्षना अपि अस-माप्तवेदा अकराः ॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४॥

तपस्त्रिनः कुच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः धर्मपराः अफलाका-ङ्किणो नित्यनेमित्तिकधर्मनिरताः । धर्मपरा इति कि १ ये अभि-चारकामाः मन्त्रसिद्धये नपस्तप्यन्ते ने अकराः मा भूविन्निति॥

ज्रद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५॥

त्रेवाणिकानां पादावनेक्ता यः पादावनेजनवृक्तिः स शूद्रोप्य-करः॥

अन्धमूकवधिररोगाविष्टाश्च ॥ १६ ॥

भा. ध. १०-२७.

अन्धादयश्वाकराः यावदान्ध्यादि ॥

ये व्यथा द्रव्यपरिग्रहैः ॥ १७॥

ये च परिखातकादयो द्रव्यपरिग्रहैः व्यर्थाः निष्प्रयोजनाः, शास्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः, तेऽप्यकराः *। तथाच वसिष्ठः 'अकरदशोत्रियो राजपुमाननाथः प्रव्रजितो बालवृद्धत-रुणप्रशान्ताः रे इति ॥

अवुद्धिपूर्वमलङ्कतो युवा परदारमनुप्रविद्यानकु-मारीं वा वाचा बाध्यः॥ १८॥

यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युवा अल-ङ्कृतो अबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविदान् वाचा बाध्यः अत्रेयमास्ते माऽत्र प्रविश इति ॥

बुद्धिपूर्वे तु दुष्टमावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥

यस्तु विज्ञाननेव दुष्टभावः प्रतिलोभनार्थी प्रविश्वति स दण्ड्यो द्रव्यानुरूषं अपराधानुरूषं च । दुष्टग्रहणात् आचार्यादि_ प्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ॥

सन्निपाते वृत्ते शिश्वच्छेदनश सवृषणस्य॥२०॥

सिन्नपातो मैथुनम् । तस्मिन् वृत्ते शिश्वच्छेदनं दण्डः। सवृ-षणस्य इति उपसर्जनस्यापि शिश्वस्य विशेषणं, सव्यणस्य शिश्वस्य छेदनमिति ॥

^{*}क. ज. इं- 'तेषामुपयोगार्थं ये मठादयः पुरुषेः निमृष्टाः तत्र करो न प्राह्यः.' इत्यधिकम्. ¹वा. ध-१९-२३.

कुमायों तु स्वान्यादाय नाइयः॥ २१॥

कुमार्यां तु सन्निपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशानिर्वास्यः, न शिश्वच्छेदनम् ॥

अथ भृत्ये राज्ञा*॥ २२॥

सिन्नपातप्रभृति परदारकुमार्यों राज्ञा भृत्ये प्रासाच्छादन-प्रदानेन भर्तव्ये ॥

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २३॥

अतः प्रथमात् सिन्निपातादूर्ध्वं मेथुनाच रक्ष्ये, यथा पुनः मैथुनं न चरतः तथा कार्ये॥

निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥२४॥

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्यः ते अवसृजेत् दद्यात्, परदारं भर्त्र श्रवाराय वा, कुमारीं पित्रे भात्रे वा । अनम्यूपगमे तु प्रायश्चि-त्तस्य यावज्जीवं निरोधः॥

इति षड्विंश: खण्ड:.

चरिते यथापुरं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ १ ॥

चरिने तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्व धर्मात्, नृतीयार्थे पश्चमी, धर्मेण सम्बन्धो भवतीति । हि शब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादवर्यं ग्रायश्चित्तं कारियतव्ये, ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चिहोष इति ॥

^{*&#}x27;राज्ञां 'इत्यपि पाठान्तरम्.

परदारप्रसङ्गादुच्यते-

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यः समाचक्षीत॥२॥

य अनपत्यः आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्र-मिच्छन् भार्या परत्र नियुक्ते, मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयः सन्तान-काङ्किणः, तद्विषयमेतत् । कुलान्तरात् प्रविष्टा स्त्री सगोत्रस्था-नीया । सा हि पूर्व पितृगोत्रा सती भर्तगोत्रधर्मैः अधिक्रियते । ततः सा भर्तपक्ष्याणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु सा-क्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परभ्योऽसगोत्रेभ्यः समा-चक्षीत, 'इयमनपत्या, अस्यामपत्यमुत्पाद्यम् । इति । सगोत्रा-यैव तु समाचक्षीत, तत्रापि देवराय, तदभावे सपिण्डाय ॥

कः पुनः सगोत्रस्य विशेषः ? तमाह—

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३॥

हि पस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कुलायैव प्रदीयत इति उपदिशन्ति धर्मज्ञाः । तस्मात्सगोत्रायैव समाचक्षीतेति ॥

तिममं नियोगं दूषयति—

तिदिन्द्रियदौर्वल्यादिप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं पूर्वे क्रतवन्तः, तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रति-विद्यम्। कुतः ? इन्द्रियदोर्बल्यात्। दुर्बलेन्द्रिया ह्यदात्वे मनुष्याः। ततश्च शास्रव्याजेनापि भन्व्यतिक्रमे अतिप्रसङ्गस्यात् इति ॥

सगोत्रविषये च यो निशेषस्सोपि नास्तीत्याह-

अविशिष्ट १ हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥

येन पाणिना पूर्वमाग्रिसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायाः तस्मा-त्याणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः, यस्मादेव पाणेः परत्व-मविशिष्टं समानं तस्मादिवशेष इति । अवशिष्टिभित्यपपाठः ॥

पाणिरन्यो भवतु; को दोषः?-

तद्यातिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥

तस्य पाणेः व्यतिक्रमे उभयोर्दम्पत्योः नरको भवति । खलु पुनिति प्रसिद्धिद्योतको निपातो । अतः पत्या न स पाणिः त्याज्यः यः पूर्व गृहीतः । भार्ययापि न स पाणिः त्याज्यः येन पूर्व आत्मनः पाणिः गृहीतः ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानम्युद्य एवमार-म्भणाद्पत्यात्॥ ७॥

आरम्यतेऽनेनेत्यारम्भणः । योयं दम्पत्योः परस्परं नियमः स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योभ्युदयः स एव वर्षायान् प्रवृद्धतरः । एवमुक्तेन प्रकारेण नियोगलक्षणेन यदप-त्यमारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वर्षायानिति । आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥

नाइय आर्यइशूद्रायाम् ॥ ८ ॥

आर्यः त्रेविणिकः शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तः राज्ञा राष्ट्रा-न्नार्यः निर्वास्यः ॥

वध्यदशूद्र आयायाम् ॥ ९ ॥

शूद्रस्त्वार्यायां त्रेवाणकायां प्रसन्तो वध्यः । एतच योन्तःपु-

रादिषु अधिकृतो रक्षकस्मन् स्वयं गच्छति तस्य भवति। अन्यस्य पूर्वोक्तं शिश्वच्छेदनमेव । तथाच शूद्राधिकारे गौतमः-'आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च गोप्ता चेद्वधो-धिकः ' इति । याज्ञवल्क्येन तु प्रातिलोम्येन गमनमात्रे वध उक्तः । यथा वा-

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः। प्रानिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिक्ननम्²।। इति। सोनुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा 'नाइय आर्यइशूद्रा-याम् , इत्याचार्यवचनमपि अनुबन्धाभ्यासापेक्षं, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शूद्रा तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥

दारं चास्य कड़ायेत् ॥ १० ॥

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैविंगकस्त्री तां च कर्शयत् व्रतनियमोपवासैः। या प्रजाता न भवति, तद्विषयमेतत्।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियरशूद्रेण सङ्गताः। अप्रजाता विश्वध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ इति स्मरणात्॥

सवर्णायामन्यपूर्वायाः सकृत्सिन्नपाते पादः पततीत्युपिद्शन्ति ॥ ११ ॥

अन्यः पूर्वः पतिर्पस्यास्सा अन्यपूर्वा परभार्या, तस्यां सब-णायां सक्तद्रमने पादः पतित । पतितस्य द्वादशवाधिकं प्राय-श्चित्तं, तस्य तुरीयांदाः त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यं अस्य

¹गी, ध. १२-२, ३. ²या. स्मृ. २-२८९. ³आप. ध. २-२७-८.

प्रायिश्वत्तम् । एतच श्रोत्रियभार्यायां ऋतुकाले कामतः प्रथमदूषकस्य ब्राह्मणस्य । तत्र गौतमः—' दे परदारे । त्रीणि श्रोत्रियस्य ¹ इति ॥

एवसभ्यासे पादः पादः ॥ १२॥

एवमभ्यासे प्रत्यभ्यासं पादः पादः पति ॥

अत:-

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्थे सिन्निपाते सर्वमेव पति । ततश्च पूर्ण द्वादशवार्षिकं कर्तव्यं, तृतीये नववर्षाणि, द्वितीये षिडिति । एतच्च प्रतियोगं स्रिभेदेन प्रथमदूषकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे कल्प्यम् । तत्र 'यत्युंसः परदारेषु तच्चेनां चारयेद्वतम् ' इति स्मरणात् स्निया अपि प्रतियोगं पादः पादः पति । तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥

जिह्नाच्छेद १ शूद्रस्यार्थं धार्मिकमाकोशतः॥१४

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वधर्मस्थं यद्याक्रोशति निन्दति गर्हते तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्ये-नाह—

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।
तदङ्गं तस्य छेन्नव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।
गौतमस्तु—'शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्यात् भे इति ॥

¹गौ. ध. २२-२९, ३०.

²मनुस्मृ. ११-१७७.

³मनुस्मृ. ८-२७९,

⁴गौ. घ. १२-१.

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५॥

यस्तु शूद्रो वागादि वार्यैः समो भवति, न तु न्यग्भूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं, सदण्डेन ताडियतव्यः । अयमस्य दण्डः॥

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः । पुरुषवधादिषु निमि-तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्वध्यः मारियतव्यः ॥

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७॥

ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुर्निरोधः कर्तव्यः, पट्टबन्धा-दिना चक्षुषी निरोद्धव्ये यथा यावज्जीवं न पश्यति, न तूत्पा-टियतच्ये । 'न शारीरो ब्राह्मणदण्डः रें 'अक्षतो ब्राह्मणो ब्र-जेत् ? इति स्मरणात् । 'चक्षुनिरोधः ? इति रेफलोपरुछा-दसः ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहिं बन्धयेत्॥ १८

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्त्रियमानतिक्रामति तं नियमातिक्रमणम्, अन्यं वा प्रतिषिद्धानां कर्तारं रहिस बन्धेयत् निगळितं निम्-न्ध्यात्॥

आ समापत्तेः ॥ १९॥

यावदसौ नियमान् प्रतिपत्स्येत् प्रतिषिद्धेभ्यो निर्वातिष्य इति ब्र्यात्॥

¹गौ. घ. १२-४६.

असमापत्तौ नाइयः ॥ २० ॥

यदासौ दीर्घकालं निरुद्धोपि न समापद्येत ततो नाइयो निर्वास्यः॥

आचार्य ऋत्विक्सातको राजेति त्राणश् स्युर-न्यत्र वध्यात्॥ २१॥

यदि दण्डप्रवृत्तं राजानं आचार्यो ब्रूपात् 'अहमेनमतः परं वारियप्पामि मुच्यतामयम् हित ततोङ्गदण्डे प्राप्ते अर्थदण्डं, अर्थदण्डं ताडनं, ताडने धिग्दण्डमिति कृत्वा तदृशे विसुतेत् । एवमृत्विजि । ऋत्विगाचार्यौ राज्ञः स्वभूतौ न दण्ड्यस्य । स्नातको विद्याव्रताभ्याम् । राजा अनन्तरादिः । सर्व एते राज्ञस्सम्मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य व्राणं स्युः, उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः, नान्यः कश्चित्; तेऽप्यन्यत्र वध्यात् । यस्य वधानुगुणोपराधः न तस्याचार्यादयोपि व्राणम्, हन्तव्य एव स इति ॥

इति सप्तविंशः खण्डः.

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ उज्ज्वलायां द्वितीये प्रश्ने दशमः पटलः.

क्षेत्रं परिगृद्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्तमृद्धः स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा, परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृद्ध यद्युत्थानं यत्नं कृषिविषयं न कुर्यात्, तदभावाच फलं न स्यात्, तत एव

नस्मिनिमित्ते कर्षकः समृद्धश्चेत् तस्मिन्भागे यद्भावि फलं तदपहार्यः अपहारियतव्यः, राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्यः ॥

अवशिनः कीनाइम्य कर्मन्यासे दण्डताडनम्॥

कीनाशः कर्षकः । तस्यावशिनः अस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य दासस्य कर्मन्यासे स चेत्क्वधिकर्म न्यसेत् विच्छिन्दचात्, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम्, स दण्डेन ताडियतव्यः। अर्थाभावा-नार्थदण्डः । अपर आह-अवशी अवश्यः अविधेयः । यदि क्षेत्रं परिगृह्याविशनः कीनाशस्य कृषिकर्मं न्यसेत् न स्वयं कुर्यात् तदा स परिग्राहको दण्डेन ताड्य इति। यदि वा अवशिन इति बहुव्रीहि:-यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति स यदि पूर्वक्रप्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेत् तस्य ताडनं दण्ड इति राजपुरुषस्योपदेशः ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

पशुषो गोपालः तस्यापि कर्मन्यासे पालनाकरणे दण्डेन ता-डनं दण्डः ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ १ ॥

ये चास्य पशवो रक्षणाय समर्पिताः तेषां चावरोधनं अपह-रणं कर्तव्यम्, अन्यस्य गोपस्य समर्पणीया इति ॥

हित्वा अवसादिनः कशेयत्पशूत्रातिपाद्येत्॥

ये पशवो वर्जे गोष्ठे निरुद्धाः तं व्रजं हित्वा आदिनः सस्या-देर्भक्षियितारो भवन्ति तान् कर्रायेत् बन्धादिना कृशान् कुर्यात्। कः ? यत् भक्षितं तद्वान्, राजपुरुषो वा। नातिपादयेत् नातिरोधं कुर्यात् न ताडयेद्वेति ॥

अवरुध्य पशून्मारणे नाशने वा स्वामिभ्योव-सृजेत् ॥ ६ ॥

यदि पुरुषः पशूनवरुध्य पालियतुं गृहीत्वा भयस्थानेषु विसृ-ज्योपेक्षया मारयेत् नाशयद्वा, नाशनं चोरादिभिरपहरणं, स स्वामिभ्यः पशूनवसृजेत् प्रत्यर्पयेत्, पश्वभावे मूल्यम् ॥

प्रमादादरण्ये पशूनुत्सृष्टान्दृष्ट्वा प्राममानीय स्वामिभ्योवसृजेत् ॥ ७॥

यदि स्वामिनः प्रमादादरण्ये पशून् सृजेयुः विना पालनेन ततस्तान् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योर्पयेत् । कः १ यस्तत्र राज्ञा रक्षकत्वेन नियुक्तः ॥

पुनः प्रमादे सक्दवरुध्य ॥ ८॥

पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सक्दवरुध्य स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥

तत ऊर्ध्व न सूक्षेत् ॥ ९ ॥

ततो द्वितीयात्प्रयोगादूर्ध्व 'ग्राममानीय ' इत्यादि यदुक्तं तन्न सूक्षेत् नाद्वियेत, तस्मिन्विषये उपेक्षेत ॥

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे फले गन्धे ग्रामे ज्ञाक इति वाचा बाध्यः॥

एधाश्चोदकं च एधोदकम्। ग्रासः गवादार्थो यवसादि। सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरिग्रह इत्यविद्वान् आददानः अजानन् एधोदकादिकमादत्ते गृह्णाति । स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा बाध्यो निवार्यः ॥

विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥ ११ ॥

यस्तु विद्वानेवादत्ते तस्य वाससो मोक्षणं अपहारः कर्तव्यः॥

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणस्थशये भोजन-

माद्दानः॥ १२॥

तथाशब्दस्य भोजनिमत्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदशायां एधोदकादेरादाने कामकृतेप्यदण्छाः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥

प्राप्तानीमने दण्डाकर्माण राजानमनस्स्पृश-ति॥ १३॥

प्राप्तं दण्डिनिमित्तं यस्य तस्मिन्पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्या-क्रियायां यदि दयया अर्थलोभेन वा प्राप्तं दण्डं न कुर्यात् तदा तदेनो राजानं स्पृशति ॥

इत्प्रधाविद्याः खण्डः.

ननु शास्त्रफलं प्रयोक्तरि; तत्कथमन्यकृतमेनः अन्यं स्पृशाति ? बहुविधत्वात्कर्तभावस्पेत्याह-

प्रयोजियता मन्ता कर्तित स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः ॥ १ ॥

धर्ममधर्मं वा कुर्वाणं यः प्रयुक्के इत्थं कुर्विति स प्रयोजियता । स चानेकप्रकारः, आज्ञापकोभ्यर्थियता अनुप्राहक इति । भृत्यादेनिक्रष्टस्य प्रवर्तना आज्ञा । गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्तना अभ्यर्थना । अनुप्रहो द्विविधः, उपदेशः तत्समाचरणं चेति । तत्र य
दत्थमुपदिशति 'त्वं शत्रुमिमं व्यापादय, धर्मार्जने अयं तेऽभ्युपायः ' इति स उपदेष्टा । यः पुनः केनचिजिज्ञघांसितं पलायमानं निरुणिद्धः, निरुद्धश्च इन्यते, तत्र निरोद्धा अनुप्राहकः ।
मन्ता अनुमन्ताः, यस्यानुमितमन्तरेण अर्थो न निर्वर्तते स राजादिको धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता साक्षात् क्रियाया निर्वर्तकः ।
एते त्रयोपि स्वर्गफलेषु नरकफलेषु च कर्मसु धर्मेष्वधर्मेषु च
भागिनः फलस्यांशमागिनः अंशमाजः ॥

सर्वेषां च यथा कथंचित्कर्तृत्वं यद्यप्येवम्,

यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः॥ २॥

तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते यस्य व्यापारोर्थनिर्वृत्ता-विधकमुपयुज्यते तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥

कुटुम्बिनौ धनस्येशाते॥ ३॥

कुटुम्बिनो दंपती धनस्य परिग्रहे विनियोगे च ईशाते। यद्यप्येवं, तथापि भर्तुरनुज्ञया विना स्त्री विनियोक्तं न प्रभवति, भर्ता तु प्रभवति । तदेतेन विदितव्यम्, 'न हि भर्तुविप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तयमुपदिशन्ति गै इति ॥

भाष. ध. २-१४-२०.

तयोरनुमतेऽन्येऽपि ति हितेषु वर्तरन् ॥ १ ॥

तयोः दम्पत्योः अनुमते अनुमतो सत्यां अन्येपि पुत्रादयः निद्धतेषु तयोः ऐहिकेषु आमुप्मिकेषु च वर्तरन् द्रव्यविनियोगे-नापि ॥

विवादे विद्याभिजनसंपन्ना वृद्धा मेघाविनो धर्मेष्वविनिपातिनः॥ ५॥

आंधप्रत्याधिनोः विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादि-गुणसंयुक्ता निर्णेतारस्युः इति वाक्यशेषः । विद्या अध्ययन-ज्ञानसंपत्। अभिजनः कुलशुद्धिः। वृद्धाः परिणतवयसः। मेधा-विनः उहापोहकुशलाः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातिनः, विनिपातः प्रमादः तद्वहिताः ॥

संदेहे लिङ्गतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६ ॥

ते च निर्णयन्तः संदेहस्थलेषु लिङ्गतः अनुमानेन दैवेन तप्तमाषादिना। इतिशब्दः प्रकारे, यचान्यदेवं युक्तं वचन-व्याघातादि, तेन च विचित्य अर्थस्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्त्यः इत्यध्याहृतेन वाक्यपरिसमाप्तिः॥

अथ साध्यविधि:-

पुण्याहे प्रातरयाविद्धेऽपामन्ते राजवत्युभयतः समाख्याच्य सर्वानुमते मुख्यस्सत्यं प्रश्नं ज्यात् ॥ ७ ॥

पुण्याहो देवनक्षत्रं, प्रातः न मध्याह्मादिषु, अग्नाविद्धेऽग्निमिद्धा तत्समीपे अपामन्ते उदकमुपनिधाय राजवित राज्ञाऽधिष्ठिते सदिस उभयतः उभयोरिधप्रत्यिधिनोः किमहं युवयोः प्रमाणभूतः साक्षी ? इति आत्मानं ख्यापियत्वा । यदि वा—उभयतः उभ-योरिप पक्षयोः सत्यवचने चासत्यवचने च साक्षिणो यद्भावि फलं तत्—

सत्यं ब्रूह्यनृतं त्यवत्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि ।

उक्तवाऽनृतं महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे ॥

इत्यादिना प्रकारेण समाख्याप्य, प्राड्विवाकादिभिः पृष्ट इति रोषः सर्वानुमते अधिप्रत्यधिनोः सभ्यानां चानुमतो सत्यां मुख्यः साक्षिगुणैरुपेतः दोषेश्च वर्षितः साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथा आत्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात्॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८॥

साक्षिणा अनृतमुक्तिमिति प्रतिपन्नो राजा दण्डं प्रणयेत् तत्र मनुः-

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः। रोगोग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥ इति। न च संदेहे दण्डं कुर्यात्॥

न केवलमसत्यवचने राजदण्डः, कि तर्हि ?--

मनुः ८-१०८, ३१८.

नरकश्चात्राधिकस्साम्पराये ॥ ९ ॥

३७२

साम्परायः परलोकः तत्र नरकश्च भवति । न तु-

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मलास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथा।। इत्यस्यायं विषय इति ॥

सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रश्रश्ना च॥ १०॥

सत्ये उक्ते स्वर्गों भवति, सर्वाणि च भूतान्येनं प्रशंसन्ति, अपि देवाः ॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥

स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा विद्यासमाप्तिः । तस्या-मधिगतायां विद्याकर्म परितिष्ठतीति ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२॥

अथर्वणा प्रोक्तमधीयते आथर्वणिकाः । 'वसन्तादिभ्यष्टक् १। तेषामाम्नाय:- 'आधर्वणिकस्येकलोपश्च '-आधर्वण: । तस्य वेद-स्य रोषोयं 'या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च' इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञा इति ॥

कुछा धर्मसमाप्तिस्समाम्नानेन । लक्षणकर्म-णानु समाप्यते ॥ १३ ॥

समाम्नानं प्रतिपदपाठः, तेन समाम्नानेन धर्मसमाप्तिः कुच्छ्रा न शक्या कर्तुम्, किन्तु लक्षणकर्मणा तु समाप्यते । येन

सामान्येन भिन्नानामधिगमो भवति तल्लक्षणं, तस्य कर्मणा करणेन समाप्यते । कर्मणात्त्वित द्वितकारपाठोऽनार्षः । 'आत् ' इति वा निपातस्य प्रश्लेषः, स च 'सद्यः' इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः ॥

तत्र लक्षणं वश्यते-

तत्र लक्षणम् । सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहित-मार्याणां वृत्त सम्यग्विनीतानां वृद्धाना-मात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्त-साहइयं भजेत । एवमुभौ लोकावभि-जयति॥ १४॥

सर्वजन इति गतम् ॥

स्त्रीभ्यस्मर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥ १५॥

इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ले एकाद्शः पटलस्समाप्तः. इति द्वितीयप्रश्रस्समाप्तः. समाप्तं चेद्मापस्तम्बीयं धर्मसूत्रम्.

उक्तव्यतिरिक्ताः ये धर्माः ते धर्मशेषाः तान् स्त्र्यादीनामपि सकाशात् प्रतीयादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपदं प्रतिकुलं च भिन्नाः तथैव प्रत्येतव्याः। तत्र द्वामिडाः कन्या मेषस्थे सवि-

तरि आदित्यपूजामाचरन्ति भूमौ मण्डलमालिख्य इत्यादीन्युदा-हूरणानि । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥

इत्येकोनविशः खण्डः,

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां आपस्तम्बीयधर्मसूत्रवृत्तौ उज्ज्वलायां द्वितीये प्रश्ने एकादशः पटलः.

द्वितीयः प्रश्रश्च समाप्तः,

समाप्तं चेदं आपस्तम्बीयधर्मसूत्रव्याख्यानं उज्ज्वलाख्यानम्.

पुटे	पङ्गै.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१५२	२३	वर्यया	वेद्ययेव
१८३	२४	< 3890.	<-389
१९५	९	स्त्रास्यन्	स्नास्यन्
२८१	२	यास्य	हास्य
३२३	· 2 8	¹समां	1मीमां
३२५	६	दिताना	दितानां
३४१		भवति ।	भवति

पुटे	पड़ो.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१५२	२३	वर्यया	वेद्ययेव
१८३	२४	<-3890.	C-389
१९५	९	स्त्रास्यन्	स्नास्यन्
२८१	?	यास्य	हास्य
३२३	70/2	¹ सम्	1मीमां
374	६	दिताना	दितानां
३४१		भवति।	भवति

INDEX OF WORDS.

आपस्तम्बधर्मसूत्रस्थपदसूची.

अंसे I, 25, 4. अकर: II, 26, 10. अकर्ता I, 3, 15. अकारणात् I, 7, 10; 15, 6; |26, 1; 31, 7; 32, 28. II, 20, 16. अकार्षीत् I, 26, 13. अकुर्वीत I, 13, 20. अकृतप्रातराद्याः I, 11, 23. अकृत्वा I, 25, 11. अक्त: I, 8, 2. अक्रीतपण्यै: I, 20, 16. अक्रीतराजक: I, 18, 23. अक्रोध: I, 23, 6. अऋोधनः I, 3, 23. अक्षशील: II, 16, 13. अक्षार I, 26, 3; 28, 11. अक्षान् II, 25, 12. अक्षीर I, 26, 3; 28, 11. अखाद्य I, 17, 17. अगन्ता I, 3, 12. अगन्धसेवी I, 2, 25. अगारं I, 28, 11.

अगारस्य II, 3, 22; 23.

अगाराणि I, 28, 19.

अगारे II, 4, 14. अगुरवे I, 14, 15. अगुरुतल्पे I, 21, 10. अगृह्यमान I, 12, 8. अग्नय: II, 25, 6. अभि I, 4, 16; 18; 15, 18; 25, 6; 13; 30, 18; 20. II, 1, 13; 3, 20; 6, 1; 12, 6; 9; 11; 19, 9. अग्नि: I, 19, 13, II, 6, 2: 3: 7, 2. अग्निना I, 15, 17. अग्निपूजा I, 4, 17. II, 25, 7. अग्निभिः II, 22, 8. अग्निष् II, 7, 15. अग्निप्टोम II, 7, 4. अग्निस्पर्शा I, 25, 3. अग्निहोत्रं I, 14, 1. अग्निहोत्रस्य II, 7, 14. अग्नीन् I, 18, 32. II, 22, 7. अम्राविमीय I, 18, 24. अ**ग्ने**: I, 16, 14. अग्नी I, 3, 42; 15, 12. II, 3, 9; 15, 13; 16; 17, 18;

19; 29, 7.

अग्नचर्थे II, 22, 21. अग्नचार्थयं I, 1, 6. अग्नचाधेयात् II, 11, 13. अग्नच्रत्पाते I, 11, 30. अग्नयुद्करोषेण I, 4, 20. अग्रं II, 4, 10; 15, 13. अग्रदिधिषु II, 12, 22. अमे II, 4, 11; 27. अग्लास्तु: I, 3, 22. अङ्गे I, 16, 27. II, 3, 3; 11, 14. अङ्ग**हीनः** I, 29, 11. अहानां II, 2, 1; 8, 13. अङ्गानि I, 2, 28. अचलं I, 22, 4. अच्छायोपगः II, 18, 5. अछम्बद्धाराय I, 12, 3. अजनबादशीलः I, 3, 13. अजस्राः II, 25, 6. अजावयः II, 14, 13. अजिनं I, 3, 10. II, 19, 1. अजिनानि I, 2, 40; 3, 9. अजेन II, 18, 14. अञ्चली I, 25, 1. अणिकः I, 19, 1. अणीयान् I, 23, 2. अतः I, 1, 1; 5, 10; 11, 38; 21, 19. II, 16, 27; 18, | 18; 21, 8; 19; 22, 11; | अनुप्तिः II, 1, 3. 17; 26, 23.

अतिक्रमे I, 1, 35; 2, 9. अतिक्रान्ते I, 1, 28. अतिकामति I, 13, 4. अतिकामेत् II, 12, 6; 8. अतिजीवेत् II, 25, 10. अतिथयः 1, 14. 1. II, 7, 5. अतिथिं II, 8, 14. अतिथि: II, 6, 3; 5; 7, 12; 13; 15; 17; 8, 1. अतिथिभ्यः II, 8, 3. अतिथिवत् II, 4, 20. अतिथीन् II, 4, 11; 7, 16; 25, 8. अतिथीनां I, 15, 1. II, 7,2; 8, 2. अतिथे: II, 7, 3. अतिपाद्येत् II, 28, 5. अतिप्रवर्तेरन् II, 10, 13. अतिरथं II, 13, 11. अतिरात्र II, 7, 4. अतिवाति II, 19, 1. अतिव्यवहारः I, 28, 4. अतिसृज II, 7, 15. अतिस्जेत् I, 8, 30. अतिसृप्टः II, 17, 19. अतिसृ<u>ष्</u>टेन II, 7, 15. अतीयात् I, 31, 14. अतीर्थे II, 20, 20. अत्यन्तं I, 18, 7; 15; 21, 3. अतहुणाय II, 18, 12; 20, 2. | अत्याधानं II, 20, 14.

अत्याद्या 1, 23, 5, अत्र I, 4, 29; 24, 4. II, 6, | अधिदेवनं II, 25, 12. 13; 15, 23; 29, 9. अधिश्रित्य II, 3, 9. अथ I, 1, 1. इत्यादि. अथो 1, 5, 8. अदण्डच: II, 28, 12. अदम्भ: I, 23, 6. अदर्शनं I, 8, 29. अदास्भिकानां I, 20, 8. II, | अधीयान: <math>I, 10, 13.29, 14. अदिवाशी I, 27, 7. अदिवास्वापी I, 2, 24. अद्ध्कर्मणां I, 1, 6. अद्भि: I, 16, 2. II, 1, 13; 32, 17. 15; 3, 9; 4, 23; 6, 14. अभीहि I, 10, 15. अद्रोहः I, 23, 6. अध: I, 4, 14. II, 1, 8. अधर्म: I, 20, 6; 7; 28, 11. अधर्मचर्यया II, 11, 11. अधर्माणाम् I, 21, 11. अधमहितान् I, 28, 11. अधर्मेण II, 14, 15. अधर्शय्या II, 3, 13. अधस्तात् I, 5, 21. अधासनशायी I, 2, 21. अधि II, 1, 1. अधिकं II, 3, 6; 19, 16. अधिक: I, 24, 4. II, 29, 9. अधिका II, 6, 13.; अधिकार: II, 15, 23. आधिगतानां II, 10, 12. अधिजिगांसमानः I, 10, 13.

🔰 अधिजिगांसमानस्य 1, 10, 17 अधिष्ठानं II, 20, 12. अधिहरूत्यं I, 8, 22. अधीते I, 12, 2. अधीत्य I, 10, 17. II, 5, 2; 3; 6. 4. अधीयानेषु I, 10, 18. अधीयीत I, 9, 1; 5; 8; 13; 27; 10, 13; 15; 18; 11. 6; 14; 23; 35; 12, 3; अधेनुं I, 31, 11. अर्थेनु: I, 51, 11. अधोनाभि I, 24, 11; 28, 11; II, 18, 5. अधोनिवीतः I, 6, 19. अध्ययनं I, 9, 4; II, 4, 25; 10, 4. अध्ययनविद्येन I, 8, 25. अध्ययनसंवृत्तिः ${
m I,\ 5,\ 9.}$ अध्ययनात् I, 5, 23. अध्ययनार्थेन I, 14, 3. अध्ययनासांवृत्तिः II, 6, 13. अध्यवसिंते 1, 9, 7... अध्यात्मिकान् I, 22, 1. अध्यापन II, 10, 6. अध्यापनं I, 2, 8; 32, 3; 14. II, 10, 4.

अनस्य: I, 3, 24; 20, 5. अनस्या 1, 23, 6. अत्यृं 1, 14, 28. अनश्रत्पार्यायाँयाः I, २७, 9. अनुश्रतां 🎞, 9, 13. अस्त्रोपं II, 8, 3. .वे.१६ ,II : एक्ट्रहिम्ह अनहीतः I, 17, 2. .7.,21 ,1 क्रिक्रिक् अनस्यः II, 21, 10. .7 ,82 ,I हेंप्रूप्रनीमभीनाथ अनिमिमुखं I, 6, 20. अनिभिभाषितः I, 8, 14. अनपेक्ष्या I, 22, 6. अनिविद्यः I, 10, 8. , 7I , 8 , I : जिल्लीमनम् अनपत्यः 11, 16, 12. अनपच्छाद्यमातः I, 8, 24. अनत्यस्य I, 23, 2. अन्त्यं II, 23, 12. अन्तेवास्याहतानि I, 18, 2. अनन्तेवासी I, 8, 26. अनन्तान् II, 26, 1. अनन्तरोकी II, 4, IS. अनन्तर: I, 5, 23; 8, 30. अनन्तद्धियाः II, 26, 2. अनन्ते II, 17, 1. अनुवानं II, 10, 8. अन्नुकम् I, 11, 35. .९1 ,९1 ,1 हेप्राग्धिकारिक अनध्याये I, 5, 25; 11, 24.

27; 12, 9; 82, 12; 15. 22: 10, 20; 28; 11, 4; .७.५१ ते हो इस्टिम् ा , दे , II क्रिफड़क्स . कामधीयानाय II, 4, 16. अनधीयातः 🎞, 10, 9. अनस्याज्ञाः I, 23, 6. अनिस्यः II, 7, 15. अनिद्रे I, 6, 21. अनद्भात् II, 9, 13. अनह्याः I, 17, 30. .7,22, I:京市路 अनमी 1, 11, ३४. अन्भिषक्वात्तः II, 18, 5. अनिमः II, 21, 10. .7,72 ,I तिहात्कास आध्वाप्तः I, 6, 11. अध्वशीकः II, 16, 13. अध्वति १, १, ११. अध्यक्षमीताः I' 3' 13 दे 13' ए अध्याये I, 5, 23. अध्यायानध्याये II, 12, 20, i.e., I ispresse अध्याय 1, 12, 7. steafest: I, I, SI; 2, 4. 14; 32, 4. AEAIGAA I, 10, 14; 16; 11, अध्यापितः II, ई, 16. अध्याप्यन्तं I, 13, 13. अध्यापयति I, 7, 28.

अनाकोश्यं I, 26, 3. अनागमात् I, 7, 26. अनाचार्यः I, 8, 27. अनाचार्यसम्बन्धात् I, 6, 35. अनात्मचं I, 23, 5. अनात्ययः I, 1, 27. अनाद्यं I, 17, 17; 19, 14. **अनाप**त्सु I, 8, 25. अनाप्रीते I, 17, 9. अनामयं I, 14, 27. अनायुष्यं I, 5, 3. II, 19, 2. अ**नार्य**च I, 26, 7. अनार्यो I, 27, 10. अनाविस्स्रगनुलेपणः I, 32, 5. अनावृत्ति I, 25, 1. अनाइयसंमताः II, 18, 2. अनाश्वान II, 12, 13; 14. अनासनयोगविहिते I, 6, 26. अनासन्न: 1, 6, 21. अनाहृत: I, 8, 17. अनिकेत: II, 21 10; 21. अनिमित्तं II, 10, 3. अनिमित्ते I, 31, 10. अनिर्देशायाः I, 17, 24. आनिर्दशे I, 16, 18. अनिवृत्तौ I, 4, 26. अनिह: II, 21, 10. अनीप्सतः I, 19, 10. अनु II, 24, 1. अनुकथयेत् I, 7, 22. अनुकांक्षन् I, 8, 24. अनुख्याता II, 6, 2.

अनुगच्छेत् I, 6, 8. अनुगमनं II, 4, 26. अनुगृह्य II, 5, 6. अनुचिकीर्षन् II, 5, 8. अनुजानीयात् II, 9,3;22, 24. अनुज्ञातः I, 6, 2. अनुज्ञातारं ${
m I,}\ 25,\ 5.$ अनुज्ञाते I, 25, 5. अनुज्ञाप्य I, 10, 13. II, 12, 8. अनुज्ञाय I, 28, 11. अनुतिष्ठति II, 7, 7. अनुतिष्ठन् 1, 23, 6. अनुतिष्ठन्ति ${
m I, 22, 4.}$ अनुतिष्ठेत् I, 22, 1; 5; 8.अनुत्थितायां I, 16, 19. । अनुदेश्यं I, 2, 22. अनुधावेत् I, 6, 9. अनुपरोधं II, 9, 12. अनुपरोधेन II, 9, 10; 26, 1. अनुपस्तीर्णासनशायी I, 3, 4. अनुपस्तीर्णे II, 22, 23. अनुपस्थकृतः I, 6, 14. अन्पेतः II, 15, 18. अनुपेतस्य II, 9, 7. अनुपेताः I, 2, 1. अनुपेतौ I, 1, 32. अतुप्रदानं II, 24, 8. अनुप्रविद्यान् II, 26, 18. अनुबन्धः I, 7, 14. अनुभाविनां I, 10, 6. अनुमतिपूर्व I, 28, 5. अनुमते II, 29, 4.

अनुमानेन I, 3, 27. अनुमीयन्ते I, 12, 10. अनुलेपनाणि I, 11, 13. अनुवर्तमानः I, 12, 12. अनुवाकाध्ययनं I, 11, 20. अनुवाक्यं I, 11, 6. अनुवाति I, 6, 15. अनुव्याहारी I, 29, 15. अनुवतं II, 1, 17. अनुस्तनिते I, 9, 20. अनुस्मरेत् I, 7, 23. अनुस्मर्थते I, 2, 5. अनूचानपुत्रः II, 17, 22. अनूच्यते I, 1, 10. अनूत्तिष्ठेत् I, 6, 31.अनूत्थाय I, 6, 7; 36; 17, 3.अनूत्पद्यन्ते I, 20, 3; 4. अनूत्पद्येते I, 20, 3. अनूत्सर्गः II, 21, 4. अनुद्धासि I, 30, 12. अनूपसीद्तः II, 21, 6. अनृतं I, 26, 3. II, 18, 3. अनृतसङ्कर: I, 19, 15. अनुते II, 29, 8. अनृत्तद्शीं I, 3, 11. अनेनाः I, 19, 15. अनेपुणं I, 8, 26. अनैश्चारिकान् I, 22, 1. अन्ततः II, 22, 3; 23, 2. अन्तरं II, 25, 5. अन्तरस्यां II, 25, 3. अन्तरा I, 24, 12.

अन्तरास्ये I, 16, 11.अन्तराळे II, 1, 18. अन्तरिक्षलिङ्गेन II, 4, 2. अन्तरिक्षान् II, 7, 16. अन्तरेण I, 31, 14. II, 12, 6. अन्तर्धाय I, 30, 15. अन्तर्धिने I, 3, 41. अन्तर्वतीः II, 4, 12. अन्तवन्तं II, 24, 14. अन्तश्चाण्डालं I, 9, 15. अन्तरशवं I, 9, 14. अन्तर्शवे I, 16, 20. अन्ति I, 2, 2. अन्ते II, 3, 18; 23, 11; 29, 7. अन्तेवासिनः II, 17, 6. अन्तेवासी I, 8, 26. II, 14, 3. अन्तेवास्यसम्बन्धान् II, 17, 4. अन्ध II, 26, 16. अशं I, 10, 28; 16, 21; 17, 4; 14; 19, 14; 20, 12. II, 3, 2; 9; 11; 4, 16; 6, 19; 7, 4; 17; 8, 4; 18, 9. अन्नप्राशनात् II, 15, 19. अन्नलेपान् I, 15, 23. अन्नसंस्कर्तारं II, 6, 16. अन्नसंस्कर्तार: II, 3, 1, अन्नस्य I, 20, 15. II, 1, 3; 6. अन्नादे I, 19, 15. अन्नाद्यं I, 3, 26. अन्नाद्यकामं I, 1, 24. अन्नानि I, 31, 1. II, 6, 17.

अन्ने I, 16, 23. II, 3 10; 16, 21, 3. 24. अन्नेन I, 20, 15. अन्वारुह्य I, 14, 16. अन्यं I, 24, 13. II, 5, 7; अन्वारोहेत् I, 8, 12. 27, 18. अन्य: I, 10, 18; 23, 2. अन्विच्छेत् II, 21, 13. अन्यत् I, 8, 14; 11, 38; 14, अन्वीस्य II, 13, 9. 2; 16, 24; 17, 27; 32, | अप I, 25, 11. अन्यतर: II, 6, 10. अन्यतराभावे II, 11, 13. 23, 2. अन्यत्र I, 2, 19; 3, 25; 6, 17; अपिच्छन्द्यात् I, 16, 17. II, 25, 14; 27, 21. अन्यपूर्वायां II, 27, 11. अन्यस्मिन् II, 12, 18. अन्यस्यां I, 9, 12. अन्यां I, 13, 7; 31, 21. II, अपतनीयानि I, 27, 9. 11, 12. अन्यान् I, 7, 13; 15, 13; 21, 9. अपतनीयौ I, 29, 15. अन्यानि 1, 4, 3; 5, 10; 21, 19. अपत्यस्य II, 13, 10. अन्ये I, 4, 7; 17, 39. II, 2, अपत्यात् II, 27, 7. 7; 18, 2; 26, 3; 29, 4. अन्ये**न** II, 19, 4. अन्येभ्यः I, 3, 34; 8, 30. अन्येषां I, 5, 13; 28, 14. अन्येषु I, 22,6; 26,12; 29,4. अन्यै: I, 17,5; 26, 7. अन्वक्स्थानिनं I, 6, 29. अन्वक्स्थानीय I, 6, 35.

अञ्चार्थिनं II, 4, 13. | अन्ववस्येत् I, 18, 7; 18, 15; अन्वहं II, 23, 1. अन्वाहार्यपचनः II, 7, 2. 29.II, 1, 14; 10, 5; 19, 10; अप: I, 15, 7; 16, 8; 14; 20, 17; 23, 8; 24, 2; 8. 25, 11; 26, 7; 30, 18; 20. II, 3, 3; 12, 9; 22, 4; 13; 7, 26; 27; 10, 7; 32, 12. अपिजगीषमाण: I, 24, 21. II, 26, 2. अपाजित्य I, 24, 21. अपजिहीत II, 19, 5. अपण्यानि I, 20, 11. अपतनीयेषु I, 26, 12. अपत्ये II, 16, 8, अपपर्यावर्तेत ${f I},\,7,\,2.$ अपपात्रागमनं I, 21, 17. अपपात्रेण I, 16, 30. अपपात्रेक्यः I, 3, 25. अपपात्रै: I, 21, 6. II, 17, 20. अपरं I, 27, 9. II, 15, 22. अपरपक्षस्य II, 16, 5; 6; 7.

अपरयोगं I, 17, 20. अपररात्रं I, 5, 12; 32, 15. अपररात्रे I, 9 23. अपराधेषु I, 8, 28. अपराह्न: II, 16, 5. अपरिगृहीतं II, 10, 5. अपरिमितं II, 2, 2; 9, 13. अपरिमितान् II, 7, 16. अपरिमिताभिः II, 7, 16. अपरिमिते II, 2, 6. अपरिसंवत्सरान् II, 15, 2. अपरिसंवत्सरायां I, 10, 11. अपरेण II, 3, 20. अपरेबु: II, 17, 12. अपर्ती I, 11, 27; 31; 35. अपवादाः I, 28, 2. अपश्रायीत I, 32, 16. अपस्वाने I, 11, 30. अपहान्त I, 27, 11. अपहार्यः II, 28, 1. अपां II, 2, 9; 29, 7. अपावृते I, 11, 18. अपास्यति I, 18, 32. आप I, 2, 3; इत्यादि. अपिगृह्य I, 7, 7. अपितृकस्य I, 11, 2. अपिधानं I, 10, 8. अपिधान्यां II, 4, 3. आपिहिते I, 11, 19. अपूपस्य I, 16, 17. अपूर्वा II, 13, 1. अपेय I, 17, 17; 26, 7.

अपेयं I, 17, 21. अपेयात् I, 7, 2; 32, 20. अपैशुनं I, 23, 6. अपोद्य II, 15, 16. अप्रतिकृष्टं I, 30, 13. अप्रतिलोमयन् I, 2, 20. अप्रतिवातं I, 6, 23. अप्रतिष्टब्धः I, 6, 16. अप्रतिष्टितं II, 12, 11. अप्रतीक्षाः II, 15, 9. अप्रतीभायां II, 9, 4. अप्रमत्ताः II, 13, 6. अप्रमाणं II, 23, 10. अप्रयत I, 16, 21. अप्रयतं I, 16, 14; 21; 29, 14. अप्रयत: I, 14, 20; 15, 8; 18; 31, 4. अप्रयतान् I, 15, 13. अप्रयताय I, 14, 19. अप्रयतेन I, 14, 18; 16, 22. अप्रवेदितां I, 19, 13. अप्राणायामशः I, 26, 15. अप्राणि I, 26, 6. अप्रायत्ये I, 11, 25. अत्रायश्चित्तं I, 18, 11. अप्रियाः II, 7, 5. अप्रोक्षितं I, 15, 12. II, 12, 5. अप्सु I, 2, 30; 3, 39; 11, 17; 15, 2; 10; 30, 18; 32, 7. अबहुपादं II, 6, 8. अबुद्धिपूर्वे II, 26, 18.

अब्रह्म I, 5, 7. अब्राह्मण: I, 27, 10. अब्राह्मणाय I, 31, 22. अव्रवन् II, 13, 6. अब्लिक्षाभि: I, 26, 7. अभस्य I, 26, 7. असस्य: I, 17, 38. अभागं II, 14, 15. अभावात् II, 25, 11. अभावे II, 4, 14; 8, 9; 19, 15. अभि 1, 6, 3. अभिकान्तं I, 29, 7. अभिव्यन् II, 22, 13. अभिजन I, 1, 12. अभिजनसंपन्नाः II, 29, 5. अभिन्याहरेत् I, 12, 5. अभिजयति I, 20, 9. II, 7, अभिज्याहृत्य I, 28, 11. 16; 11,4; 20,23; 26,1; अभिशंसति I, 19, 15. 29,14. अभितिष्ठेत् II, 12, 5. अभित्रासः I, 8, 29. अभिद्ग्धे I, 17, 10. आभिद्हेत् I, 28, 15. अभिनिम्नुक्त II, 12, 22. अभिनिहितानां I, 9, 16. अभिनिश्चयेत् II, 22, 4; 23, 2. अभिपीडयतः I, 5, 22. अभित्रसारणं I, 6, 4. अभिप्रसारयीत I, 30, 20. अभिभाषितः I, 6, 6. अभिभाषेत I, 8, 14. अभिमन्यते I, 28, 1; 17.

अभिमुखं II, 22, 13.

आभेम्खः I, 6, 20; 30, 18. II, 3, 2; 5, 4; 6, 7. अभिम्नुक्तः II, 12, 13. अभिरूपं II, 8, 4. अभिवदेत् I, 14, 11. अभिवादन I, 5, 17. अभिवादनं I, 5, 19: 14, 13; 17. अभिवादनाय II, 4, 17. अभिवादयीत I, 5, 12; 16; 14,16; 22. अभिवादितः II, 8, 1. अभिवाद्यं I, 14, 14; 15; 18. अभिवाद्यः II, 4, 17. अभिविपश्यति ${
m I, 5, 8.}$ अभिशस्त: I, 24, 6; 28, 17. II, 2, 6, अभिशस्ता: I, 29, 8. अभिशस्तात् I, 3, 25. अभिश्रस्ताय I, 24, 15. अभिषिक्त: II, 22, 12. अभिषेचने II, 6, 10. अभिसन्धिपूर्व ${
m I,}\ 26, 7.$ अभिहतं I, 8, 7. अभीचार I, 29, 15. अभोजनं I, 26, 4. II, 15, 5; 17, 24. अभोज्य I, 26, 7. अभोज्यं I, 4, 12; 16, 16; 21; 22;17,28; 18,10; 16; 27,3,

अभ्यक्तः I, 8, 2.

अभ्यग्रायां I, 11, 25.

अभ्यञ्जनं II, 6, 15.

अभ्याधिमन्यते I, 19, 13.

अभ्याधिमृश्य I, 5, 21.

अभ्यवेयात् II, 22, 13.

अभ्यवेयु: 1, 25, 11.

अभ्यसेत् I, 27, 8.

अभ्यागच्छाते II, 6, 3; 5.

अभ्यागच्छेत् II, 5, 4; 7, 12; 13: 15.

अभ्यागतं II, 4, 19.

अभ्यागमनं I, 1, 33; 2, 6.

अभ्यागस्य II, 5, 4; 6, 7.

अभ्याश्रयेत् II, 22, 20.

अभ्यासे II, 27, 12.

अभ्युचयेन II, 20, 7.

अभ्युद्य: II, 27, 7.

अभ्युद्ये I, 20, 2.

अभ्युद्ति II, 12, 22.

अभ्युदितः II, 12, 14.

अभ्युद्त्य II, 7, 13; 15.

अभ्युद्यतं I, 19, 11.

अभ्युपाश्रयेत् I, 29, 1.

अभ्येतः I, 8, 7.

अभं I, 11, 31.

अमर्त्र 1, 3, 36.

अमत्रेण I, 3, 25.

अमत्रेक्ष्यः II, 4, 23.

अमातृकस्य I, 11, 1.

अमात्यान् II, 25, 10.

अमाबास्यायां I, 31, 19.

अमावास्यासु I, 9, 28.

असुं II, 21, 13.

अमुब्मिन् II, 16, 1.

असृतं II, 24, 1.

अमृतः I, 22, 7.

अमृतत्वं II, 23, 5.

अमृतत्वाय II, 5, 19.

असृताः I, 22, 4.

अमेध्यं I, 16, 14; 24.

अमेध्यसेवी I, 16, 26.

अमेध्यै: I, 16, 25; 17, 5.

अमोहः I, 23, 6.

अयं I, 20, 6. II, 24, 2; 12.

अयाचितव्रतः I, 27, 7.

अयाज्य: II, 10, 9.

अयोगः I, 23, 5.

अयोगी I, 26, 7.

अयोमिश्रा I, 2, 35.

अरण्यं II, 22, 16.

अरण्ययोः I, 11, 9.

अरण्यवासिनः II, 9, 13.

अरण्यात् I, 4, 14.

अरण्ये I, 9, 17; 11, 34; 14,

31; 24, 11. II, 25, 15;

28, 7.

अरिक्तानि II, 1, 15.

अरोष: I, 23, 6.

अर्थे I, 8, 16; 20, 1. II, 12,

17; 23, 1.

अर्थ: I, 24, 19.

अर्थग्राहिण: I, 24, 23.

अर्थस्य II, 10, 3.

अर्था: I, 20, 3. अर्धपञ्चमान् I, 9, 3. अर्धमासान् I, 29, 17. अर्धरात्रात् I, 9, 24; 32, 14. अर्धशाणीपक्षं I, 24, 11. अर्धेन I, 2, 14. अर्थेमण: II, 23, 4; 5. अहत: II, 10, 1. अहीत I, 14, 13. अहेन्तं I, 13, 14. अलंकार: II, 14, 9. अलंकुर्वीत I, 32, 6. अलंकृत: II, 26, 18. अलंकुत्य II, 11, 17. अलब्धः I, 24, 17. अलब्ध्वा I, 22, 6. अलोभ: I, 23, 6. अलोलपानां I, 20, 8. II, 29, 14. अवकीणीं I, 26, 8. अवगाह: I, 11, 17. अवगाहनं II, 2, 9. अवगाहेत I, 15, 16. अववाते I, 17, 5. अवतिष्ठेत I, 25, 12. II, 22, 16. अवधाय I, 17, 16; 31, 22. अवधूनुयात् II, 19, 7. अवभूधं I, 24, 22. अवभूथ: II, 7, 10. अवसृष्टं I, 16, 25.

अवसेहेत् I, 30, 17.

अवरवयसं I, 14, 26.

अवर: II, 13, 9.

अवरवयसः I, 14, 11. अवराज्ञ II, 15, 15. अवराध्ये II, 20, 3. अवराध्येन II, 6, 14. अवरुध्य II, 28, 6; 8. अवरेषु I, 5, 4. अवरोधनं II, 28, 4. अवरोधे I, 9, 25. अवरोवर: II, 24, 4. अवरोहणानि I, 32, 25.अवर्णसंयोगेन I, 2, 38.अवलेखनानि I, 8, 5. अवशिनः II, 28, 2. अवसीदेत् II, 25, 11. अवस्जेत् II, 26, 24; 28, 6; 7. अवस्फूर्जात I, 12, 3. अवस्फूर्जेत् I, 12, 5. अवहारयेत् II, 26, 9. अवहितपाणि: I, 6, 10; 14, 22. अवाङ्ग्र: I, 2, 38. अवाचीनपाणिः II, 4, 5. अवात्सी: II, 7, 13. अवाप्तानि I, 4, 29. अवाप्यते I, 27, 4. अविकथयन् I, 6, 13. अविकृते: I, 21, 2. अविज्ञातं I, 24, 8. अविद्वान् I, 1, 11. II, 28, 10. अविधि II, 14, 13. अविधिना I, 11, 21; 18, 31. अविनिपातिनः II, 29, 5. अविप्रक्रमणं II, 5, 2.

अविप्रतिपन्ने I, 1, 13. अविप्रतिषिद्धं I, 12, 6. अविमना: I, 6, 13. आविरोधः I, 23, 6. अविशिष्टं II, 27, 5. अविशेषेण II, 14, 11. अविहितं I, 11, 20. अविहितः I, 20, 14. अविहिता I, 20, 10. अवृत्तौ I, 18, 6. अवेक्षेत I, 12, 7. II, 6, 17. अवेत्य I, 24, 22. अवोस्य II, 1, 13; 3, 15; 4, 23; 25, 12. अन्यग्र: II, 4, 9; 21, 2. अन्यतिक्रम: II, 13, 2. अन्यपदेशः II, 8, 13. अशकों I, 3, 38. अशब्द: I, 22, 7. अशरण: II, 21, 10; 21. अशरीर: I, 22, 7. अशर्मा II, 21, 10; 21. आशिष्ट II, 11, 9. अशुचि I, 29, 14. अशुचिकरनिर्वेष: I, 29, 18. II, 12, 22. अशुचिकराणां I, 29, 17.

अशुचिकराणि I, 21, 12; 19.

अशुचिकरौ I, 29, 15.

अशुचिलिप्तानि I, 2, 29.

अञ्दाणां I, 1, 6.

अक्षन्तः II, 9, 13.

अश्वन्ति I, 19, 13. अक्षाति I, 27, 7. II, 7, 3. अश्रीयात् I, 17, 14. II, 6, 1 अइमानं I, 30, 19. अश्राद्धेन I, 10, 30. अश्र I, 16, 14. अश्व I, 25, 14. अप्रमाश्यां II, 3, 20. अष्टमीचु II, 3, 8. अष्टमे I, 1, 22. II, 16, 15. अप्राक्ये I, 10, 2. अप्राचत्वारिंशत् I, 2, 12; 30, :अप्टाशीतिसहस्राणि II, 2 4; 5. अधौ II, 9, 13. असंयोगसंयोगः I, 21, 8. असंवृत्तो I, 14, 5. असंवेशनं II, 1, 16. असंस्कृतायां II, 13, 3. असंस्पृशन् I, 15, 13. असन्दर्शे I, 2, 29. असमयेन I, 13, 10. असमापत्तौ II, 27, 20, असमावृत्तः II, 6, 12. असमुद्तः II, 7, 17. असमेत्य II, 11, 5. असम्भाष्य I, 14, 30, असिना I, 16, 16. असूया I, 23, 5. असौ I, 5, 12; 31, 15. अस्कन्द्यन् II, 19, 5. अस्तंयन्तं I, 31, 18,

अस्तमिते I, 4, 15; 31, 3; 32, 8 अस्ति I, 2, 17; 6, 4; 12, 11. अस्त II, 6, 2; 7, 14. अस्पर्शः I, 22, 7. अस्मत् I, 29, 9. अस्मत्स् I, 29, 9. अस्मात् I, 28, 7. अस्मिन् I, 14, 4. अस्मे I, 4, 5. II, 4, 19; 6, 2: आगच्छेत् II, 7, 17. 7, 12. अस्य I, 4, 29. इत्यादि. अहं I, 4, 24; 5, 12; 13, 20; आहिरसेन I, 2, 2. 22, 6. II, 13, 6. अह: I, 9, 22; 10, 28; 11, अहिन II, 1, 7; 16; 16, 8. । आचमनं I, 16, 12. अहन्यमानस्य I, 22, 4. अहरह: I, 4, 23; 12, 15. II, | आचमने I, 15, 1. 5, 6; 20, 4. अहर्ष: I, 23, 6. अहवियांजी I, 18, 29. अहविष्यं II, 18, 3. अहिवष्यस्य II, 15, 16. अहस्स II, 16, 7. अहानि II, 16, 6. अहितं I, 22, 6. अहिरण्ये I, 11, 34. अहीयन्त II, 16, 1. अहुतं II, 15, 16. अहुतेषु II, 7, 15. अहोराञान् I, 10, 10. अहोरात्री I, 9, 28.

311

आ I, 1, 27. इत्यादि. े आकालं I, 11, 29; 30. II, 15, 5, आकारां II, 22, 4; 23, 2. आकाशे II, 22, 22. आक्रुइय I, 26, 3. आक्रोशतः II, 27, 14. आगतं II, 6, 1. आगतेषु I, 9, 18. आचक्षते I, 20, 6. II, 3, 9; 25, 4. 11; 12, 5. II, 12, 14. अाचक्षीत I, 25, 4; 31, 9. आचमनकल्पः II, 3, 5. आचमयेत् I, 15, 3. II, 5, 6. आचम्य I, 15, 2; 17; 23. II, 2, 1; 19, 8. आचरिते I, 8, 11. आचरेत् I, 22, 8. आचामेत् I, 4, 20; 21; 6, 37; 15, 4; 11; 16, 1; 2; 9; 10; 13; 17, 3. आचारं II, 6, 1. आचार: I, 21, 11. II, 23, 10. आचारात् I, 4, 8. आचार्य I, 8, 19. आचार्य I, 4, 23; 6, 13; 8, 19; 28, 6, II, 5, 6; 15.

आचार्यः I, 1, 14; 3, 43; 5, आजीवन्ति I, 18, 19. 20; 8, 6; 27. II, 4, 24; | आज्रुगुपं I, 4, 24. 5, 4; 8, 6; 10, 1; 14, 3; आज्य II, 23, 10. 27, 21. आचार्यकुळं I, 8, 22. II, 21, 1. | आतपाभ्यां II, 25, 11. आचार्यकुलाय I, 3, 33. आचार्यकुले I, 2, 11; 13, 19. अतुरव्यञ्जनानि II, 15, 6. II, 21, 3; 6. आचार्यदारं I, 14, 24. आचार्यदारे I, 7, 27; 26, 11. | आत्म II, 11, 9. आचार्यप्रते I, 7, 30. 14, 6. आचार्यस्य I, 4, 25; 6, 35. II, 5, 11. आचार्यहिते I, 26, 11. आचार्याः I, 7, 12. आचार्यात् I, 5, 7. आचार्याधीनः I, 2, 19. आचार्याभावे II, 14, 3. आचार्याय I, 3, 31. II, 8, 7. आचार्यार्थस्य I, 7, 21. आचार्ये I,7,20; 10,4; 10; 26, 11. आचार्येण I, 5, 18. आचिनोति I, 1, 14. आच्छाद्नं II, 21, 11; 22, 1; 17. भाच्छाद्य I, 24, 11; 28, 11. II, 18, 5. आच्छिद्य I, 7, 4; 30, 19. आजिपथे I, 24, 21.

आतच्य I, 29, 14. आतमितोः II, 12, 15. आतुरस्य II, 11, 7. आत्ततेज्ञसां II, 20, 10. आत्मन् I, 22, 6; 23, 1. आचार्यवत् I, 7, 27; 30; आत्मनः I, 6, 34; 31, 19. II, 7, 12; 9, 12; 12, 12, आत्मप्रयोजनः I, 3, 35. आत्मप्रशंसां I, 7, 24. आत्मयूपः II, 26, 2. आत्मलाभात् I, 22, 2. आत्मलाभीयान् I, 22, 3. आत्मवतां I, 20, 8. II, 29, 14. आत्मसंयुक्तं I, 10, 25. आत्मसंयोगेन I, 8, 6. आत्माधीनं I, 15, 22. आत्मानं I, 23, 1; 25, 8; 28, 15; 17. II, 5, 18; 9, 11; 21, 13. आत्मार्थे II, 8, 4. आत्मार्थेषु I, 8, 25. आत्रेयीं I, 24, 9. आथर्वणस्य II, 29, 12. आद्दान: II, 28, 10; 12. आद्दीत I, 29, 6. आद्ध्यात् I, 15, 12; 27, 1.

आदाय I, 8, 22; 28, 21. II, | आमन्त्रणं II, 17, 13; 25, 4. 22, 16; 26, 21; 27, 16.

आदित: II, 20, 9.

आदित्यं I, 30, 18; 31, 18. II, 22, 13.

आदित्यः I, 31, 19. II, 6, 2.

आदित्ये I, 5, 18.

आदिन: 11, 28, 5.

आदीप्य I, 28, 15.

आद्याः II, 12, 3.

आद्यै: II, 3, 16.

आद्रियेत II, 10, 3.

आधाने II, 11, 14.

आधाय I, 25, 1; 4. II, 22, 7.

आधि I, 18, 20,

आनडुहं I, 17, 31.

आनडुहेन I, 9, 5.

आनीय II, 28, 7.

आनुपूर्व्या II, 22, 6.

आतुमानिकात् I, 4, 8.

आनृशंसं I, 23, 6.

आन्तं I, 1, 13. II, 21, 6.

आपः II, 16, 23.

आपणीयं I, 17, 14.

आपदि I, 8, 16; 20, 11. II, 4, 25.

आपद्यते II, 11, 10; 11.

आपद्यमानः I, 8, 26,

आपूर्यमाणपक्षस्य II, 20, 3.

आप्रीतं I, 17, 10.

आभिशस्त्यं I, 21, 8; 26, 6.

आमं I, 18, 1; 3.

आमन्त्रयते II, 17, 18,

आमन्त्रच I, 6, 38.

आममांसं I, 17, 15.

आममांसेन I, 11, 4.

आम्नातं I, 11, 37.

आसाय: II, 24, 1

आम्रे I, 20, 3.

आयच्छेत् I, 25, 7. II, 12, 15.

आयतनं I, 32, 24.

आयु: I, 5, 15.

आयुधं I, 20, 12; 29, 6.

ं आयुधग्रहणं II, 25, 14.

आयुधीयपुत्र: II, 17, 21.

आयुधे II, 16, 21.

आयुष: II, 7, 4.

आयुष्कामं I, 1, 22.

आरण्यं ॥, 22, 1; 20.

आरण्यानां II, 16, 28.

आरण्येन II, 22, 17.

आरब्धे ॥, 17, 24.

आरभते I, 28, 9. II, 22, 7; 29, 2.

आरमन्ते II, 16, 1.

आरमेत I, 4, 26. II, 21, 5.

आर्भ्य I, 23, 2.

आरम्भणात् II, 27, 7.

आरम्भणान् II, 5, 19.

आरात् I, 31, 2.

आरूढ: I, 11, 16

आरोग्यं I, 14, 29.

आरोग्याणि II, 11, 17.

आरोहणे I, 32, 25. आर्जवं I, 23, 6. आई I, 16, 15. आद्रोन् I, 30, 19. आर्थे I, 23, 6. II, 27, 14. आर्थः ॥, 27, 8. आर्यसमयः I, 12, 8. आर्यसमयेन I, 12, 6. आर्यस्त्रीणां I, 21, 13. आर्याः I, 20, 7; 29, 9. II, आसन II, 5, 8. 3, 1; 10, 11; 25, 13. आर्याणां I, 20, 8; 21, 17. II, 29, 14. आर्याधिष्ठिताः II, 3, 4. आयोन् II, 26, 4. आर्याय I, 3, 40. आयां II, 27, 9. आर्यै: I, 28, 13; 29, 1. आर्थे II, 11, 18. आलभ्य II, 3, 3. आलम्भे I, 16, 14. आलिस I, 8, 2. आवं I, 20, 6. आवार्जितेन I, 4, 21. आवर्तयेत् I, 26, 15. आवसथं Ⅱ, 6, 15. आवसथ: II, 25, 4. आवसथा: II, 25, 9. आवसथात् I, 31, 2; 3. आवसथे II, 25, 8. आवहेरन् II, 12, 1; 2. आविकं I, 3, 7,

आविशेत् I, 8, 11. आवीसूत्रं I, 2, 36. आवृत्या I, 23, 2. आइयाम्नः I, 19, 2, आश्रमाः Ⅱ, 21, 1. आश्रमाणां II, 24, 14, आश्रमान् II, 23, 9. आश्वमेधिकं I, 24, 22. आषाह I, 11, 20. आसनं I, 30, 8; 32, 9. II, 4 16; 6, 7; 8; 7, 17. आसनगतानां II, 17, 17. आसनात् I, 6, 33. आसनाभ्यां I, 25, 11. आसने II, 5, 5; 27, 15. आसीत I, 6, 26; 8, 8; 27, 10. II, 12, 13. आसोदेत् 1, 6, 10; 11; 15, 18. आसीनः I, 6, 6; 12, 2; 16, 2. आसीने I, 6, 27. आसर: II, 12, 1. आसेवते I, 18, 11. आस्यात् I, 16, 12. आस्रावान् II, 5, 19. आह I, 5, 8. II, 7, 15; 24, 1. आहरणं I, 7, 21. आहरन् I, 3, 25. आहरेत् I, 4, 15; 7, 19; 20; 27, 2. II, 23, 1. आहवनीय: II, 7, 2.

आहवनियार्थे I, 3, 44. II, 16, इति I, 1, 10. इत्यादि. आहारयेत् II, 6, 7; 11; 12. | इदां II, 6, 17. आहितामिं II, 7, 13. आहिताभिः II, 9, 13. आहु: I, 4, 28. II, 14, 13; इद्धे II, 29, 7. 15, 9; 26, 2. आइतः I, 8, 7. आहूताध्यायी I, 5, 26. आइय II, 6, 16. आहृतं I, 16, 32. आहृतां I, 19, 13. आहत्य I, 4, 14. II, 4, 20.

आहियमाणं II, 12, 11.

इच्छतां I, 1, 34: 2, 6. इच्छन् I, 3, 9; 9, 13; 13, 19. II, 18, 4; 23, 1. इच्छामि I, 22, 6. इच्छेत् I, 31, 19. इत् II, 24, 8. इतर: I, 8, 20. इतराणि II, 22, 16. इतरान् I, 2, 32. इतरेतरयाजकाः I, 29, 8. इतरेतराध्यापकाः I, 29, 8. इतरेषाम् I, 1, 7; 26, 2. II, | ईप्सेत् I, 1, 12; 19, 3. 11, 1. इतरेषु II, 15, 10. इतरै: 11, 11, 8,

इदं I, 22, 5, II, 6, 17, इदानीं II, 13, 6. इदि I, 22, 5. इद्धा I, 4, 16. इन्द्रधतुः I, 11, 31; 31, 16, इन्द्रियकामं I, 1, 25. इन्द्रियदौर्बल्यात् II, 10, 12; 27, 4. इन्द्रियप्रीति II, 10, 3. इन्द्रियाणि I, 16, 7. इन्द्रियै: I, 23, 2. इन्धनं I, 15, 12. इमं I, 20, 1. П, 21, 13. इव I, 6, 13. इत्यादि. इषुमात्रात् I, 15, 19. इष्टं 1, 3, 26. इष्टापूर्ते II, 7, 3. इष्टि I, 27, 2. इष्ट्रा II, 20, 3. इह I, 23, 3; इत्यादि.

ईप्सतः I, 19, 9. ईप्सन् I, 5, 15. II, 17, 10. ईर्ष्यामि II, 13, 6. ईशावे II, 29, 3. ईषिरे II, 23, 4; 5.

उ I, 3, 26. इत्यादि. उक्ते I, 11, 38. II, 17, 16. उक्तः I, 8, 12. उक्ता II, 2, 5. उक्त्वा I, 10. 15; 26, 3. II. 6, 2.उक्थ्यसंमितं $\Pi, 7, 4$. उत्रतः I, 7, 20; 21; 18, 1. उचरेत् I, 31, 1. उद्ये: ॥, 23, 10. उचैर्भाषा II, 5, 9. उच्चेस्तरां I, 8, 8. उच्छिष्टं I, 3, 27; 37; 4, 1; | उत्थाय I, 5, 12; 32, 15. 5; 11; 6, 36; 17, 3; 31, उत्पन्नायां I, 7, 14. 22. II, 9, 7; 18, 12; 20,2. | उत्पादायितुः II, 13, 5. उच्छिष्टः 1, 16, 11. उच्छिष्टलेपान् I, 15, 23.उच्छिष्टाशनवर्ज I, 7, 30. उच्छिष्टाशनात् I, 7, 27. उच्छासात् I, 24, 24; 28, 18; | उत्सिच्य II, 1, 14; 15, 9. 29, 1. उच्यते I, 22, 5. II, 23, 11. **उत** II, 17, 8. उत्कामेत् I, 24, 13. उत्तमं II, 18, 14. उत्तमस्य II, 3, 14. उत्तमात् I, 24, 24; 28, 18; 29, 1. उत्तमेन II, 4, 8. उत्तरं I, 3, 10. II, 4, 21.

उत्तरः ॥, 4, 6. उत्तर उत्तर: II, 22, 5: 23, 2. उत्तरतः ॥, 4, 23. उत्तरपूर्वदेशे II, 3, 23. उत्तराणि I, 26, 12. उत्तरार्धे II, 18, 16. उत्तरेण I, 30, 7. II, 1, 14: 4, 3; 23, 5. उत्तरै: II, 3, 23; 4, 4. उत्तरोत्तरास्मन् II, 12, 22. उत्तिष्ठेत् I, 7, 1. II, 4, 17, उत्तीर्थ I, 15, 11. II, 15, 7. उत्थानाभावात् II, 28, 1. उत्सन्नश्हाघः I, 2, 27. उत्सन्नाः I, 12, 10. उत्सर्जनात् II, 5, 16. उत्साद्न I, 8, 5; 11, 13. उत्सृजन् I, 11, 23. उत्सृजमानः I, 26, 11, II, 21, 10; 21. उत्सृज्य I, 10, 8. उत्सृष्टान् II, 28, 7. उदकं I, 26, 15; 27, 1; 5; 28, 11. II, 1, 14; 4, 14; 16; 5, 4; 6, 11; 12; 7 13; 17; 8,9; 12,13; 15, 9: 18, 5: 22, 13,

उद्कपूर्वाणि II, 9, 8. उदकस्पर्शनं I, 10, 5. उद्कान्ते I, 11, 23. उद्काभ्यवायी I, 27, 11.उदक्रमं I, 4, 13. उदके I, 17, 16. उदकेन I, 4, 21. II, 7, 4. उदकोपस्पर्शनं I, 1, 30; 36; उद्धियतां II, 17, 18; 19. 2, 6; 8, 29. II, 1, 23; 3. उद्यतां I, 19, 13. 7; 15, 2. उदकोपस्पर्शनाविधिः II, 22, 14. उद्गपवर्ग II, 3, 20. उदगयने II, 20, 3. उद्ग्झारा II, 25, 5. उद्झखः I, 31, 1. उद्धानसन्निधौ II, 3, 21. उद्धानानि II, 1, 15. उद्पात्रात् I, 13, 1. उद्पात्रानयनं II, 17, 17. उदर II, 5, 19. उद्रारम्भणान् गी, 5, 19. उद्वस्यति II, 7, 7. उदाचारेषु I, 3, 15; 8, 3, उदामन्त्रण I, 8, 15. उदाहरन्ति I, 19, 13; 15; 25, | उपनयते I, 1, 11. 13; 13, 6; 17, 7; 23, 3. उदाहरिष्यामः I, 22, 3; 23, 4. | उपनयनप्रभृति II, 21, 3. उदिते I, 5, 18. उदीची: II, 1, 13. उदीचीनं II, 15, 16.

उद्चियवृत्तिः II, 17, 17. उद्धत्य II, 25, 12. उद्धर II, 6, 18. उद्धरेत् II, 17, 19. उद्धार्थ II, 12, 23. उद्धतानि II, 6, 17. उद्धतेषु II, 7, 15. उद्यन्तं I, 31, 18. उद्यम्य 1, 15, 7. उन्मत्तं II, 14, 1. उन्मत्तः I, 19, 1. उन्मत्तानां II, 11, 9. उपचार: II, 1, 11. उपाजिबेत् I, 7, 4; 8. उपतिष्ठद्भचः II, 8, 7. उपदध्यात् I, 15, 21. II,1,14 उपिदशन्ति I, 2, 38. इत्यादि. उपादिशेत् II, 10, 12. उपदेशनं ${
m I}, 2, 7.$ उपद्रश II, 6, 2. उपधमेत् I, 15, 20. उपधानं II, 6, 15. 10; 30, 21; 32, 23. II, 9, उपनयनं I, 1. 9; 29; 36; 2, 5; 6. उपनयनात् II, 15, 22. उपनयीत I, 1, 19. उपनिधाय I, 3, 31,

उपनिषदां 1I, 5, 1. उपमज्जच II, 15, 7. उपयु<u>ङ</u>्के I, 5, 7. **उपयुक्तीत** I, 28, 7. **उपयोगे** II, 3, 13. उपयोजयेत् I, 7, 18; 15, 15; | उपसमाधाय II, 6, 1. 17, 16. II, 14, 3; 20, 1. | उपसमाधास्यन् II, 1, 13. **उपरि** I, 31, 13. उपरिजानु I, 24, 11; 28, 11. II, 18, 5. उपरिशय्यां II, 6, 15. उपरुन्ध्यात् I, 8, 25. II, 9, 11. **उपलभेत** II, 21, 16. उपलक्ष्यते I, 4, 10. II, 24, 2. | उपस्पर्शनं I, 31, 6. उपलक्ष्यन्ते I, 16, 12. II, 24, उपस्पर्शने II, 2, 8; 9. 13. **उप**लिप्त I, 8, 2. **उप**िक्ते I, 9, 5. उपवास: I, 8, 29; 24, 17. II 1, 4; 3, 14; 20, 9. उपविशान्ति II, 15, 7. उपवीतार्थे II, 4, 22. उपवेधिती I, 8, 2. उपन्युषं I, 9, 22. उपशोषयेत् II, 10, 16. उपश्रोता II, 6, 2. उपसंगृह्णीयात् I, 5,21; 6, 29; 7, 13; 13, 13; 14, 12. उपसंगृह्य I, 8, 19; 28, 8. II, 5, 4,

14, 9.

उपसं**ग्रहणात् I**, 7, 27. उपसंत्राह्यः I, 5, 20. उपसंत्राद्याः I, 7, 13; 14, 7. उपसंत्राह्यों I, 5, 22. उपसिञ्जिघृक्षेत् I, 8, 19. उपसमिन्ध्यात् II, 1, 13. उपसीदेत् I, 6, 12; 24. उपसेचनं 11, 7, 4. उपस्तरणं II, 6, 15. उपस्थाप्य II, 5, 4. उपस्पर्शन II, 5, 10. उपस्पृशति I, 16, 11. उपस्पृशन् I, 28, 11. II, 18,5. उपस्पृश्तेत् I, 7, 10. इत्यादि. उपस्पृश्य I, 16, 10; 14; 26, 15; 27, 1. II, 12, 13. उपहतं I, 16, 21; 28. उपहतः I, 15, 16. उपहराति I, 4, 3.उपहतं I, 16, 22; 31. उपांश II, 7, 14; 22, 19. उपाकरण I, 11, 7. उपाकरणादि II, 5, 16. उपाकुर्वात I, 11, 6. उपाकृत्य I, 9, 1. II, 5, 1. उपात्तः I, 12, 5. उपसंत्रहणं I, 5, 18; 10, 17; | उपानही I, 8, 2. उपानहीं I, 7, 5.

उपायं II, 10, 10. उपायनं I, 1, 6. उपायन II, 20, 1. उपालभेत I, 8, 28. उपावर्तते II, 7, 10. उपासने I, 15, 1. उपासीत I, 6, 13. उपेतं I, 19, 8. उपेतः II, 9, 7. **उपेतस्य** I, 2, 11. उपेख II, 5, 15. उपोध्य I, 26, 15; 27, 1. II, 8, 14; 20, 3. उभयं I, 3, 9. II, 25, 5. उभयतः I, 10, 17; 28, 15. II, 3, 17; 29, 7. उभयवृद्धि I, 3, 9. उभयान् II, 18, 17. उभयो: I, 27, 5. इत्यादि. उभाभ्यां I, 5, 22, उभौ I, 5, 22. इत्यादि. उरस्पर्म I, 5, 16. उल्रक I, 10, 19, उल्कायां I, 11, 30. उष् I, 17, 29. उध्नेक्षीर I, 17, 23.

3

ऊर्ज II, 7, 3. ऊर्ध्व I, 2, 10. इत्यादि. अर्ध्वरेतसां II, 23, 6.

उच्में II, 15, 16.

अध्वान् I, 30, 19. ऊर्ध्वी II, 19, g. 羽 ऋचं 1, 12, 5; 31, 21. ऋज: I, 5, 11. ऋतं I, 1, 28. ऋतः I, 1, 35. ऋतौ II, 1, 17. ऋत्विक I, 14, 11. II, 8, 6; 27, 21. ऋत्विजम् II, 10, 8. ऋत्विजे II, 8, 7; 11, 19. ऋत्वे II, 5, 17. 强锰 I, 13, 9. ऋषभः I, 24, 4. ऋषयः I, 5, 4, 1I, 23, 4; 5. ऋषीणां II, 24, 12.

एक I, 19, 7. एकं I, 12, 5. एक: II, 22, 9. एकखूर I, 17, 29. एकख़्राः II, 16, 16. एकधनेन II, 13, 12. एकपाणि I, 4, 21. एकरात्रं II, 3, 14; 20, 3. एकरात्रि II, 7, 16. एकरात्रेण I, 27, 11. एकवत् II, 14, 12. एकवस्त्र: 1, 6, 19. पकवाससः II, 15, 7.

पकस्क I, 10, 19. एकसुके I, 11, 33. पकां I, 10, 11; 12, 5. पकाग्निः II, 21, 21. पकाई I, 26, 6. पकादशाभ्यां II, 3, 22. पकादशे I, 1, 25. II, 16, 18. पकाध्यायी I, 6, 24. एकान्त I, 20, 8. II, 29, 14. एकाहं I, 29, 17. पके I, 2, 37. इत्यादि. एकेन I, 11, 29. एकेंकं II, 22, 16. एकैकां II, 6, 4. पतं I, 10, 18; 27, 8. II, 13, एतत् I, 7, 31. इत्यादिः पतदाद्यः I, 13, 8. एतदादि I, 13, 6. पतदादीनि I, 13, 9. **एतस्मा**त् I, 5, 2. एतस्मिन् I, 9, 22. II, 1, 7. पतां I, 31, 20; 21. पतान् II, 4, 9; 23, 9. पतानि I, 8, 3; 18, 2; 21, 18. II, 4, 14; 10, 6; 18, 4; 24, 8. पताभिः I, 2, 2. पते I, 7, 13. इत्यादि. एतेन I, 4, 7. इत्यादि. एतेषां 1, 11, 29; 20, 14; 24, ओषधी: I, 16, 15.

पतेषु I, 7, 31; 11, 31. II, 27, 17. एत्य II, 15, 9. एधान् I, 4, 14. पधोदके I, 15, 22. II, 28, 10. पनम् I, 6, 3. इत्यादि. एनयोः II, 1, 7. एनसः II, 6, 2. एव I, 1, 13. इत्यादि. एवंमुखस्य II, 19, 2. एवंविधः I, 3, 26. एवंवृत्तः II, 11, 4. एवंवृत्तौ II, 4, 15. एवंत्रतः I, 3, 26. एषः I, 1, 11. इत्यादि. एवा II, 17, 8. एवां II, 9, 13. **ug** I, 3, 26.

ऐणयं I, 3, 3. ऐलकं I, 17, 22.

ऑकारः I, 13, 6. ओप्य II, 15, 7. ओषधि I, 7, 4; 11, 5; 17, . 19; 30, 19. II, 2, 4. ओष्ठौ I, 16, 3; 10.

ओ

औदुम्बर: I, 2, 38. II, 19, 3. कर्मन्यासे II, 28, 2. कर्मफळशेषेण I, 5, ह कर्मफळशेषेण I, 5, ह कर्मफळशेषेण I, 5, ह कर्मफळशेषेण I, 10, 2. कर्मफळे: II, 24, 10 कर्मभ: I, 4, 23. II, वर्मभ: I, 4, 23. II,

30

क: I, 19, 2; 24, 15; 29, 1. कच्छप I, 17, 37. कट I, 8, 13. कण्वः I, 19, 3. कथयेत् I, 8, 6. कथा I, 28, 1, कदा I, 1, 15. II, 4, 14. कपाल II, 23, 10. कम्बल: I, 3, 8. करञ्ज I, 17, 26. करम्ब I, 17, 19. करवाणि I, 6, 38. करोति I, 27, 11. कर्णों II, 19, 1. कर्तपत्यं I, 5, 3. कर्तव्यं II, 12, 19. कर्ता II, 29, 1. कर्तः II, 16, 7. कर्म I, 18, 11; 25, 4; 26, 7; क्यायप: I, 27, 10. 30, 14; 16; 18; 31, 3. II, 16, 1. कर्मणां II, 8, 12. कर्मणि II, 4, 19.

कर्मनामधेयं 1, 29, 1. कर्मफलशेषेण I, 5, 5. II, 2,3 कर्मफलै: II, 24, 10, कर्मभि: I, 4, 23. II, 2, 7; 11, 14; 13, 1; 16, 1; 24, 10. कमयुक्तः I, 6, 11. कर्मयोगे I, 12, 9. कर्मसमाप्तं I, 24, 24. कर्मस I, 29, 4. II, 9, 12; 14, 17; 22, 18; 24, 3; 29, 1. कर्माणि I, 1, 6; 4, 26; 29; 5, 9; 10; 28, 9, II, 11, 1; 16, 1; 21, 5; 22, 7. कर्माभ्यासः I, 26, 7; 29, 18. कर्मावयवेन II, 24, 14. कर्शयेत् II, 27, 10; 28, 5. कर्षे II, 16, 14. कल्पः II, 8, 11; 19, 1; 14. कल्पते II, 5, 19; 23, 5. कल्मर्ष I, 24, 26; 28, 18; 29, 1. कल्याणी II, 4, 14. कवि: I, 22, 5; 23, 1. कश्चित् I, 19, 5. II, 24, 14; 25, 11. काजानां II, 22, 15. काञ्चको ¹, 8, 2. काण्डं I, 11, 6. काण्डसमापने Î, 11, 2,

काण्डोपाकरणे I, 11, 1. काण्व I, 19, 7; 28, 1. काम 1. 23, 5; 26, 13. काम: I, 26, 13. कामं I, 32, 16. II, 5, 3; 9, कि I, 5, 7. इत्यादि. 1; 17, 19. कामकृते II, 28, 12. कामयेत II, 21, 5. कामलिङ्गेन II, 4, 1. कामात् II, 11, 20. काम्यं II, 13, 11. काम्यानि I, 1, 20. कायाः I, 23, 2. कारण: I, 12, 8. कारणात् I, 18, 10. कार्ययत्वा II, 19, 1. कारयेत् I, 8, 3. II, 7, 12; 18, 15. कार्य II, 4, 21; 16, 4; 18 14; 23, 10. कार्या I, 13, 2. II, 11, 13. कार्याः II, 3, 19; 22, 18. कालं I, 10, 5; 11, 14; 19, कुत्सियत्वा I, 17, 4. 1; 28, 20. II, 16, 24; 17, 1. कालतः II, 15, 12. कालयोः II, 1, 2. कालात् I, 13, 20. कालान्तरे II, 1, 5. कालाभिनियमात् II, 16, 7. अमालनाय I, 32, 24.

II, 4, 13.

काषायं I, 2, 41. काष्ट्रा I, 22, 7. काष्टात् I, 13, 1. कासं II, 3, 2. किञ्चित् I, 30, 15. किण्वे I, 20, 12. कीटः I, 16, 26. कीनाशस्य II, 28, 2. कीर्तयेत् I, 6, 30. कीति II, 24, 3. कीलालीपधीनां I, 17, 25. कुक्कुट I, 21, 15. कुक्कुट: I, 17, 32. कृदि I, 24, 11; 21. **कुटुम्बिनं** II, 6, 5. कुदुम्बन: II, 7, 1. कुटुम्बिनौ II, 29 3. कुटुम्बे II, 7, 2. कुणिकों I, 19, 7. कुतः I, 19, 11. कुत्सौ I, 19, 7. कुनिव II, 12, 22. कुमाराः II, 26, 12. कुमारीं II, 26, 18. कुमायाँ II, 26, 21. कुमार्थाः I, 31, 8. काले I, 1, 28; 8, 7; 9, 22. कुरुते I, 7, 12. इत्यादिः कुर्यात् I, 3, 37, इत्यादि,

क्वते 11, 24, 8. कर्वन्ति II, 15, 9. कर्वीत I, 4, 20. इत्यादि. क्वींरन् II, I5, 6. कुलं II, 17, 9. कुलटायाः I, 19, 14. कुलात् II, 17, 9. कुलाय II, 27, 3. कुछे I, 16, 18. कुरालं I, 14, 26. कुसृत्या I, 31, 21. कुहक I, 20, 5. कुछं I, 13, 10. कुछ्द्राद्शरात्रं I, 27, 6. कुछ्द्राद्शरात्रस्य I, 27, 7. क्छ्द्राद्शरात्राभ्यासः I,28,20. क्रव्याद्ः I, 17, 34; 39. कुछ्संवत्सरं I, 25, 9. रुष्संवत्सर: I, 27, 8. कुछा II, 29, 13. कृतप्रायश्चित्तः I, 27, 9. कृतभूमों I, 17, 8. कृताकृतं II, 18, 18. कृतार्झ I, 17, 17. कृतान्नस्य I, 18, 4. कृतावसथ: II, 8, 1. कृत्वा I, 3, 42. इत्यादि. **कृत्स्ते** Ⅱ, 19, 5. कृषि II, 10, 7. कृष्टे I, 30, 18. कृष्णं I, 3, 3; 4; 27, 11; 30, क्रीव: I, 18, 27. 11, 11, 14, 7.

कृष्णधान्यं II, 18, 2. कृष्णों I, 9, 22. कृष्णाः II, 14, 7. कृष्णायसं 🗓, 16, 18. कोचित् I, 5, 5. केश I, 8, 2. II, 3, 6. कोश: I, 16, 23. केशान् II, 3, 3; 15, 7. केशानां I, 16, 14. कोत्सः I, 19, 4. कौत्स्व I, 28, 1. क्याक् I, 17, 28. ऋतून् I, 27, 2. क्रयधर्मः II, 13, 10. | क्रयशब्द: II, 13, 11. ऋव्याद्सां I, 21, 15. कियतां ॥, 17, 18; 19. कियते I, 29, 14. II, 15, 13. क्रियमाणं I, 20, 7. क्रियमाणे II, 16, 7; 8. 表著 I, 17, 36. कोधं II, 18, 3. कोधः I, 23, 5. कोधयेत् II, 18, 3. कोधादीन् I, 31, 23. कोशः ॥, 26, 7. कौञ्च I, 17, 36. क्रीवं ॥, 14, 1. 新 II, 1, 13; 7, 13. .

क्षत्रवृद्धि I, 3, 9. क्षात्रिय I, 1, 4. क्षत्रियं I, 14, 27; 24, 1. क्षत्रियः I, 14, 25. क्षत्रियप्रभृतीनां I, 18, 9. क्षत्रियवत् II, 10, 7. क्षत्रियस्य I, 1, 27, 11, 10, 6. **क्षवधं** II, 3, 2. क्षवयौ I, 16, 14. **क्षायि** II, 3, 11. **क्षार** I, 2, 23; 4, 6. II, 3, 13; 15, 14. श्चीणबुण्या II, 17, 8. श्रीयन्ते II, 4, 14. श्रीराविकार I, 17, 19. ब्रुद्रचरितान् I, 32, 18. श्चद्रपशुमान् II, 16, 11. श्रद्धान् I, 32, 18. क्षधा II, 25, 11. क्षेत्रं II, 26, 1; 28, 1. क्षेत्रकर्मविशेषे II, 2, 4. क्षेत्रे II, 13, 6. क्षेत्रेण I, 9, 7. क्षेमं 1, 23, 3. 11, 21, 2. क्षेमकृत् II, 25, 15. क्षेमप्रापणं ॥, 21, 14; 16. क्षेमे II, 5, 18. स्रोम I, 2, 40.

ख

खर्वा $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{7}$ श्वर्वायां $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{7}$ श्वर्वायां $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{7}$ श्वर्वायां $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{$

खड़ I, 17, 37. खड़ांपस्तरणे II, 17, 1. खड़ांपस्तरणे II, 17, 1. खण्डेन I, 24, 14. खराजिनं I, 28, 19; 21. खछ I, 13, 4. II, 27, 6. खषवर्जे I, 17, 37.

I

भारक्टा: II, 13, 1. गच्छति I, 23, 3. इत्यादिः गच्छन्तं ${
m I}, 6, 8.$ गच्छेत् ${
m I},\,4,\,15.$ इत्यादि. गति: I, 13, 12; 15; 17; 14, 5. गते II, 8, 14. गतौ 11, 4, 27. गत्वा I, 11, 23. इत्यादि. गन्धः I, 20, 3. गन्धान् I, 20, 12. गन्धानां I, 20, 15. गन्धे II, 28, 10. गन्धे: I, 20, 15. गमयन्ति \coprod , 7, 5. गमयेत् I, 7, 16. II, 10, 13. गरीयान्गरीयान् $\Pi, 12, 22$. गदभ I, 10, 19. गर्दभेन I, 26, 8.गर्भ I, 24, 8. गर्भद्वादशेषु I, 1, 19.

गर्भाः II, 15, 19. गर्भान् II, 15, 2. गर्भाष्ट्रमेषु I, 1, 19. गर्भेकाद्शेषु I, 1, 19. गर्हन्ते I, 20, 7. गवय I, 17, 29. गवां I, 9, 25; 16, 14; 17,29; गुरून II, 25, 10. 20, 12; 24, 1, गन्यूतिः I, 18, 1. गव्येन II, 16, 26. गां 1, 31, 9. गाः I, 24, 18; 30, 18; 20. गान्धर्व: II, 11, 20. गार्दभं I, 32, 25. गार्हपत्यः II, 7, 2. गाईस्थ्यं Ⅱ, 21, 1. गाव: II, 14, 7. गावी II, 11, 18. गीत I, 10; 19. II, 25, 14. गुणहान्यां II, 17, 5. गुणान् II, 10, 2. गुप्ति I, 31, 19. गुप्त्वा I, 4, 24. ग्रवः I, 14, 7. गुरवे I, 3, 25. गुरुं I, 6, 1; 34; 7, 17; 8, भोत्र II, 17, 4. 14; 17; 24, 24. ग्रह: I, 6, 32. गुरुकर्मम् I, 5, 24. गुरुतल्पगामी I, 25, 1; 28, 15. गोपायेत् I, 4, 23.

गुरुद्दारं I, 25, 11.

गुरुप्रसाद्नियानि 1, 5, 9. गुरुषु I, 10, 2. गुरुस्खि I, 21, 9. गुरुसिन्नधौ I, 10. 15. गुरुसमवाये I, 7, 14. गुरूणां I, 15, 1. गरी: I, 2, 20; 29; 3, 15; 33; 5, 12; 7, 2; 12; 8, 15; 23; 32, 10. II, 5, 3. गुरी 1, 7, 12; 8, 26. गुर्वीसिंख $I,\,21,\,9.$ गुहाशयं I, 22, 5. ग्रहाशयस्य I, 22, 4. गृहमेध I, 2, 7. गृहमेधिन: II, 3, 12. गृहमेधिनोः II, 1, 1; 15. गृहमेधे I, 4, 29. II, 25, 7. गृहस्थस्य II, 9, 13. गृहाणां II, 7, 3. गृहान् II, 22, 8. गृहे II, 8, 3; 14, 8. गृह्णीरन् I, 18, 3. गो II, 8, 5. गो: I, 31, 6; 8. गोत्रेण I, 6, 30. गोधा I, 17, 37. गोपायति I, 31, 19. गोरक्ष्य II, 10, 7.

भी: II, 8, 7: 17, 8. गीरवं I, 6, 35. गौरसर्वपाणां II, 19, 1. प्रसीत II, 19, 5. ब्रहणे I, 11, 30. त्राम I, 11, 9. श्रामं I, 9, 18; 31, 21. II, 15, चत्रः I, 9, 3. 9; 23, 7. श्रामस्कर I, 17, 29. श्रामात् I, 30, 7; 8; 31, 3. II, चत्थे II, 16, 11; 27, 13. 18, 7; 22, 8. श्रामे I, 15, 22; 24, 14; 19; चतुर्देश II, 16, 21. 29, 1. II, 21, 10; 25, 15. चत्रिः II, 3, 23. आमेण I, 9, 7. श्रामेश्यः II, 26, 7. त्रामेषु II, 26, 4. प्राम्य II, 16, 28. त्राम्याणां I, 21, 15. ग्रासं II, 19, 5. ग्रासवराध्ये II, 17, 16. ग्रासाः II, 9, 13. ग्रासे II, 28, 10. ग्राह्येत् 1, 8, 24. श्रीष्मे I, 1, 19.

ध

घोषवान् I, 11, 8. F

च I, 1, 3. इत्यादि. चक्रवत् II, 2, 3. चकवाक I, 17, 35; 25, 14. चरेत् I, 1, 28. इत्यादि.

चक्षिनिरोधः II, 27, 17. चक्रवा I, 5, 8. II, 5, 19. चक्षवी I, 16, 7. चङ्क्रमण II, 5, 8. चङ्कस्येत I, 29, 1. ਚਾਤਾਲ II, 2, 8. चत्रधंकालाः I, 25, 11. चतर्थकाले I, 27, 11. चत्रयो II, 7, 16. चत्रभेंबः II, 17, 22. चत्रचिंशात् I, 1, 27. चत्वारः I, 1, 4. II, 21, 1 चन I, 1, 15; 27, 7. II, 4, 14. चन्द्रमसोः I, 11, 30; 31. चन्द्रमसौ I, 31, 20. चन्द्रमाः I, 31, 19. चमसः II, 19, 3. चरतः I, 20, 6. चरति II, 17, 8. चरन्ते I, 3, 26. चरव: II, 22, 18. चरितनिर्वेषस्य I, 18, 12. चरितब्रह्मचर्ये I, 8, 30. चरिते 11, 27, 1. चरित्वा 1, 24, 20. II, 12, 23.

चरेयु: I, 29, 8. ਜ਼ਮ I, 20, 12. चर्यमाणं I, 20, 3. चर्यया I, 31, 19. ਚਲਂ I, 19, 6. चलनिकेतं I, 22, 4. चाण्डाल: II, 2, 6. चातुमासीषु I, 10, 1. चारणं I, 14, 13. चारी I, 18, 30. चिकित्सकस्य I, 19, 14. चिकीर्पन् I, 6, 28. चिन्तयन् I, 23, 1.चूर्णाने II, 19, 1. चेरः 1, 17, 38. चेत् I, 3, 4. इत्यादि. चेष्टाते I, 6, 28. चोद्येत् I, 14, 3.

छ

छत्रं I, 7, 5. छन्दः II, 8, 11. छन्द्सः I, 11, 35. छन्दोविचितः II, 8, 11. छद्यित्वा I, 10, 22. छायां I, 30, 17. छाया I, 20, 3. छायायां I, 30, 16. छित्वा I, 26, 6. छित्वा I, 16, 16.

जगतः I, 23, 2.

जग्म: II, 16, 1. ज्ञघन्यंज्ञघन्यं II, 11, 11. जघन्य: II, 11, 10. जघन्यसंवेशी I, 4, 28. जघन्यानि II, 16, 6. जङ्घाया: II, 20, 14. जिर्देश: 1, 2, 31. जनकः II, 13, 6· जनयत: I, 1, 18. जनयाति I, 1, 16; 29, 11. जनियतु: II, 13, 6. जनयेत् I, 31, 15. जन्म I, 1, 17. जन्मतः I, 1, 5. जपेत् 1, 26, 14; 27, 1; 31, 21. II, 7, 14. जप्यकर्मणि I, 15, 1. जयति II, 24, 14. जागरणं 1, 32, 11. जातिं 11, 2, 3; 6, 1. जातिपरिवृत्ती II, 11, 10; 11. जात्याचारसंशये II, 6, 1. जानानि II, 20, 14. जायते II, 2, 6; 16, 8. जायन्ते I, 5, 4. II, 2, 7. जायां 11, 5, 17. जायापत्योः II, 14, 16. जिह्नाच्छेदं II, 27, 14. जीवन् II, 14, 1. जीविते I, 23, 3. जुहुयात् I, 26, 13. इत्यादि.

जहोंमि I, 12, 5. शाति I, 28, 6. श्रातिधनं II, 14, 9. श्रातिषु I, 10, 3. ज्ञानात् I, 23, 2. श्चापयेत् I, 8, 16. शायते II, 15, 2. ज्ञायमाने I, 9, 8; 14, 14. श्रेयात् I, 23, 2. ज्या 1, 2, 34. ज्येष्ठं II, 13, 12; 14, 12. . ज्येष्ठ: II, 14, 6; 15. ज्येष्ठसामगः II, 17, 22. ज्येष्टस्य I, 4, 11. II, 14, 7. ज्येष्टचं II, 24, 14. ज्योतिषं II, 8, 11. ज्योतिषां II, 2, 9. ज्वलन् II, 6, 3. ज्वलन्त्यः II, 24, 13.

3

डेरिका I, 25, 14.

ज्वलितां I, 25, 2.

7

तं I, 1, 16. इत्यादि. तच्छक्तिविषये I, 6, 28. तण्डुल I, 17, 19. तण्डुले: I, 11, 4. तन् I, 1, 17. इत्यादि. ततः I, 1, 30. इत्यादि. तत्यत्ययं II, 15, 9. तत्र I, 3, 43, इत्यादि.

तथा I, 2, 23. इत्यादि. तथागुणाः II, 26, 5. तदतिक्रमे I, 5, 2. तदधीना I, 7, 14. तदन्तेचासिनं I, 6, 34. तदभावे Π , 14, 3. तदर्थान् II, 6, 16. तद्रथेषु II, 14, 3. तदहः I, 8, 18; 9, 18; 11, 6. II, 5, 1. तदा I, 7, 13. तदासनः II, 19, 1. तद्दव्याणां I, 8, 6. तिद्धतेषु II, 29, 4. तद्योगाः II, 10, 10. तद्वचितिक्रमे 11, 27, 6. तनुत्यज्ञ: II, 26, 3. तन्तुं II, 13, 6. तपः I, 12, 1; 2; 5; 25, 7. II, 24, 8. तपर्शब्दः I, 5, 1. तपसा II, 24, 14. तपस्विनः II, 26, 14. तपस्वी I, 5, 11. तमाभिः I, 15, 6. तप्यते I, 12, 2. तमः I, 1, 11. तमसः I, 1, 11. तया I, 9, 13; 32, 2. तयोः I, 14, 25. इत्यादि. तर्पयन् II, 7, 13.

तर्पयित्वा II, 9, 1. तर्पयेत् II, 6, 14. तस्करभयं II, 25, 15. तस्करेभ्यः II, 26, 6. तस्मात् I, 3, 26. इत्यादि. तस्मिन् I, 1, 12. इत्यादि. तस्मै I, 1, 15. तस्य 1, 2, 9. इत्यादि. तस्यतस्य II, 3, 15. तस्यां I, 7, 12. इत्यादि तस्याः I, 9, 13. तां I, 11, 7; 19, 13. ताः I, 4, 3. तान् I, 15, 23. तानि I, 23, 6. इत्यादि. तामली I, 2, 37. तालनं II, 5, 9. तावत्कालं I, 11, 31. तावन्तं I, 10, 5. इत्यादि. तासां I, 24, 19. तिलतण्डुलान् I, 20, 13. तिलभक्षः I, 26, 15; 27, 1. ते I, 1, 32. इत्यादि. तिलमाषाः II, 16, 23. तिलानां II, 20, 1. तिष्ठति I, 6, 26; 23, 2. तेजोविशेषेण II, 13, 8. तिष्ठन् I, 5, I2; 12, 2; 16,1. तेन I, 3, 32. इत्यादि. II, 3, 10: 5, 6. तिष्टन्तं I, 6, 7. तिष्ठेत् II, 12, 14. तिष्यात् II, 20, 4. तिष्येण II, 18, 20; 20, 3.

तिस्रस्तिस्रः II, 1, 13. तीक्ष्णं I, 25, 7. तीर्थे II, 16, 25; 20, 19. तीव्रतराः II, 16, 24. त् I, 2, 29. इत्यादि. तुल्यगुणेषु II, 17, 10. त्रिष्ट: I, 23, 6, त्रहं I, 32, 24. तृष्णीं I, 7, 1; 14, 12; 28, 8. तृणकाष्ट्रेषु I, 15, 14. तृणकाष्ठै: I, 21, 2. तृणच्छेद्**न** I, 32, 28. तृणसंवाहः I, 11, 8. तृणानि II, 4, 14. तुणेषु I, 27, 10. तृणै: II, 22, 2; 23, 2. तृतीयं II, 17, 13; 15. तृतीयया II, 7, 16. तृतीये II, 16, 10; 20, 6. त्रींस II, 18, 19. त्रिः II, 1, 6. तेजसस्कायं ${
m I, 22, 6.}$ तेजस्कामं I, 1, 23.तेषां I, 1, 5. इत्यादि. तेषु I, 10, 5. इत्यादि. तै: I, 3, 34. इत्यादि. तैल I, 17, 16. तैलं II, 19, 15.

तैष्यां I, 9, 2. ताक्म I, 20, 12. तोषयित्वा II, 13, 12. तौ I, 14, 25. त्यागः I, 23, 6. त्रप्र II, 16, 18. त्रयः II, 9, 13; 12, 3. त्रयाणां I, 18, 9. त्रयीं II, 24, 8. त्रयोदशे II, 16, 20. त्राणं II, 27, 21. 21. II, 15, 8. त्रिः प्रायं II, 17, 14. त्रिणाचिकेतः II, 17, 22. त्रिभिः I, 2, 15; 25, 11; 27, 9;11. त्रिमधु: II, 17, 22. त्रिरात्रं I, 26, 3. त्रिवर्षपूर्व: I, 14, 13. त्रिवृत् I, 2, 33. त्रिषवणं I, 28, 11. II, 18, 5. दण्डाः I, 8, 29. त्रिस्तपर्णः II, 17, 22. त्रीन् I, 10, 10. II, 20, 6. त्रैविद्यकं I, 1, 28; 2, 6. त्रैविद्यवृद्धानां II, 23, 10. त्रयहं I, 11, 27; 27, 7; 29, दत्तं I, 8, 26. 17. त्रयहा: I, 10, 2. त्रयहान् I, 29, 17. त्वक् II, 5, 19.

त्वचं I, 25, 13. त्वरेत II, 5, 3. दक्षिणं I, 5, 16; 21; 6, 24. दक्षिणतः II, 4, 5. दक्षिणा II, 7, 8; 17, 9. दक्षिणां I, 25, 1; 31, 2. दक्षिणाः I, 4, 3. दक्षिणाद्वारं II, 25, 2. दक्षिणानां I, 31, 8. दक्षिणापरां I, 31, 2. त्रिः I, 13, 10; 16, 2; 3; 24, दिसणामुखः I, 31, 1. II, 19, 1. दक्षिणामुखाः II, 15, 7. दक्षिणावृत्तानां I, 2, 33. दक्षिणेन I, 5, 21; 16, 7. II, 23, 4; 25, 5. दण्डं II, 11, 1; 2; 29, 8. दण्डः I, 2, 38. दण्डताडनं II, 27, 15; 28, 2. दण्डयुद्धवर्ज II, 10, 7. दण्डयुद्धाधिकानि II, 10, 6. दण्डाकर्मणि II, 28, 13. दण्डाय II, 11, 3. दण्डार्थे I, 29, 1. दण्डचः II, 26, 19. द्त्वा I, 7, 22. इत्यादि. ददत् I, 27, 10. II, 26, 1. ददाति II, 7, 6. ददामि II, 7, 17.

.01, 61, 11, 61

. 9, 61, 1 मिनाइ इष्कृतकारिणः 1, 19, 13, द्रविवत्ः I, 32, 24. होने 11, 14, 20. .8 ,22 ,I išžį द्रानानि II, 9, 8; 15, 12, E: # II, 21, 13. 10;11. 31, 12, 11 \$:3 हानं 1, 12, 15, 11, 10, 4; 13, ही दित्र II, 25, 13. ers II, 22, 15. ही से 11, 15, 13. 4 : 7 , II , II : 15 5 9. .देर ,81 ,1 एड्रह्म इंग्रह .82, 9, 135 द्रीक्षितः I, 18, 23. .12, dl, 11:15, 21. E1 ,11, 18, हिस् 1, 25, 1; 31, 2. ·71, 24, 11, 16, 17。 हिच्यान् II, 7, 16. द्याम II, 3, 22. E 19, 13; 24, 3. स्ति है। 18, 18, 11, 2, 8; 9. सिना 1, 11, 19; 30, 14; 31, .I , 81 , II 寿野 इर्डानीयापत्यः II, 16, 20. द्यीतार्थः I, 8, 17; 22; 28,6. हिमिष्पति II, 12, 22. ह्यत्ता, 2, 9; 17, 20; 23,8. हास्या 1, 16, 32. द्यासाः II, 4, 20. क्रिंति I, 13, 4. ्राप्त क्षेत्रक र्गा. 9, 11. eth: I, 23, 5. TI, I, II wife е́н: І, 23, 6. 41.11, 18; 5, 10; 11, 12. इन्तान् 1, 31, 22. हास्मर्थ ।, 17, 12. इस्त्रह्वस्त II, 5, 9. . ११ (८४, १ मिक्रिमिड) १३ इन्त्यक्षाळनाति I, 8, 22. .81,88,1 िमिनिक्रिक्रिक्रमाञ् .६ ,५६ , र मेळाम्ड्राळन इ .दे ,8 ,I मळाधुराळन इ. .भा ,७६ ,। किनायकाड़ ्रारं 1, 32, 6, 11, 22, 7; 27, .१.६१ मिहाइ .ह1 ,82 ,1 तमधमीनाधधीइ .8 ,8 , II होड़ इायादी II, 10, 4. 元 17, 4. II, 20, 2. . के भार है। जिस्से हैं। ता है। । भा भा है। द्वात् I, 4, 5. इत्याहि. 71, 31, 15, 17. द्रान्तः 1, 3, 19.

10.

दुएभाव: II, 26, 19.

दुष्प्रलम्म: I, 20, 5.

द्हितरं II, 11, 15.

द्रहिता ॥, 14, 4.

दुहितृमते II, 11, 18; 13, 11. देशकुलधर्माः II, 15, 1.

द्रको I, 2, 2.

द्रो II, 23, 8.

दढधृतिः I, 3, 21.

हत्तः I, 13, 4.

हश्यते I, 4, 9. II, 24, 2.

हर्ष I, 16, 30.

हप्ट: II, 13, 7.

दृष्ट्रभ्रताभ्यां I, 3, 27.

हृषा I, 24, 13. II, 12, 16; देहळ्यां II, 4, 2.

28, 7.

देयं 11, 4, 10; 16; 10, 2; दैवेन 11, 29, 6.

13, 11.

देयौ 11, 11, 18.

देवं I, 6, 13.

देवगन्धर्वाः İ, 20, 6.

देवताः I, 30, 18; 20. 11, दोपफल II, 2, 5; 12, 19.

16, 3.

देवतानां I, 31, 5.

देवताभिधानं I, 31, 4.

देवताभ्यः II, 4, 6.

देवतार्थे I, 3, 43.

देवपवित्रं ॥, ३, १.

देवप्रक्षेभ्यः II, 11, 3.

देवमनुष्याः II, 16, 1.

देवा: II, 16, 1.

देवान् II, 17, 8.

देवानां I, 11, 3.

देवेभ्यः I, 13, 1.

देवै: II, 16, 1.

दुहित्रमतः II, 12, 2. देशं I, 15, 17. II, 4, 23.

देशतः II, 15, 12.

देशविशेषे II, 14, 7.

देशात् I, 6, 33.

देशान् I, 32, 18.

देशे I, 9, 8; 11, 23. II, 3,

15; 4, 23; 18, 7.

देशेंदेशे II, 3, 18.

देहत्वं II. 24, 2.

दैवे II, 11, 19.

दोषं I, 14, 4; 21, 20. II, 7, 15.

दोषः I, 29, 7. II, 2, 8; 13, 3.

दोषफलं I, 29, 2.

दोषफलासु II, 2, 7.

दोषफलैं: II, 2, 7.

दोषवत् I, 26, 7.

दोषवत्सु I, 26, 12; 29, 4.

दोपवन्ति I, 21, 19.

दोषवान् II, 13, 4.

दोषान् I, 23, 4; 31, 23.

ं दोषाणां I, 23, 3.

दोषेण II, 6, 19. द्रव्यकृशः II, 17, 10, द्रव्यपरिग्रहेषु II, 14, 19; 20, द्विवस्त्रः I, 6, 18. 18. इन्याणां II, 22, 15. द्रव्याणि I, 4, 3. II, 2, 3; 12, द्वी II, 20, 5. 1; 14, 15; 16, 23; 18, 8. डीडी I, 13, 19. द्रव्येण II, 16, 25. · द्राघायांसं II, 16, 24. हृह्येत् I, 1, 15. द्रोणंद्रोणं II, 20, 1. द्रोह: I, 23, 5. ਫ਼ਾਫ਼ II, 22, 15. द्वन्द्वानां II, 22, 16. द्धात्रिंशतं II, 9, 13. द्वादश I, 28, 11: 29, 17. II, 18, 4. द्वादशवर्षाण I, 2, 6; 24, 20. धर्मचर्यया II, 11, 10. द्वादशावराध्यं I, 2, 16. द्वादशाहं I, 29, 17. II, 3, 13. धर्मतः I, 7, 19. द्वादशाह II, 7, 4. द्वाहाः I, 10, 4. द्धादशाहान् I, 29, 17. द्वादशे I, 1, 26. II, 16, 19. द्धाभ्यां I, 11, 29. द्वारं I, 30, 20. द्वाचिशन् I, 1, 27. द्धि: I, 16, 4; 6; 9. द्वितीयं II, 17, 12; 15. द्वितीय: I, 24, 19.

द्वितीयया II, 7, 16. द्वितीये II, 16, 9; 20, 5. द्धिपत: II, 6, 19. द्धिषन्तं I, 31, 15. इयह I, 29, 17. द्वचहान् I, 29, 17. ध

धनस्य II, 29, 3. धनेन II, 14, 12. धर्म I, 13, 4; 20, 3. धर्मः I, 20, 6; 7. धर्मकृत्यं I, 29, 14. धर्मकृत्येषु I, 7, 18. II, 14, 3. धर्मगोपायं I, 4, 24. धर्मज I, 1, 2. धर्मपरा: II, 26, 14. धर्मपुरस्कार:. II, 6, 5. धर्मप्रजासम्पन्ने $\Pi, 11, 12$. ्धमंत्रहाद I, 32, 24. धर्मभेदात् II, 4, 7. धर्मयुक्तः II, 8, 6. धर्मयुक्ताः 🛚 , 14, 14. धर्मयुक्तेषु II, 20, 18. धर्मखंच: I, 5, 11. धर्मविप्रतिपत्तौ I, 4, 12,

धर्मध्यतिक्रमः II, 13, 7. धर्मरोषान् II, 29, 15. धर्यवाहप्रवृत्तौ I, 26, 2. धर्मसन्निवाप: I, 28, 10. । धन् I, 17, 30. धर्मसमातिः II, 29, 13. धर्महानि: I, 20, 4. धर्माः ॥, 25, 1. धर्मात् II, 13, 11; 27, 1. धर्मातिक्रमे I, 13, 4. धर्माधर्मी I, 20, 6. धर्मान् I, 1, 1; 14: 20, 1. । ध्वंसन्ति II, 24, 9. धर्मानुष्टानं Π , 2, 3. धर्मार्थ II, 6, 1; 13, 11. धर्मार्थकुरालं II, 10, 14. धर्मार्थयुक्तैः I, 4, 23. धर्मार्थसन्त्रपाते I, 24, 23. धर्माविप्रतिषिद्धान् Π , 20, 22. धर्माहतेन II, 16, 25. धर्मेण II, 6, 4. धर्मेभ्यः I, 1, 13; 8, 30. धर्मेषु I, 21, 20. II, 29, 5. धर्मापदेशात् I, 32, 12. धर्मोपनतस्य I, 18, 14.धान्यं I, 20, 12. धान्यस्य I, 20, 13. धारयीत II, 12, 9. धारयेत् I, 3, 10. II, 19, 8. धारा: I, 11, 8. धार्मिकं II, 27, 14. धाम्यें I, 7, 21; 29, 8. II, 26, 9. धार्म्य: I, 15, 22.

धावन्तं I, 6, 9. धेनुभव्या I, 31, 11. धेनो: I, 17, 24. धेन्वन<u>दृ</u>हो: I, 26, 1. ध्यायति I, 5, 8,ध्रव: I, 22, 7; 23, 2. ध्वंसते II, 24, 8. (न I, 1, 15. इत्यादि. . नकुल I, 25, 14. नख II, 3, 6. नखवादनं II, 20, 15. नखे: II, 20, 15.

नक I, 11, 18; 34; 16, 32; 31, 19, II, 4, 8; 17, 23. नगरं II, 26, 6. नगरप्रवेशनानि I, 32, 21. नगरेषु II, 26, 4. नग्न: I, 15, 9. नमां I, 7, 3. नदीतरं I, 32, 26. नमः I, 31, 21. नयति II, 13, 6. नरक II, 29, 1. नरक: I, 13, 4. II, 27, 6; 29, 9. नरकाय I, 12, 12.

नवमे 1, 1, 23. II, 16, 16,

भा १८ , II. ८, 14. निरवसाययहित II, 14, 12. निस्ये 11, 2, 6. . GI , OI ; EI , A , II FIFE EFF , 81, 10, 16, 16, .81, 6, 11, 11, 5, 18. .दे! ,दे ,II निध्यानी .7,72, II : 10 सम्प्राप्ता .81, 21, 11 मिक्रिनामाधनी .81,72,11 गिमक्ति। १७, 18. नियमातिक्रमं I, 4, 25. T, 4, I : I thirth ा. 01 ,II : मिल्लिमिएनी नियम: II, 5, 16; 21, 6. नियम II, 23, 1. .I.,01、II 诗角高 高篇 I, 20, 3. निपुपा: I, 23, 2. .8 ,22 , I ग्रेप्ट्रा नित्तवेत् II. 4, 23. निर्धात् I, 4, 14, II, 26, 4. सिसानुवार् II, 14, 13. .01 ,6 ,11 :11 जिला .7,62 (II .9, 82; 01, 11, 11) . 3,81,II क्राप्टमि तिस्प्रश्नस्य I., 11, 21.

[新码:I, 22, 7; 23, 2, II, 4, 9. 所奇 II, 8, 11. 15; 4, 21. 高色, 81, 1.3, 14. 11, 1.1.5; 局征高行: I, 18, 33. भिगमेषु I, 9, 4. निगन्तियां I, 13, 11. AI, dI, lefter .88 ,8 J फ्रिक्सि निकास: II, 7, 14. निकाय I, 8, 13. .d. 02 , I काज़ीक 7,81,16,7. नायुवः II, 26, 21; 27, 8; 20. नियमातिकत्तात् I, 5, 4. . 82 , II माराम '9 '11 'I EHE नाचं I, 32, 27. नाजा I, 6, 34; 14, 23. 71 'd 'I:時际 .देर, 8, 1 एड्रह्म मिन .8 ,71 ,II ppp .91 ,दे1 ,11 :15 एमा .ते ,वे ,II : किए किए हैं। नानाशीनां II, 12, 10. all ,83, II, 23, II. 7,4,22;4,7. .61,01,1:151F नाकपृष्टे I, 23, I. न्ध्वत्सा II, 17, 8. ## II, 22, 24. .8,81,11 Appr ,12 ,8 ,11 FAFF

निर्घातः I, 23, 3; 5. निर्देष्टे I, 18, 26. निर्दोष: I, 19.6. निर्किखतं I, 17, 12. निर्वपेत् II, 6, 16. निर्वर्तते I, 29, 14. निर्वेषं II, 10, 12. निर्वेष: I, 24, 10 निर्वेषाभ्यपाये II, 26, 24. निर्हण्यते I, 24, 26; 28, 18 29, 1. निर्हृत्य I, 23, 3. II, 4, 23. निवपेत् II, 25, 12. निवर्तते I, 2, 9. निवर्तन्ते I, 5, 10. निवर्तयेत् I, 4, 27. निवर्तेत II, 9, 4. निवृत्तं I, 8, 30. निवृत्तेः I, 8, 29. निचेद्नं II, 17, I1. निवेशनं I, 18, 1. निवेशे I, 13, 19; 22. निशायां I, 6, 1; 31, 19; 32, पिङ्गपावनाः II, 17, 22. 6; 12.निशायाः I, 32, 11. निशृङ्खणं II, 5, 9. निश्श्रेयसं I, 1, 8. निष्क्रमणप्रवेशनानि I, 30, 7. निष्क्रमणप्रवेशने I, 24, 19. निएचानि II, 5, 9. निष्फलाः I, 20, 2.

निष्ठा II, 15, 24; 23, 10; 29,11. निस्रवति I, 5, 2. निहितं I, 22, 6. निहीनतरवृत्तिः II, 5, 5. नीचै: I, 5, 16. II, 23, 10. नीवीं I, 16, 14. नीहारे I, 11, 25; 31. नुदन्ते I, 25, 11. नत्त II, 25, 14. नैमित्तिके II, 14, 20. नैययोधस्कन्धजः I, 2, 38. नैयमिकं II, 19, 13. नैयमिकानि I, 13, 22. नैष्प्रीष्यं I, 27, 3. नो I, 20, 4. II, 13, 6. न्यस्तायुध II, 10, 11. न्यायवित्समयः II, 8, 13. न्यायविद: II, 14, 13. न्यायसांहितान् I, 22, 1.न्य्प्य II, 3, 15. पङ्कित्वणाः II, 17, 21. पचने II, 3, 16. पच्यते II, 7, 2. पञ्च I, 19, 13. पञ्चदशे II, 16, 22. पञ्चनखानां I, 17, 37. पञ्चमे II, 16, 12. पञ्चवर्षे I, 14, 13.

पञ्चाभ्रे: II, 17, 22.

पणमानं II, 10, 8. पण्डित: I, 23, 3. पण्यानां I, 20, 11. पततः I, 31, 17. पताति I, 21, 10; 29, 10. II, परमगुरु II, 15, 5. 27, 11. पतनीयवृत्तिः I, 29, 17. पतनियानि I, 21, 7; 18. पतनीयानां I, 28, 14. पतनियेभ्यः I, 2, 19. पतनीयों I, 29, 16. पतन्तः I, 16, 12. पतित II, 11, 9. पतितं I, 28, 6. II, 14, 1. पतितस्य I, 21, 20. पतितायां I, 28, 9. पतिते: I, 21, 5. पतितौ I, 9, 9. पतिवयसः I, 14, 21. पत्नीसम्बन्धानि II, 23, 10. पथि I, 30, 18. II, 27, 15. पदा I, 16, 28; 31, 6. II, 20, 12. पन्था: I, 24, 12. II, 11, 5; 6. परित्यज्य II, 21, 13. पन्थानं II, 23, 4; 5. पयः I, 17; 22; 29, 14. II, 7, 4; 8, 8; 23, 10. पर II, 13, 6. परं I, 22, 2. इत्यादि. परगहीं I, 7, 24. परतल्पगामी II, 17, 21.

परतल्पान् I, 21, 9. परत्वं II, 27, 5. . परदारं II, 26, 18. परपरित्रहं I, 28, 1. II, 28,10. प्रमा I, 22, 7. प्रमेश्री I, 23, 2. पररेतसः II, 13, 6. प्रज्ञ II, 22, 15. परस्मात् II, 20, 4. परस्मिन् II, 2, 6; 24, 10. परस्मे I, 31, 16. परा: II, 24, 13. पराङावृत्तानां II, 10, 11. परान् II, 24, 9. परारिकाः I, 17, 26. परावतः II, 7, 16. परिक्ष्यं I, 18, 17. परिगृह्य II, 28, 1. परित्रहेषु I, 28, 2. परिचक्षते I, 11, 25; 17, 27; 32, 29. II, 10, 11; 17, 20; 20, 17. परिधाय I, 16, 14; 28, 19; 21. परिध्वंसाः 11, 2, 7. परिध्वंसायां II, 2, 7. परिभाण्डं II, 14, 8. परिमृजेत् I, 16, 3; 9. परिमृज्य II, 3, 15.

परिसर्थ 1, 17, 11. परिमोक्षं II, 21, 12. परिमोपणं II, 28, 11. परिवर्जयेत् II, 5, 10. परिवापनं I, 10, 6. परिवास्य I, 25, 1. परिवित्त II, 12, 22. परिविद्य II, 12, 22. परिविविदानेष् II, 12, 22. परिवृत्ती II, 2, 3. परिवृद्धिः II, 2, 5. परिवेषे I, 11, 31. परिवाज: II, 21, 7. परिवत्स् I, 11, 38. परिषेचनं II, 3, 15; 17; 18; पलण्डु I, 17, 26. 4, 7. परिष्वज्य I, 25, 2. परिसंवत्सरात् II, 8, 7; 15, 20. पशु II, 23, 10. परिसमापनात् II, 17, 24. परिसम्हेत् I, 4, 18. परिसम्हा I, 4, 16. परिहरमाण: I, 8, 27. 25, 12; 30, 14, II, 10, 6; 3; 28, 5; 6; 7. 14, 1; 15, 2. परीक्षार्थ: I, 29, 6. परीमाणेन I, 30, 2.परीवाद्ान् I, 31, 8. परीवादौ I, 23, 5. परीवृञ्जानः II, 5, 19. परीष्ट II, 12, 22.

पर्वं 1, 31, 5. परेत्य II, 13, 6. परेश्य: I, 21, 20. II, 27, 2. परेषां II, 17, 5; 24, 4. परोक्षं II, 3, 9. परोपवास: I, 2, 17. पर्णे II, 24, 9. पर्णै: II, 22, 2; 23, 2. पर्यवहध्यात् I, 3, 40; 10, 30. पर्याहित II, 12, 22. पर्युषितं I, 17, 17. पर्यावतैः I, 11, 4. पर्वणि I, 26, 15. पर्वस् II, 1, 4; 3, 8. पवित्रार्थान् I, 27, 2. पवित्रे: I, 26, 7. पर्हे I, 18, 6; 15. पश्का**मं** I, 1, 26. पशुपस्य II, 28, 3. पश्मान् II, 16, 19. परिहाप्य 1, 13, 10; 17, 15; पश्नून् I, 3, 26; 32, 24. II, 7, पश्चनां I, 9, 27. II, 14, 13; 16, 28; 28, 4. पश्चात् II, 3, 15; 4, 26. पश्यतः I, 7, 13. पर्यति II, 18, 17. पर्यन् I, 23, 1. पश्येत्^I, 8, 18; 14, 4; 22, 8, 23, 1,

पांसून् Π , 15, 7. पाकयज्ञेन I, 26, 8. पाकार्थ II, 22, 15. पाचयेत् II, 8, 4. पाटा: I, 12, 10. पाणि II, 19, 7. पाणित्रहणात् II, 1, 1; 14, 7. पालाशं I, 32, 9. पाणिना I, 4, 18; 5, 21; 6 पालाशः I, 2, 38. $16; 16, 7. \Pi, 5, 6.$ पाणिपादं II, 19, 1. पाणिसंक्षुब्धेन I, 4, 21. पाणिसमूहं II, 12, 5. पाणी 11, 12, 12; 19, 8. पाणे: 11, 27, 5. पाण्याः I, 10, 27. पात्रेण II, 23, 1. पार्व I, 5, 21. पाद: II, 27, 11. पादःपादः II, 27, 12. पादप्रक्षाळन I, 11, 13. पाइयो: II, 20, 13. पादस्य II, 20, 12. पादावनेका $\Pi, 26, 15$. पादावनेजनं 1, 31, 1. पादुकी I, 8, 2. पद्के I, 32, 9. पाद्नं I, 2, 13. पादौ I, 6, 1; 15, 17; 23; पिशाचिभिक्षा II, 17, 8. $16, 7. \coprod, 6, 9.$ पापं I, 25, 11; 27, 11,

पापकं II, 12, 16. पापकृत: II, 24, 9. पाप्मानं II, 6, 20. पारायणस्य I, 11, 7. पाथिवान् \coprod , 7, 16. पार्वणेन II, 1, 11. पावमानीभिः I, 2, 2. पावमान्यादिभिः I, 2, 6. पाशिनः I, 19, 14. पिण्याकं II, 18, 1. पितरः I, 19, 13; 20, 6. II, 16, 3; 18, 19. पितरि I, 10, 4; 14, 6. पिता I, 1, 32; 14, 25. पितापुत्रौ I, 14, 25. पितामहः I, 1, 32. वित: I, 4, 11; 21, 8, II, 14, 8; 15, 2. पितृभ्यः I, 13, 1. पितृलिङ्गेन Π , 4, 5. पितृब्य I, 14, 11. पितृणां II, 16, 24. पितृन् II, 16, 7; 17, 8; 18, पिप्पलि I, 20, 12. विवेत् I, 25, 3. पिष्ट I, 17, 19. पीत्वा I, 25, 11.

पुण्यं I, 31, 12.

पुण्यः I, 19, 4.

पुण्यकृतः II, 24, 13.

पुण्यकियासु I, 29, 5.

पुण्यफलेषु II, 14, 18.

पुण्यस्य I, 19, 9; 10.

पुण्याहं I, 13, 9.

पुण्याहे II, 29, 7.

पुत्रं I, 8, 24. II, 9, 11; 13,

6; 14, 12.

पुत्रः 🏻 , 13, 4; 5; 6.

पुत्रत्वस्य I, 28, 9.

पुत्राः मि, 13, 1.

पुत्रान् I, 29, 9.

पुत्राभावे II, 14, 2.

पुत्रेभ्यः II, 14, 1; 11

पुनः I, 13, 4. इत्यादिः

पुनस्सम्भवे I, 5, 5.

पुनस्सर्गे II, 24, 6.

पुमांसः ॥, 16, 12.

प्रं I, 22, 7. II, 25, 2; 5.

पुरस्कृत्य I, 20, 1. II, 5, 4.

पुरस्तात् I, 19, 13. इत्यादि. पुष्यति II, 20, 8.

प्रा 11, 7, 14; 13, 6; 16, 1. पू: 1, 22, 4.

प्राणं 11, 22, 24.

प्राणे I, 19, 13; 29, 7. II,

23, 3.

परि II, 25, 3.

पुरीषं I, 15, 23,

प्रीष II, 5, 9.

पुरीषप्राशनं J, 21, 16,

पुरीषयो: I, 30, 14; 16; 18; 19; 31, 3.

पुरीषलेपान् I, 15, 23.

प्रीषे I, 30, 15; 18; 31, 2.

पुरुषवध: I, 21, 8.

पुरुषवधे II, 27, 16.

पुरुषशिर: I, 28, 21.

पुरुषसंस्कार: II, 23, 11.

पुरुषा: II, 26, 5.

पुरुषात् II, 15, 2.

पुरुषे I, 19, 6.

पुरांडाशाः II, 22, 18.

पुरोहितं II, 10, 14.

पुष्करसादिः I, 19, 7.

पुष्करसादी I, 28, 1.

पुष्टि II, 7, 3; 18, 4.

प्रि: II, 4, 9; 6, 6; 16, 15; 22.

पुष्टिकामः II, 18, 20; 20, 3.

पृष्टिसंयुक्ताः II, 3, 12.

पुष्चर्थेन II, 20, 3.

पूच्पे II, 28, 10.

पूजयेत् II, 5, 4.

पूजयेयुः II, 4, 20.

पूजां II, 7, 12.

पूजा I, 8, 21; 13, 2; 14, 10.

पूजायां I, 30, 5. II, 6, 6,

प्ति I, 17, 37.

प्रतिगन्धः I, 10, 24,

पूतिगन्धे I, 11, 31. II, 11, 10. 11. पूर्व: पूर्व: I, 1, 5. II, 12, 3. प्रक्षाब्य I, 6, 1; 15, 17; 23. पुर्वयोः I, 24, 6. पूर्ववत्यां II, 13, 3. पूर्वस्मात् I, 13, 20. प्वेस्मिन् I, 1, 8. पूर्वीपरान् II, 5, 18. I, 30, 7. II, 1, 14. : II, 17, 11. पूर्वेपांI, 5, 17. II, 13, 7; 24, 3. प्रजादानं II, 23, 8. पूर्वोत्थायी I, 4, 28. पुच्छेत् I, 14, 26. II, 6, 1. पृथक् II, 24, 2. पृथिच्या: I, 23, 2. पृथुक I, 17, 19. पृष्ठतः II, 12, 12. पृष्ठतप् I, 27, 10. पृष्ठारूढ: I, 9, 27. पैश्नल I, 26, 7. पार्च 11, 20, 8. पौरसन्थं I, 14, 13. पौर्णमास्यांI, 9, 1; 2; 27, 1. पौल्कासः II, 2, 6. प्रकार्णकेश II, 10, 11. प्रकीणेकेशः I, 25, 4. प्रकार्थ II, 15, 7. प्रकृतय: II, 24, 13.

प्रकृतिवत् 1, 2, 10.

प्रकृत्या I, 18, 10. प्रक्षाळनं II, 20, 12. : I, 21, 20. II, 7, 3; 11, प्रक्षाळयीतI, 2, 28; 29; 3, 36· प्रक्षाळयेत् II, 6, 9. II, 2, 1; 19, 1. प्रचलाक I, 25, 14. प्रजा II, 12, 4. प्रजां I, 3, 26; 32, 24. II, 7, 3; 11, 17; 23, 4; 5; 24,1. प्रजागुप्तये II, 26, 4. प्रजाति II, 24, 1; 8. प्रजानिरश्रेयसं I, 9, 13. प्रजानिश्श्रेयसाय II, 16, 2. प्रजानीयुः II, 15, 21. प्रजापतिः I, 19, 13. प्रजापते: II, 24, 7; 12. प्रजायसे II, 24, 1. प्रजायां II, 5, 10. प्रजावृद्धिः Ⅱ, 7, 4. प्रज्ञां II, 2, 3. प्रणयेत् II, 11, 1; 29, 8. प्रणिहितात्मा I, 4, 29. प्रति I, 6, 24. इत्यादि. प्रतिगृहीत: II, 15, 12. प्रतिगृह्णीयात् II, 22, 11. प्रतिगृह्याणि I, 18, 1. प्रतिग्रहणं II, 10, 4. प्रतिग्रहणानि II, 10, 6. प्रतिघातं II, 5, 11.

प्रतिच्छन्नं II, 18, 15. प्रतिजानीते II, 6, 2. प्रतितिष्ठेत I, 24, 14. प्रतिदाप्यं II, 26, 8. प्रतिपत्तव्यं II, 10, 10. प्रातपद्यते II, 2, 3. मतिपद्येत I, 7, 25; 13, 6. II, 6, 2; 11, 3. प्रतिपन्नेन II, 16, 25. प्रतिपाद्यतिII, 14, 15; 15,12. प्रतिपाद्यिता II, 20, 19. प्रतिपाद्येत् II, 11, 17; 19. प्रतिपृरुषं I, 2, 1. प्रतिप्रेक्षणयोः I, 9, 11. प्रतिब्र्यात् I, 6, 6. मित्रमन्त्रं II, 3, 16. प्रतिमुखं II, 12, 11. प्रतिराद्धः I, 24, 21. प्रतिलक्ष्यI, 29, 1. II, 21, 10. प्रतिवचनः II, 3, 11. प्रतिवातं I, 30, 20. प्रतिषिद्धाचारेषु I, 26, 7. प्रतिषिद्धानां I, 21, 14. प्रतिषेधयन्ति I, 28, 3. प्रतिषेधेत् I, 8, 20. प्रतिष्ठिते I, 8, 10. प्रतिसंहरेत् I, 8, 7. प्रतिसूर्ये I, 11, 31. प्रतीक्षां II, 22, 17. प्रतीपानार्थे I, 28, 21. प्रतीयात् II, 29, 15.

मतुदां I, 17, 33. प्रत्यक् I, 31, 1. प्रत्यक्षफलत्वात् II, 23, 9. प्रत्यक्षवत् II, 12, 21. प्रत्यक्षेण II, 24, 2. प्रत्यभिवदेत् I, 14, 20. प्रत्यभिवादने I, 5, 17. प्रत्यवरोहेत् II, 8, 1. प्रत्यवाय: II, 13, 8. प्रत्याचक्षाणानां I, 3, 26. प्रत्याचक्षीत I, 3, 26; 14, 3. प्रत्याचक्षीयातां II, 4, 13. प्रत्यापत्तिः I, 24, 25; 28, 18; 29, 1. प्रत्यासन्नः II, 14, 2. प्रत्युत्तिष्ठेत् I, 6, 31. II, 4, 16; 8, 1. प्रत्युत्थाय I, 14, 11; 17. मत्यपविष्टः I, 19, 1. प्रत्युपवेशयते I, 19, 1. प्रथमं I, 25, 12. II, 17, 15. प्रथम: II, 19, 1; 14. प्रथमेI, 1, 35; 2, 9. II, 16,8. प्रदक्षिणोकुर्यात् II, 12, 11. प्रदक्षिणीकृत्य I, 7, 2; 32, 20. प्रदरोदके I, 15, 5. प्रदिष्टं I, 3, 32. पदीयते II, 27, 3. प्रदेश्वेI, 9, 1; 10, 26; 11,36. प्रधानै: II, 8, 13. प्रितामहादि I, 2, 5.

प्रब्रुवाण: 1, 29, 1. प्रव्रयात् I, 3, 31; 31, 16. II, प्रवृत्तिः I, 12, 11. 3, 10. प्रभवन्ति I, 23, 2. प्रमं I, 22, 6. प्रभूत I, 15, 22. प्रमत्तः I, 29, 2. प्रमाणं 1, 1, 2. II, 23, 10. प्रशंसन्ति I, 20, 7. प्रमादात् I, 4, 25. II, 28, 7. प्रमादे II, 28, 8. प्रमीयते II, 16, 12. प्रमुक्तः I, 19, 15. 22. II, 11, 15; 18, 12. प्रसन्नमनाः II, 17, 4. प्रयतं I, 17, 11. प्रयतः I, 11, 23; 15, 2; 3; प्रसारयीत I, 6, 5. 13; 17; 23; 16, 9. II. प्रसार्थ I, 5, 16. 17, 4. प्रयताः II, 3, 1. प्रयतान् I, 11, 25. प्रयमणं I, 15, 10; 22. प्रयुक्तानः II, 13, 9. प्रयोगात् I, 12, 10. प्रयोजने II, 26, 3. प्रयोजयिता II, 29, 1. प्रवचनयुक्त: I, 32, 1. प्रवहेत् I, 11. 8. प्रविशाति I, 1, 11. प्रविशेत् I, 25, 6; 13; 28, प्राणं II, 12, 15. 11; 31, 21.

प्रविश्य I, 28, 15.

प्रवृत्तानि II, 22, 3; 23, 2. प्रवृत्तिकारणं I, 4, 9. प्रवेशयेत् I, 3, 39. प्रवज्ञति II, 21, 8; 19. प्रवित्तः I, 18, 31. प्रशंसन् II, 24, 8. प्रशंसा II, 7, 8; 23, 6. प्रशस्ताः II, 12, 3. प्रशास्तं I, 31, 12. प्रशास्तः II, 19, 3. प्रयच्छेन् I, 6, 36; 17, 3; 31, प्रश्नी, 32, 22; 24. II, 29, 7. प्रस्वाः I, 13, 8. ਸ਼**ਫ਼: I, 16, 1.** प्राक् I, 4, 19. इत्यादि. प्रागपवर्ग II, 3, 22. प्राङ्मुखः I, 31, 1. प्राचार्य I, 8, 19. प्राचार्याय I, 8, 19. प्राची: II, 1, 13. प्राचीनावीती II, 4, 5. प्राजापत्यः 11, 7, 1. प्राञ्जलि: I, 5, 16. प्राञ्जलि II, 10, 11. प्राणविप्रयोगात् II, 11, 1. प्राणवृत्ति I, 29, 1. II, 21, 10.

प्राणसंशये II, 28, 12. प्राणायामशः I, 26, 15. प्राणिन: I, 22, 4. प्राणिनां I, 26, 2. प्राणेन II. 5, 19. प्रातः I, 3, 25. इत्यादि. प्रातरभिवादं I, 5, 12. प्रातराशात् I, 5, 13. प्राध्वं I, 22, 8. प्राप्त I, 29, 2. प्राप्तानिमित्ते II, 28, 13. आसे 1I, 22, 24. प्राप्त्यात् I, 6, 22. प्राप्य I, 18, 8; 15; 21, 4. **प्रायत्य** I, 31, 19. प्रायश्चित्तं I, 1, 34; 2, 6; 25, 14; 26, 10. II, 2, 8. प्रायश्चित्तवति I, 18, 11. प्रायश्चित्तार्थः I, 24, 4. प्रार्थयेत् I, 7, 9. प्रावरणं I, 30, 14. प्रावृत्य I, 30, 15. प्राशने I, 26, 7. प्राश्चाति I, 4, 1. प्राक्षीयात् I, 26, 9. II, 17 16. फर्छ I, 5, 7· II, 23, 12. प्राञ्च I, 10, 23. II, 19, 1. फलतः II, 22, 5; 23, 2. प्रासादे I, 17, 7. प्रियं II, 1, 7; 7, 14.

प्रिया: II, 7, 5.

प्रियात् I, 8, 14.

श्रीणाति II, 16, 7.

जीति: I, 4, 10. II, 16, 24; 26. प्रीत्यपलिधतः I, 12, 11. प्रेक्षण I, 9, 11. प्रेक्षेत I, 7, 3. प्रेङ्कोळनं II, 20, 13. प्रेतसङ्क्षतं I, 10, 23. ब्रेतेषु II, 15, 2. प्रेषणानि I, 8, 15. ब्रेपितः I, 7, 25. प्रेयकर: I, 18, 28. प्रोक्षणं II, 2, 1. ब्रोक्षत् II, 3, 9. ब्रोह्य I, 15, 15; 16, 7. प्रोथियत्वा II, 12, 2. प्रोदकयोः I, 10, 27. प्रोदकीभावात् II, 19, 9. प्रोवाच II, 16, 1. प्रोषित: I, 3, 42. प्रोच्य I, 5, 14; 14, 8. ga: I, 17, 33. म्रावनं I, 5, 17. ब्रेङ्खी I, 31, 14. 5

फलपरिवृद्धिः II, 2, 4. फलवन्ति 1, 1, 6; 4, 28. फलवर्ज़ I, 17, 19. फलविशेष: 1, 30, 5. II, 16, 7; 29, 2,

फलाभावे II, 28, 1. फलार्थे I, 20,3. फले 11, 28, 10. फलेख II, 29, 1. फले: I, 11, 5. II, 22, 2; 23, 2. बालवादेख I, 20, 5. फाणित I, 17, 19.

d

वद्ध: I, 19, 1. बिधर II, 26, 16. बन्धयेत् Π , 27, 18. बन्धु II, 11, 17. बभूबु: II, 16, 1. बाईण I, 25, 14. बलं II, 2, 3. बलय: 11, 3, 12. बलाविशेषण II, 10, 16. बलीनां II, 3, 15; 18. बलीय: I, 30, 9. वलीयसी I, 4, 8. बस्तः II, 14, 13. बस्तस्य II, 19, 1. बस्ताजिनं I, 3, 6. बहव: I, 6, 25. बहि: I, 30, 8; 31, 3. II, 18, ब्रह्म I, 5, 2; 9, 13; 13, 6; 7: 7; 22, 8; 25, 5. बहिलोंम I, 28, 19; 29, 21. ब्रह्मचर्य I, 1, 28; 2, 6. II, 3. बहिवेंद्दे I, 13, 12. बहुपादे I, 8, 9. बहुपुत्र: II, 16, 20. बहुमित्र: II, 16, 20.

बहाने I, 27, 9. वह्नपत्य: II, 16, 12. बादर: I, 2, 38. बाध्य: II, 26, 18; 28, 10. वालान् II, 4, 12. बाहं I, 5, 16; 6, 24. बाह्यां T, 6, 22; 32, 26. बाह्येषु I, 9, 18. विन्दव: I, 16, 12. बिश्यन्त: II, 13, 6. बिभ्रत् I, 27, 10. विसोर्णायाः I, 23, 2. बीजस्य II, 2, 4. बीजानि II, 13, 6. वीजार्था: II, 24, 6. वीभत्समानः II, 5, 4. बुद्धिपूर्व I, 4, 25. II, 25, 11; 26, 19. बुद्धे II, 21, 14; 16. बुद्धा I, 21, 20. II, 11, 17; 21, 5. वुभूषां II, 10, 1. बोधयेत् ${
m I, 4, 25}$. 11; 18. 13; 24, 8. ब्रह्मचर्यकाले I, 31, 19. ब्रह्मचर्यवान् II, 21, 8; 19.

ब्रह्मचर्याविधिः I, 2, 18.

ब्रह्मचारिणः I, 2, 17; 4, 4; 10; 8, 1. II, 9, 13; 21, 6.। ब्राह्मणसम्भाषा II, 2, 9.

ब्रह्मचारिवासः I, 2, 11.

ब्रह्मचारिसङ्घं I, 3, 26.

ब्रह्मचारी I, 3, 26; 4, 29; 5,

11. II, 9, 13.

ब्रह्मणा II, 16, 1.

ब्रह्मणि I, 13, 17.

ब्रह्मयज्ञ: I, 12, 3.

ब्रह्मवत् I, 5, 7.

ब्रह्मवर्चसं I, 3, 26.

ब्रह्मवर्चसकामं I, 1, 21.

ब्रह्मवर्चिसनः II, 16, 10.

ब्रह्मविद: II, 17, 4.

ब्रह्मवृद्धि I, 3, 9.

ब्रह्मसद्ने II, 4, 4.

ब्रह्मस्यां I, 25, 11,

ब्रह्महंस्तुताः I, 1, 32.

ब्रह्मा I, 23, 1.

ब्रह्मोज्झं I, 21, 8.

ब्राह्मण I, 1, 4.

ब्राह्मणं I, 1, 10; 11; 19; 3, ब्र्यु: I, 29, 9. 9; 26; 7, 7; 11; 10, 8;

12, 1; 17, 28; 18, 26;

30, 18; 20. II, 7, 11; 15; भक्तापचयेन I, 25, 8.

12, 6; 13, 5; 20, 3. सक्षः II, 9, 13.

ब्राह्मण: I, 3, 28; 5, 16; 14, भक्षयित II, 6, 20.

25; 27, 11; 29, 6. II, 2, भक्षं I, 17, 30.

6; 4, 24; 27.

ब्राह्मणगव्य: I, 24, 21.

ब्राह्मणमात्रं I, 24, 7.

ब्राह्मणवचनात् II, 1, 19.

ब्राह्मणस्य I, 1, 27; 2, 33;

38; 3, 3; 15, 22; 16, 14;

18, 10; 20, 10; 31, 6. II.

10, 4: 11, 6; 12, 5; 27.

17.

ब्राह्मणस्वानि II, 26, 2.

ब्राह्मणाः II, 16, 3.

ब्राह्मणान् II, 10, 15; 12, 7;

17, 4; 18, 16; 17; 19, 16.

ब्राह्मणाय II, 4, 16.

ब्राह्मणेन I, 9, 13. II, 4, 25:

11, 5.

ब्राह्मणेश्यः II, 26, 1.

ब्राह्मणोक्ताः I, 12, 10; 13.

ब्राह्मण्यां II, 17, 21.

ब्राह्मे II, 11, 17.

ब्रुवते II, 23, 9.

ब्रवाणः II, 7, 17.

ब्र्यात् I, 4, 24. इत्यादि.

भक्षे II, 5, 5.

भक्ष्यै: II, 6, 14.

भगिनीषु I, 14, 9.

भजत I, 20, 8. II, 29, 14. भद्रं I, 31, 12. भयं 🗓, 20, 20. भरज I, 17, 19. भर्ता I, 7, 17. भतीर I, 7, 16. भर्त: I, 28, 20. II, 14, 20. सव I, 8, 30. भवत: II, 4, 15. भवति I, 5, 7. इत्यादि. भवत्पूर्वया I, 3, 28. भवदन्त्यया I, 3, 30. भवन्ति I, 4, 28. इत्यादि. भवन्मध्यया I, 3, 29.भविष्यत्पुराणे II, 24, 6. सस्म II, 15, 16. भस्मतुषाधिष्ठानं II, 20, 11. भस्मिन II, 15, 16. भाक्तिका: II, 9, 10. भागिन:II, 9,5; 14, 14; 29,1. भाराभिनिहतस्य II, 11, 7. भायों ॥, 9, 11; 13, 6. भायां II, 15, 5. भायांचाः II, 14, 9. भावि II, 28, 1. भाषां II, 3, 2. भाषा: II, 5, 10. भाषेत I, 6, 5. भास I, 17, 15; 25, 14. भिक्षणं II, 10, 3.

भिक्षणे II, 10, 1,

भिक्षमाणः I, 3, 25. भिक्षा I, 7, 14; 19, 7. भिक्षां I, 19, 13; 24, 15; 28, 19; 29, 1. भिक्षाचर्य I, 3, 25. भिक्षाचर्ये I, 26, 11.भिक्षायां I, 7, 14. भिक्षेत I, 3, 28. भिषक I, 18, 21. भूक्तवद्भय: 1I, 18, 10. भका I,3, 36; 6, 36; 10, 26; 28; 11, 3; 27, 3. भुज्यते II, 4, 23; 18, 9. भुञ्जानं I, 16, 33. भुञ्जान: I, 28, 11. भुआनाः II, 17, 21; 22. मुञ्जानान् II, 18, 17. भुञ्जानेषु I, 17, 3. मक्रीत I, 2, 22; 3, 32; 42; 17, 6; 8; 18, 6; 15; 31, 1. II, 8, 3; 19, 1; 10; 12. भुक्षीयातां ∏, 1, 7. भुक्षीरन् I, 18, 26. भ्रवः I, 12, 5. भ: I, 12, 5. भृतं II, 5, 10. भूतदाहीयाम् I, 23, 3; 4; 31, 23. भूतविल: I, 12, 15. भूतसंध्रवान् II, 24, 5. भूतिकर्मसु I, 13, 9.

भूत्वा II, 24, 8. भूमिं I, 16, 15. भूमिः I,11,28; 18,1. II,4,14, भूमिगतासु I, 15, 2. भूमिचले I, 11, 30. भूमौ I, 3, 38; 11, 8; 16, 13. II, 12, 11. भूम्यां I, 30, 15. भूम्यादाने II, 27, 16. भ्यः I, 1, 8; 13, 19; 20;29, 3. II, 6, 18; 29, 2. भूया II, 6, 17. भूयांसं II, 16, 27; 23, 1. भूयांसि I, 28, 9. भ्रत्यानां II, 26, 1. मृत्ये II, 26, 22. भेजिरे II, 23, 4. भैक्षं I, 3, 27; 43. भैक्षात् I, 3, 42. भो I, 5, 12; 10, 15. भोक्तव्यं I, 4, 11; 16, 18; मत्त 11, 11, 9. 17, 9; 18, 9; 10; 12; 13; मतः І, 19, 1. 25; 19, 6; 9; 10; 11. II, मत्स्यः I, 11, 31. 15, 13; 19, 4. भोक्तव्या I, 19, 7. भोका II, 20, 22. भोक्ष्यमाणः I, 16, 9. भोजनं I, 1, 33; 2, 26; 26, 3. 18, 1. II, 18, 1. II, 1, 2; 5; 19, 2; 20, मधुना II, 7, 4. 10; 28, 12,

भोजनार्थ II, 22, 15. भोजने I, 15, 1. II, 8, 14. भोजयितव्यः II, 17, 5. भोजियत्वा I, 3, 45. II, 20, 3. भोजयेत् II, 4, 11; 15, 11; 17, 4; 18, 11; 16; 19, 16; 20, 2. भोज्यां I, 19, 13. भोज्ये II, 5, 5. भौमं II, 14, 7. भातः I, 4, 11. भ्रातृब्यं 1, 31, 15. भातृषु I, 14, 9. भ्र**क्षेपणं** II, 5, 9. भूणझे I, 29, 1. भ्रणहा I, 28, 21; 29, 1.

मधासु II, 19, 16. मण्डूक I, 25, 14. मत्स्यस्य II, 17, 2. मत्स्यानां I, 17, 38. मथितं II, 18, 1. मद्यं I, 17, 21. भोगान् I, 28, 7; 11. II, 20,22. | मधु I, 2, 23; 4, 6; 17, 15; मधुपर्क: II, 8, 7; 8,

मधुपर्काहः II, 8, 5. मधुसंसृष्टं II, 8, 8. मध्यन्दिने II, 7, 6. मध्यसमं I, 5, 16. मध्ये II, 3, 22; 25, 12. मनः II, 7, 14. मनसा I, 5, 8; 25; 11, 24; महापथे I, 11, 10. 32, 13; 17. II, 5, 19. मनु: II, 14, 11; 16, 1. मन्ष्यं I, 16, 14. मन्ष्यप्रकृतीनां I, 11, 3. मनुष्यशिरसः I, 17, 39. मनुष्यस्य I, 21, 15. मनुष्या: II, 16, 1. मनुष्याणां I, 20, 15; 21, 16. 28; 18, 1; 19, 14. मनुष्यान् I, 20, 12. II, 20, 21. मांसभक्षणं I, 21, 14. मनुष्येभ्यः I, 12, 15. मनुष्यै: I, 17, 5; 20, 15. मनोजवतां II, 23, 8. मन्ता II, 29, 1. मन्त्र II, 17, 4. मन्त्रवतः II, 15, 11. मन्त्राणां I, 12, 9. II, 3, 13. मन्थति I, 29, 14. मन्यन्ते II, 23, 10. मन्युं I, 29, 7. मन्यु: I, 26, 13; 29, 7. मन्यु अयां I, 26, 13. मन्यू I, 23, 5. मन्येत I, 15, 13.

मरीचे I, 20, 12,

मर्स्याः II, 24, 1. मलवद्राससा I, 9, 13. महान् I, 22, 7. महान्तं I, 5, 12; 22, 6. II, 20, 8. महापथं I, 16, 14. महायज्ञाः I, 12, 14. महाराजं II, 20, 3. महासत्राणि I, 12, 14. मा II, 3, 11; 13, 6. मांस I, 17, 19. मांसं I, 16, 16; 18, 1; 20, 12; 25, 13. II, 5, 16; 16, मांसानि I, 2, 23; 4, 6. मांसेन II, 7, 4; 17, 2. माञ्चिष्ठं I, 3, 1. मातरं I, 14, 24. मातारे I, 10, 4; 14, 6. माता 1, 7, 16; 28, 9. मातापितरौ I, 1, 18. II,15,3. मातापित्रोः II, 10, 1. मातः I, 21, 8. II, 11, 16; 15, 2; 19, 2. मात्लान् I, 14, 11. मात्रे I, 7, 15. मानं II, 18, 15. मानसं I, 11, 25. माने II, 18, 17.

मापयेत् II, 25, 2. मारणे II, 28, 6. मार्गे I, 18, 1. मार्द्य I, 23, 6. मार्डि र, 19, 15. माली I, 8, 2. भासं I, 9, 1. मासान I, 9, 3; 29, 17. मासिमासि II, 16, 4. मासिआ हे II, 20, 1. मासौ I, 13, 19. माहानदं I, 27, 1. साहिषेण II, 16, 17. मित्रभोजिन: I, 25, 11, 2; 3. II, 5, 9. मिथ: I, 13, 17; 20, 14; 29, मूर्ज I, 15, 23; 31, 1. 8. II, 11, 20. मिथुनीभूय I, 32, 2. मिथुना II, 11, 18. मिथुयाकुर्यात् II, 13, 11. मिथ्या I, 28, 16; 29, 12. भिध्याधीत I, 26, 10. मीमांसमानस्य II, 6, 19. - मीमांसितस्य II, 6, 19. मुक्तं II, 21, 11. मुक्तः I, 24, 21. मुखं II, 14, 13; 19, 1. मुख: I, 8, 2. मुखशब्दं II, 19, 6. मुखेन I, 7, 8. मुख्य: II, 29, 7. मुच्यते I, 24, 22,

मुञ्जबल्वजै: I, 21, 1. मुण्ड: 1, 10, 8. म्नि: II, 21, 10; 21. मने: II, 9, 13. मुख्यते II, 26, 8. मुसलं I, 25, 4. महन् I, 8, 22. महर्ते I, 11, 32; 15, 8. मुहोत् I, 23, 1. स्क II, 26, 16. मृहस्वस्तरे I, 15, 13. मूत्र I, 15, 23; 21, 16; 30, 14; 15; 16; 18; 19; 31, मुख I, 11, 5; 17, 19. मुखं I, 23, 2; 32, 24. मूलफलानि I, 18, 1. II, 16, 23. मूलफलेभ्यः II, 19, 10. मूलफले: I, 21, 1. मुळे II, 28, 10. मुले: II, 22, 2; 23, 2. मुधिकला I, 16, 27. मृगयो: I, 19, 14. मगिक्षीर I, 17, 23. मृत्य: I, 32, 24. मृदु: I, 3, 17; 5, 11. मृद्र: I, 17, 39. खन्मये I, 17, 9. स्नमयेन 2, 6, 11·

मृषोद्यं I, 23, 5. # I, 29, 1. 31, 15. मेखला I, ?, 33. मेघां II, 2, 3; 18, 4. मेधाविन: II, 29, 5. मेध्यं I, 17, 31, II, 16, 28. मेने I, 19, 13. मैथुनं I, 2,26; 32,1. II,5,16. यत्र I, 10, 18. इत्यादि. मैथुनयोः I, 30, 18. मैथुनवर्जनं II, 1, 9. मेथुनात् II, 26, 23. मैथने I, 9, 12. II, 13, 3. मोक्षः I, 25, 4. मोधं II, 13, 6. मोदेत I, 22, 8. मोहः I, 23, 5. मोञ्जी I, 2, 33; 35. मानं II, 21, 1. म्रियेन I, 16, 18.

यं I, 1, 11. इत्यादि. यः I, 1, 11. इत्यादि. यच्छेत् I, 26, 11. युज्ज: I, 12, 5 यञ्जष्पवित्रेण I, 2, 2. यजेत I, 26, 8. यज्ञ I, 27, 2. यज्ञं II, 24, 8. यज्ञ: I, 4, 4. II, 7, 1; 10, 1; 4; 26, 2. यथोपदेशं I, 4, 16; 14, 10. यज्ञतन्त्रे II, 11, 19.

यज्ञार्थे I, 18, 26. यज्ञे I, 11, 3; 17, 13. यज्ञेषु I, 13, 8. यज्ञोपवीती I, 6, 18; 15, 1. II, 19, 12. यत I, 2, 2, इत्यादि. यतः I, 19, 11. इत्यादि-यथर्त II, 13, 1. यथा I, 1, 27. इत्यादि. यथाकर्म II, 10, 12. यथाकामी I, 4, 19. यथागमं I, 17, 13. II, 5, 18. यथागुणं II, 25, 9. यथाध्यायं I, 11, 23. यथापुरं II, 27, 1. यथापूर्व I, 14, 9. यथामनसं II, 9, 1. यथामात्रं I, 8, 29. यथार्थान् II, 25, 12. यथाई II, 26, 1. यथालामं I, 4, 3. यथाऽवकाशं I, 6, 25. यथावय: II, 6, 7. यथाविधि I, 8, 7. ै यथाशक्ति ${
m I}, 7, 19; 8, 22; 12,$ 15. II, 10, 2. यथाश्रुति II, 9, 9. ्यथोक्तं II, 10, 12.

II, 4, 9; 5, 4; 21, 2,

यद्शनीयस्य II, 3, 12.

यदा II,.13, 6.

यदि I, 7, 7. इत्यादि.

यहच्छायां I, 14, 5.

यहच्छासन्निपाते I, 28, 8.

यन्ता 11, 20, 20.

यमसादने II, 13, 6.

यमसूक्षीराणि I, 17, 23.

यमस्य II, 13, 6.

यथा II, 5, 15.

यव II, 23, 10.

यवाः II, 16, 23.

यवान् II, 6, 16.

यशः II, 18, 4.

यस्मात् I, 1, 14.

यस्मिन् I, 6, 35. इत्यादि.

यस्य I, 1, 32. इत्यादि.

यस्यां I, 32, 4.

या II, 29, 11.

यां I, 7, 12.

याचन् I, 19, 15.

याजन II, 10, 6.

याजनं Π , 10, 4.

यान् I, 7, 13.

यानं I, 7, 5; 8, 12; 32, 25. योगः I, 23, 6.

यानवन्तं II, 9, 2.

यानस्य II, 11, 7.

यानान् II, 9, 2.

यानि I, 1, 27.

यावत् I, 11, 28.

यावता I, 9, 22.

यावतीं I, 7, 19.

यावत्सन्निपातं II, 1, 21.

यावदध्ययनं I, 13, 13.

यावदर्थसम्भाषी I, 3, 16.

यावदासीनः I, 6, 22.

यावद्रासं II, 19, 5.

यावन्तः I, 2, 1.

युक्तं I, 14, 2; II, 23, 8.

युक्तः 1,22,8. 11,5,18; 12,4.

युक्ता II, 12, 4.

युगपत् II, 12, 9.

युग्मान् II, 25, 12.

युग्यघासः I, 18, 1; 28, 3.

युद्धे II, 10, 10.

युध्यमानाः II, 26, 3.

युनाकि II, 5, 18.

युवमारिण: II, 16, 20.

युवा II, 26, 18.

ये I, 7, 12. इत्यादि.

येन II, 8, 1; 18, 3; 20, 1.

येषां II, 11, 14.

येषु I, 26, 6. इत्यादि.

यै: II, 18, 9.

योक्ता II, 20, 18.

योगमूल: I, 23, 3; 5.

योगान् I, 22, 1.

योगेन I, 13, 20.

योजनं II, 26, 6.

योनि II, 17, 4.

योनिषु II, 2, 7.

योनिसम्बन्धे I, 21, 8. योनिसम्बन्धेभ्य: II, 11, 16; 3; 4; 14, 5; 25, 15; 26, 15, 2,

रक्तद्रन् I, 7, 11. रक्षथ II, 13, 6. रक्षन्ति II, 13, 6. रक्षा I, 18, 1. रक्षेत् I, 24, 18. रक्ष्यं II, 26, 6. रक्षे II, 26, 23. रजः I, 19, 6. II, 24, 8. राद्धिः II, 16, 14; 17; 21. रजस्वलः I, 7, 11. रथ: II, 14, 8. रसान् I, 20, 12. II, 8, 3. रसानां I, 17, 15; 20, 15. रसे: I, 20, 15, II, 6, 14 रहश्शील: I, 3, 14. रहिस I, 4, 25. II, 27, 18. राक्षसः II, 12, 2. रागान् I, 20, 12; 30, 10. राजकुलात् II, 4, 20. राजनि I, 19, 15. राजन्य I, 14, 23. II, 4, 18. राजन्यं I, 1, 19. राजन्य: I, 3, 29; 5, 16. II, रोगेण II, 25, 11. 2, 6.

राजन्ये II, 4, 25.

राजवति II, 29, 7.

राजा II, 8, 6; 10, 14; 11, 1; 2; 27, 21; 29, 8. राजाधीनेभ्यः II, 25, 14. राजानं I, 25, 4· II, 7, 12; 10, 13; 28, 13. राज्ञ: I, 31, 5. II,11,5; 25,1. राज्ञां I, 18, 28. राज्ञा II, 26, 22. राज्ञे II, 8, 7. रात्रि I, 9, 20; 31, 20; 32,2. II, 12, 13. राध्यति I, 12, 12. रिक्त: I, 10, 8. रिक्तपाणिः I, 15, 7. रुद्रन् I, 32, 24. रुद्राय I, 31, 21. II, 4, 23. रूपं II, 2, 3. रेखा: II, 1, 13. रेत: I, 26, 7. रेतसः I, 15, 23. रेतोधाः II, 13, 6. रेफायति II, 14, 13. रोगसम्बद्धान् $\Pi, 4, 12$ रोगाविष्टाः II, 26, 16. रोदन I, 10, 19. राजन्यस्य I, 2, 34; 38; 3,1;5. रोष: I, 23, 5. रोहिणीं I, 9, 22.

रोहिण्यां I, 9, 2.

रोंद्र: 11, 4, 6. रौद्धीं I, 31, 21. रौरवं I, 3, 5,

ल

स्थणं II, 29, 14. लक्षणकर्मणा II, 29, 13. लक्ष्मणवर्ज I, 17, 36. लवण I, 2, 23; 4, 6; 26, 3. स्वणं I, 28, 11. खबणवर्जनं II, 3, 13. खवणहोम: II, 15, 14. लवणानि I, 17, 15. लाभं I, 3, 25. लिखित्वा II, 1, 13. छिद्रं II, 12, 23. लिङ्गतः II, 29, 6. लुप्यते I, 8, 21. **छेपाः** I, 15, 23. लेपान् II, 2, 1; 4, 23. वत्सतन्तीं I, 31, 13. लोकं II, 7, 5; 21, 13; 24, 14 वत्सेन I, 31, 10. लोकयोः II, 2, 3, लोकान् II, 7, 16; 26, 1. वधदास्यवर्षं II, 10, 16. लोके I, 13, 9; 22, 5; 24, 25; वधे I, 25, 4. 28, 18; 29, 1. II, 1, 12; वध्यः II, 27, 9; 16. 2, 6; 16, 1; 24, 10. वध्यात् II, 27, 21. लोको I, 20, 9. II, 11, 4; 20, वध्यानां I, 9, 26. 23; 29, 14. लोभः I, 23, 5. लोम II, 3, 6. लोमसंहरणं II, 5, 16,

लोमानि I, 25, 13.लोष्टिवमर्दन I, 32, 28. ्लोष्टं I, 30, 19. लोहितकेन I, 24, 14. लोहितस्य I, 16, 14. लोहेन II, 18, 14. लोकिकं I, 20, 1. लोकिक्या I, 13, 7. I, 17, 11.

वंद्याः I, 7, 12. बः II, 13, 6. बक्षास: I, 1, 27: 26, 12. II, 25, 1. वचनं II, 24, 7. वचनात् I, 10, 9. विणिज्या 1, 20, 10.विणिज्याधिकं II, 10, 7. बर्ध II, 10, 11. वनस्पति I, 11, 5; 17, 19. वनस्पतीन् I, 30, 19. वनस्पतीनां I, 7, 4. II, 2, 4. वनस्पतेः II, 24, 9.

विन्दित्वा I, 27, 10. वपनं I, 10, 9. वपायां I, 18, 25. विषेरन् I, 10, 7. II, 3, 8. वर्धयन्ति II, 24, 3. वमज्जनं I, 32, 7.वयं 1, 28, 11. वयसे I, 15, 7. वयस्यं I, 14, 26. वयाविशेष I, 14, 14. वयोवृद्ध: II, 17, 10. वर्षीयान् I, 23, 2. II, 27, 7. वर्जयते I, 18, 33. वर्जयेत् I, 1, 33. इत्यादि. वश: II, 7, 14. वर्ण I, 9, 12. II, 2, 7. वशां I, 20, 12. वर्णे I, 25, 12; 27, 11. II, 2, वषर्काराः I, 12, 3. 3; 11, 10; 11. वर्णः II, 11, 10; 11. वर्णज्यायसां I, 13, 2. II,11,8. वसतां I, 5, 13. वर्णयोः I, 24, 6. वर्णाः I, 1, 4. वर्णानां I, 1, 7; 5, 17; 18, 9. वसीत I, 3, 9; 30, 12. II, 11, 1. वर्णान्तरे II, 13, 3. avi I, 1, 8. वर्णे: II, 11, 8. वर्तते II, 2, 3. वर्तमान: I, 26, 11. II, 5, 18; वा I, 1, 11. इत्यादि. 21, 2. वर्तमानाः II, 24, 3. वर्तमानानां I, 18, 13. चत्यन् II, 22, 2; 23, 2.

वर्तयेत् II, 22, 10.

वर्तेरन् II, 29, 4. चर्त्मान I, 24, 12. वर्धते I, 13, 18. वर्षे 11, 23, 8. वर्षति I, 11, S. वर्षधारास्त्र I, 15, 4. वयाणि 1,2,12; 19,13; 28,11. वविशारहं I, 32, 1. चर्षे: I, 25, 11; 27, 11. वषद्काराणां I, 12, 3. वसतः I, 31, 20. वसन्ति 11, 26, 13. वसन्ते I, 1, 19. बसेत् I, 13, 19; 24, 21. II, 22, 8. वहां I, 2, 41. वस्त्राणि I, 3, 9. वहति I, 19, 13. वाक II, 4, 14. वाक्यसमाप्तिः I, 12, 4. वाक्यस्य II, 5, 11. वाक्यानि I, 13, 9. वाक्येन II, 5, 11.

वाग्यतः I, 24, 11; 30, 8. II, वार्धाणसस्य II, 17, 3.

वाचं I, 6, 13; 26, 11. II,12, वार्ष्यायणीयं I, 19, 8. 13; 21, 10; 21.

वाचयीत II, 20, 3.

वाचा I, 2, 20; 5, 8; 11, 23; वासन्तिकयोः I, 11, 20. 28, 10.

वाचि 🗓, 27, 15.

वाजसनेयकं I, 17, 31.

वाजसनोयब्राह्मणं I, 12, 3; 7. वासी II, 22, 15.

वातः I, 12, 3; 5. II, 19, 1. वास्तु II, 4, 23.

वातकर्म II, 5, 9.

वाति I, 12, 3.

वाते I, 11, 31; 32; 12, 3.

वादितशब्दाः I, 10, 19.

वादित्राणि II, 25, 14.

वानप्रस्थः Ⅱ, 21, 18.

वानप्रस्थस्य II, 22, 6.

वानप्रस्थ्यं II, 21, 1.

वापनं Π , 3, 6.

वापयेत् I, 2, 32.

वाप्सुः II, 13, 6.

वायति I, 12, 3.

वायस I, 25, 14.

वायात् I, 12, 5.

वायं II, 22, 4; 23, 2.

वायु: I, 11, 8. II, 6, 2.

वारुणीभिः I, 26, 7.

वार्क्षः I, 2, 38.

वार्ध्रापकः I, 18, 22.

वार्घाणस I, 17, 36.

12, 13; 14; 19, 1. वार्ष्यायणिः I, 19, 5; 28, 2.

वासः I, 2, 39; 15, 15; 30,

12. II, 3, 3; 4,21; 21, 3

13, 7. II, 5, 19; 26, 18; वासयेत् II, 7, 16; 25, 8.

वाससः Ⅱ, 28, 11.

वाससा II, 3, 7.

वासिस I, 30, 10. II, 5, 5.

वास्तोष्पतये I, 31, 21.

विकथां I, 13, 7.

विकल्मषस्य I, 22, 4.

विकिराणां I, 17, 32.

विकृताः I, 17, 39.

विक्रीणीयात् I, 20, 13.

विचिकित्सायाः I, 13, 11.

विचित्य II, 11, 3; 29, 6.

विजानीयात् I, 9, 22.

विशायते II, 6, 20; 7, 5; 16

वितथ: II, 6, 2.

वित्तं II, 26, 1.

विद्धाः II, 28, 11.

विदेयं II, 25, 9.

विद्धि I, 14, 25.

विद्यते I, 13, 5. इत्यादि.

विद्यया I, 20, 15; 30, 1. II, 5, 14; 15.

विद्याI,1,12; 30,3. 1I,29,5;11.

विद्यां I, 7, 12. इत्यादि.

विद्याकर्म I, 1, 13; 5, 2. विद्यातः I, 1, 16. विद्यानां I, I1,30; 20, 15. II, विप्रवासे I, 3, 33; 34. II, 5, 14. विद्यायाः II, 21, 4. विद्यार्थस्य I, 1, 9; 2, 17. II, विद्योप्य I, 8, 18; 11, 11. 21, 6. विद्यार्थाः II, 26, 13. विद्यासम्प्रदाने II, 5, 18. विद्युत् I, 11, 27. विद्युति I, 9, 21; 11, 25. विद्येरन् II, 25, 14.विद्योतते I, 12, 3. विद्योतमाने I, 9, 22; 12, 3. विद्योतेत I, 12, 5. विधय: I, 12, 10; 13.विधि: I, 11, 22; 27, 7. विधिना I, 23, 6; 24, 24; 28, विरुद्ध: II, 23, 10. 18; 29, 1. विधीयते II, 23, 11. विध्य I, 22, 5. विनश्यति II, 17, 9. विनिमय: I, 20, 14. विनियोगे I, 13, 17. विनिहितात्मा I, 8, 26. विवाहमानाः I, 29, 8. विनीतानां I, 20, 8. II, 29,14. विवाहे II, 11, 17; 13, 11. विपश्चित् I, 22, 7. विपाकात् I, 10, 29. विप्रतिपद्मं II, 27, 4. विप्रतिपन्नानां II, 10, 12.विप्रतिषिद्धं I, 13, 21. II, 14, विप्रमगताय I, 14, 15. 10; 21, 15.

विप्रतिषिद्धा II, 8, 12. विप्रतिषेधे ${
m I, 30, 9}$. 14, 20. विप्रवजत ${
m I,}\ 29,\ 9.$ विव्यात् I, 32, 22. विभजेत् II, 14, 1. विभाग: II, 14, 16. विभाज: I, 23, 2. विरते I, 11, 32. विरमेत् I, 9, 2; 18, 8; 15; 21, 4. विरम्य II, 8, 14. विरसस्य I, 18, 4. विराजाति I, 23, 1. विराट् II, 3, 11. विरुद्धः II, 24, 2. विरोचेत II, 5, 15. विलयनं II, 18, 1. विवादे II, 29, 5. विवाहं I, 1, 33; 2, 6. विवाह: II, 10, 1; 12, 4. विशिष्ट: II, 22, 5; 23, 2. विशिष्टान् II, 23, 9. विशेषात् II, 25, 1. विशेषेण I, 20, 13. विषमगते I, 7, 20.

विषमारोहण I, 32, 25. विषयं I, 22, 5. विषये II, 25, 11; 15. विष्टपे I, 22, 8.

विष्णुक्रमाः II, 7, 9.

विस्जेत् II, 12, 13.

विस्नमभपूर्वाः II, 5, 10.

विहरन्तः I, 25, 11.

विहारात् I, 10, 7.

विहारे II, 9,9.

विहितं I, 16, 12. II, 21, 11; वेदयन्ते II, 18, 19. 22, 1.

विहितः II, 9, 10.

वीतः I, 6, 15.

वृक्षं I, 11, 16.

वृक्षमूलं I, 29, 1.

वृङ्के I, 3, 26.

वृणीते II, 10, 8.

वृत्तं I, 8, 1; 20, 8. II, 29,14. वेदान् II, 21, 13. वृत्तसाह्यंI, 20, 8. II,29,14. वेदानां II, 6, 4.

वृत्ति I, 18, 8; 15; 21, 4. वेदितब्यं I, 29, 11. II, 24,11.

वृत्तिः I, 6, 35; 7, 26; 27; वेदेश्यः I, 1, 10.

30; 8, 23; 24, 16; 28, वेइम II, 25, 2; 3.

वृत्ते I, 13, 19; 22. II, 2, 6; वेधिती I, 8, 2. 26, 20.

वृत्तेषु II, 17, 16.

वृथाकर्माण I, 4, 20.

वृद्धतराणां I, 5, 13; 13, 3.

वृद्धतराय I, 14, 14.

बृद्धतरे I, 7, 29.

बुद्धाः II, 29, 5,

वृद्धान् II, 4, 12.

वृद्धानां 1, 13, 16; 15, 1; 20,

8. II, 29, 14.

वृद्धि 1, 27, 10.

वृषलीपतिः I, 18, 33.

वृध्ि: I, 11, 27.

वृहति I, 32, 24.

वेसा II, 13, 6.

वेद: II, 8, 10.

वेददक्षिणां I, 7, 19.

वेदशब्द: II, 8, 12.

वेदस्य II, 29, 12.

वेदाः I, 1, 3. II, 23, 10.

चेदाध्ययनं I, 1, 6.

वेदाध्यायं I, 24, 6.

वेदाध्याय: Il, 8, 5.

बेदाध्यायी II, 17, 22.

19; 30, 4. II, 22, 17. विष्टितिशाराः I, 6, 10; 14, 22.

वै I, 1, 10. इत्यादि.

वैण: II, 2, 6.

वैभाजनं I, 22, 7.

वैभीतकान् II, 25, 12.

वैरमणः I, 10, 2.

वैरयातनार्थे I, 24, 1.

वैशेषिकाः II, 25, 1.

वैश्य I, 1, 4. वैद्यां I, 1, 19; 14, 28. वैश्यः I, 3, 30; 5, 16. II,2,6. ब्रज्ञं II, 28, 5. वैश्यस्य I, 1, 27; 2, 36; 38; ब्रजेत् I, 25, 1. 3, 2; 6. II, 10, 7. वैश्ये I, 24, 2. II, 4, 25. वैश्यो I, 14, 23. II, 4, 18. बैश्वदेवे II, 3, 1; 9, 5. वैष्वतं I, 22, 7. वैहायसं II, 4, 8. व्यञ्जनेभ्यः II, 26, 12. च्यातिक्रमे I, 28, 20. व्यतिकान्तायां I, 9, 12. व्यतिव्रजेत् I, 14, 30; 28, 8. व्यभजत् II, 14, 11. व्यभिहास 1, 8, 15. व्यर्था: II, 26, 17. व्यवहरेत I, 20, 11; 16.व्यवहारे II, 16, 17. व्यवेयात् I, 10, 18. **ब्याकरणं** II, 8, 11. च्याख्यातं II, 16, 28; 21, 17. व्याख्यात: II, 1, 11. ज्याख्याताः I, 4, 7. II, 15, 1; शब्दं I, 10, 18. 17, 6; 25, 1; 26, 3. व्याख्यास्यामः I, 1, 1. व्यावर्तते I, 13, 7. व्याहतीभिः I, 2, 3. च्युद्क I, 11, 28. व्युद्स्यन् I, 20, 11. **ब्युपजाप** I, 8, 15. ब्युपतोद I,8, 15.

ह्यवाच I, 32, 24. च्याद्ध: I, 28, 4. वतं II, 1, 1; 15; 18, 5. व्रतेन I, 30, 2; 3. व्रतेषु I, 1, 27. ब्रात्य II, 7, 13; 14; 15. बीहि II, 23, 10; 16, 23. ब्रीहीन् II, 6, 16,

31

शकृत् 1, 16, 15. शकृत्पिण्डेन $I,\,9,\,5$. शक्तिविषये I, 2, 33; 15, 8; 30, 13; 20. II, 6, 8. शक्तिविषयेण II,11,17; 12,1. शक्तयात् I, 7, 19. II, 20, 1. शह I, 20, 5. शतं I, 24, 2. II, 13, 11. **शतवर्षः** I, 14, 25. शतवले: II, 17, 2. श्नै: II, 22, 13. शब्दकर्मसु I, 10, 21. शब्दाः I, 10, 18. शब्दार्थारम्भणानां II, 8, 12. शम: I, 23, 6 शस्याप्रासात् I, 9, 6: 22. शस्योषाः I, 28, 3. शयने I, 27, 10. II, 5, 5. श्यानः I, 12, 2; 32, 3,

शयीत I, 32, 2; 4.

शयीयातां II, 1, 8.

शय्यादेशे II, 4, 1.

शय्यान्नपानं II, 25, 9.

श्चायां I, 32, 4. II, 27, 15.

शय्यासने I, 8, 11. II, 22,23.

श्रारणं II, 22, 21.

शरदि I, 1, 19.

शरभ I, 17, 29.

शरावेण I, 24, 14.

शरीरं I, 1, 18.

शरीरन्यासः ॥, २१, ६.

शर्यक I, 17, 37.

श्चक्रन्तस्य I, 19, 14.

शवशिरध्वजः I, 24, 11.

शश I, 17, 37.

शस्त्रं I, 18, 19.

शाक I, 17, 19

शाकं II, 19, 15.

शाके II, 28, 10.

शाखां II, 6, 4.

शाखान्तरे I, 10, 20; 12, 4.

शाणी I, 2, 40.

शान्तः I, 3, 18.

शान्तिः II, 6, 6.

शालान्तरे II, 17, 8.

शाश्वतिकः I, 23, 2.

शास्ता II, 10, 12.

शास्तुं II, 6, 2.

शास्तुः I, 7, 26.

शास्त्रं I, 12, 11. II, 10, 13.

शास्त्रविहितायां II, 13, 1.

शास्त्रै: I, 13, 21, II, 10, 12; 14, 10; 15, 23; 21, 15,

शिक्षा 11, 8, 11.

शिखा I, 10, 8.

शिखाजटः I, 2, 32.

शिखाया: I, 10, 9.

शिपिविष्ट: II, 17, 21.

शिर: I, 16, 7; 30, 15.

शिरसः I, 30, 14.

शिलोञ्छेन II, 22, 10.

शिल्पाजीवानां I, 18, 18,

शिवं I1, 4, 23; 5, 3.

शिशिखोः 1, 27, 5.

शिक्ष II, 5, 19.

शिश्नं I, 25, 1.

शिश्वच्छेदनं II, 26, 20.

शिष्टेषु II, 24, 3.

शिष्येभ्यः I, 32, 12. II,5,18.

शील II, 11, 17.

शीलयेत् I, 30, 7

शुक्तं I, 29, 14.

श्चयः II, 18, 7; 25, 13.

श्रुचि: I, 22, 7.

श्रुचीन् II, 15, 11; 26, 4.

शुचौ I, 11, 23. II, 4, 23; 18, 7.

शुद्धा I, 19, 7.

श्रनः I, 21, 15.

श्ना I, 15, 16; 16, 30.

शुन्धने I, 30, 19.

गुल्कं II, 26, 9.

शुश्रूषमाणः I, 6, 13.

श्रुषा I, 1, 7; 14, 6; 28, 9. शकः 1,10,25; 17,18; 20.

श्रद्ध I, 9, 9.

श्रद्धं I, 14,29; II, 4,19; 20. इसश्रः I, 8, 2.

श्रद्धः I, 5, 16; 17, 1; 26, 9. इसश्रुभिः I, 16, 11. II, 26, 15; 27, 9.

श्रुद्रगमनं I, 21, 13.

शूद्रत: I, 7, 20; 21.

श्रद्रमिथुनौ II, 6, 9.

शूद्रवत् I, 25, 14.

शूद्रवर्जे I, 18, 13.

श्रहस्य I,1,7; 26,4. II,27,14

श्रद्धाः I, 1, 4. II, 3, 4.

ग्रद्धान्तं II, 18, 2.

शूद्राय I, 3, 41.

श्रद्धायां 1,9,11; 26,7. II,27,8.

शुद्धे I, 24, 3.

शूद्रेण I, 16, 22.

भूद्रेषु II, 19, 11.

श्रद्धोचिछष्टं I, 21, 17.

श्रुद्रोत्पन्न: II, 17, 21.

ग्र्न्यागारं I, 29, 1.

भूरा: II, 26, 3.

शृङ्खाणिका I, 16, 14.

शेष: II, 29, 12.

शेषभोजी II, 8, 2.

देशबस्य II, 17, 16.

शेषात् I, 18, 26.

शौचतः II, 15, 12.

इमशान II, 23, 11.

इमशानवत् I, 9, 9.

इमशानसंस्तुताः I, 2, 5.

रमशानानि II, 23, 4.

इमशाने I, 9, 6.

रमश्र II, 3, 6.

इयावद II, 12, 22.

श्यावान्तपर्यन्तौ I, 16, 10.

अद्धां II, 24, 8.

श्रद्धायां I, 12, 5.

श्रपित्वा II, 20, 3.

आइं II, 5, 16; 17, 14; 23; 19, 13.

श्राद्धकल्पेन II, 19, 16.

श्राद्धभोजने I, 11, 26.

श्राद्धशब्दं II, 16, 1.

श्राद्धस्य II, 17, 20.

श्राद्धे II, 17, 21; 22.

श्राद्धेन II, 18, 19.

श्रावणं I, 13, 10.

आवण्यां I, 9, 1; 27, 1.

श्रुत II, 11, 17.

श्रतं I, 15, 19; 20.

श्चतर्षयः I, 5, 5.

श्रुतात् I, 8, 27.

श्रुति: I, 4, 8.

श्रुतितः I, 1, 9. II, 23, 9.

श्रुतिप्रतिषिद्धं I, 4, 5.

श्चतिलक्षणं I, 30, 9.

श्चितिविशेषात् I, 30, 5.

श्रयते I, 12, 2; 9. II, 13,11;

14, 11; 12; 23, 12.

श्रयन्ते I, 13, 22. II, 22, 7; अवोभृते I, 26, 15; 27,1. II,1, 23, 10.

श्रेयसां II, 5, 12.

श्रेयसीं II, 7, 12.

श्रेयान् I, 1, 5. II, 12, 3; 16, पडङ्गः II, 8, 10. 5; 17, 10.

अंद्रं I, 1, 17.

श्रोत्रसमं I, 5, 16.

श्रोत्रियं I, 14, 30; 24, 24. वह II, 16, 13.

श्रोत्रिय: I, 14, 13; 18, 33. पोडश II, 9, 13.

II, 6, 4; 14, 13; 17, 22; षोडशात् I, 1, 27. 26, 10.

श्रोत्रियसंस्थायां I, 10, 11.

श्रोत्रियाभ्यागमे I, 10, 13.

श्रोत्रियाय II, 7, 17.

श्रोत्रियावराध्यान् II, 25, 8.

श्रोत्रियेभ्यः 1, 3, 34.

श्रोत्रे I, 16, 7.

श्रोत्रेण II, 5, 19.

श्ठाघमानः I, 2, 30.

श्चेष्मोदके I, 20, 12.

स्ठोकान् I, 22, 3.

श्रोको I, 19, 13. II, 23, 3.

sa I, 10, 19.

श्वचण्डालेभ्यः II, 9, 5.

श्वभि: II, 17, 20.

श्वश्रर I, 14, 11.

श्वश्राय II, 8, 7.

श्वाजिनं I, 28, 21.

श्वाविद् I, 17, 37.

श्विज: II, 17, 21.

भ्वेतकेतु: I, 5, 6; 13, 19. संनिवाप II, 12, 10.

10; 9, 1; 12, 13.

षड्भि: II, 3, 16. पण्डकस्य I, 19, 14. वण्मासान् I, 28, 19. ष्ट्रीवन 1, 30, 18. II, 5, 9. ष्टीवनानि I, 32, 28.

ल

संकल्पयन् ${
m I,\,5,\,8.}$ संकल्पासिद्धयः II, 23, 7. संकल्पसिद्धिः II, 24, 14. संकल्पेन I, 29, 3. संकृष्य II, 4, 23. संब्रहीता II, 20, 21. संग्रामं I, 25, 12. संबक्षीत I, 31, 17. संदर्शने I, 9, 17. संहश्येत II, 25, 5. संदहे II, 11, 2; 29, 6. सं**नय**न् II, 19, 5. संनिपतेयु: I, 11, 27. संनिपात: II, 1, 20. संनिपाते I, 8, 19. II, 1, 17; 26, 20.

संनिष्पाद्य I, 29, 9. संनिहिते II, 5, 5: 9. संप्रत्यपत्स्यत I, 29, 9 संप्रयोग: I, 24, 20; 28, 13; संसाध्यति II, 7, 9. 29, 1; 14. संबध्यते Ⅱ, 11, 14. संबन्धः II, 13, 1: 11; 15, 2; संख्डवेरन् I, 10, 21. 24, 10; 27, 1. संवन्धान् II, 5, 18. संबन्धेषु I, 10, 3. संभाषायां छ, 2, 8; 9. संभाषितुं I, 9, 13. संभाषेत I, 9, 13. संभाष्य I, 9, 13. संभुअती Ⅱ, 17, 9. संभोजिनी Π , 17, 8, संगितं II, 7, 4. संयोग: II, 22, 5; 23, 2. संखायां II, 15, 5. संबत्सरं I, 1, 30; 26, 11; 27, संस्पृश्य I, 15, 17. 8. II, 16, 26; 18, 5; 13; संस्प्रक्य II, 15, 15. 20, 7. संवत्सर: I, 1, 35. संवत्सरान् I, 2, 1. व्यंवत्सरेसंवत्सरे I, 13, 19. संवाह्य I, 6, 1. संविभागः I, 23, 6. II, 9, 10. संविद्यान् I, 4, 24. संविद्यात् I, 6, 2; 27; 32, 15. जन I, 17, 19. संविष्ट: I, 6, 16. संवेशनं II, 1, 19. संवेशयेत् 1, 6, 1. संब्यवहारः I, 21, 5.

संशये 11, 12, 19; 21. संश्लेषयेत् II, 12, 12. संसर्वेत् I, 6, 33. संसाधयेत् II, 9, 1. संस्टाय II. 4, 23. संस्थां I, 31, 10. संस्कर्तारं I, 1, 12. संस्कर्तार: II, 3, 4. संस्कार: I, 1,9; 2,9. II,3,15. संस्क्वेन्ति II, 18, 7. संस्कृतं II, 3, 9. संस्क्रियते II, 18, 9. संस्तृतं I, 3, 43. संस्तुतिः I, 12, 14. संस्तुतिमात्रं II, 13, 11. सः I, 1, 14. इसादि. सकाशे 1,6,5; 29; 36; 8,21. सक्छिकं I, 5, 21. सकत् I, 16, 5; 9. II, 15, 7; 28, 8. सकृत्सकृत् II, 3, 18. सक्तसिवाते II, 27, 11. सगोत्रस्थानीयां II, 27, 2. सगोत्राथ II, 11, 15. सङ्ख्या II, 8, 12. सङ्ख्याय I, 2, 1.

सङ्घान्नं I, 18, 16.

सचेलः I, 15, 16.

सतः I, 6, 4; 15,10. II,4,14.

सततं I, 8, 28; 21, 11.

सति I, 12, 6. II, 3, 19.

सती II, 11, 14.

सत्तेषु I, 10, 9.

सत्त्वानि I, 31, 19.

सत्यं I, 12, 5. II, 29, 7.

सत्यवचनं I, 23, 6.

सत्यवादी I, 7, 11.

सत्यशीलाः II, 25, 13.

सत्यशीलान् II, 26, 4.

सत्यानृते II, 21, 13.

सत्ये II, 29, 10.

सत्सु I, 9, 19.

सदा I, 4, 14. इत्यादि.

सदार: II, 22, 8.

सिद्धः I, 16, 11; 24, 20.

सद्यः II, 5, 2.

सन्ति I, 28, 2.

सन्धिनीक्षीर I, 17, 23.

सन्धी I, 9 20; 11, 9.

सन्ध्योः I, 11, 15; 27, 5;

30, 8.

सपत्नः I, 31, 15,

सपिणड: II, 14, 2.

सप्त I, 28, 19.

सप्तिभः I, 2, 2.

सप्तम 11, 3, 20.

सप्तमात् II, 15, 2.

सप्तमे I, 1, 21. II, 16, 14.

सप्तरात्रं I, 26, 4.

सप्तरात्रेण I, 27, 4.

सप्तागारं I, 24, 15.

सप्ताहं I, 29, 17.

सप्ताहान् I, 29, 17.

सप्रज: II, 22, 8.

सप्रदोषं I, 9, 22; 10, 28.

सब्रह्मचारिण I, 7, 29; 10,12.

सभा I, 8, 13. II, 25, 5.

सभा: I, 3, 12; 32, 19.

सभाया: II, 25, 12-

समं II, 14, 1.

समक्षं I, 32, 10.

समध्ययनं I, 11, 11.

समय: I, 1, 2.

समयपदानि I, 23, 6.

समर्थ: I, 1, 27. II, 9, 12.

समबदाय II, 17, 16.

समबसाय I, 29, 8.

समवेश्य II, 11, 1.

समवेतानां II, 3, 18.

समाख्याने I, 21, 20.

समाख्याप्य II, 29, 7.

समागमे I, 5, 14; 14, 8.

समाचक्षीत II, 27, 2.

समाइं I, 32, 20.

समाजान I, 3, 12; 32, 19.

समादिष्टं I, 13, 13.

समादि<u>ष</u>े I, 7, 28.

समादेश: I, 13, 5.

समाधिविशेषात् I, 30, 5.

समान: II, 21, 3.

समानग्रामे I, 5, 13. समानपङ्को I, 17, 2. समानागारे I, 9, 10. समापत्तेः II, 27, 19 समापनयोः I, 11, 7. समाप्तयात् I, 25, 2; 8. समाप्य II, 22, 7, समाप्यते II, 29, 13. समाम्नानेन II, 29, 13. समाम्रायसमाप्तौ II, 8, 12. समावृत्तं II, 5, 4. समावृत्तः I, 7, 15. समावृत्तस्य I, 7, 31, समावृत्ताः I, 10, 7, समावृत्ते I, 13, 5. समावृत्तेन I, 14, 7; 18, 9. समाहितं I, 1, 12; 20, 8. II, 29, 14. समाहित: I,3,26; 5,7; 13, 19. समाहृत्य I, 3, 31. समित्सहस्रं I, 27, 1. समिद्धं 1, 4, 18. समिद्धार: I, 4, 15. समिधः I, 4, 16. समीक्षायां II, 5, 3. समीक्य II, 10, 2. समीभवतः II, 27, 15. समुदेतं I, 1, 12. II, 5, 7. समुद्देत: II, 17, 5. समुद्तान् II, 18, 11; 20, 2. सर्वविद्यानां II, 5, 1. समूहन्या I, 4, 18. समूह्य II, 4, 23.

समृद्धं II, 7, 17. समृद्ध: II, 28, 1. समेख I, 5, 18. II,6,7; 11,6. सम्यक् I, 20, 8. II, 15, 12; 29, 14. सर्गः II, 24, 12. सर्पशीर्षी I, 17, 39. सपि: 1,10,23. 11,19,14; 16. सर्पेषा II, 7, 4. सर्पिषी I, 17, 16. सर्विष्मता II, 20, 3. सर्वे I, 3, 25; 17, 21; 22, 7; 23, 2. II, 22, 19; 27, 13. सर्वकृत्येषु II, 15, 11. सर्वजनपदेषु I,20,8. II,29,14. सर्वतः I, 8, 10. इत्यादि. सर्वत्र I, 14, 17. इत्यादि. सर्वदा I, 7, 21. सर्वधर्मेषु I, 8, 24. सर्वनाम्ना I, 14, 23. सर्वभूतपरीवादाकोशान् II, 5, सर्वभूतप्रशंसा 11, 29, 10. सर्वभूतानि I, 23, 1. सर्वभूतेषु I, 22, 7. सर्वभूते: I, 23, 6. सर्ववर्णानां I, 18, 13, II, 2,2; 25, 1; 26, 11. सर्ववर्णे भ्यः II, 29, 15. सर्वो I, 32, 2. सर्वाणि I, 4, 29. II, 9, 8,

सर्वान् I, 18, 13; 30, 10. II, सहवचनं I, 13, 10. 9, 5. सर्वानुमते II, 29, 7. सर्वान्नी I, 18, 33. सर्वाभावे II, 14, 5. सर्वाश्रमाणां I, 23, 6. सर्वासां I, 11, 30. सर्वाहं I, 5, 23, सर्वे I, 10, 19; 14, 7; 22, 4; 23, 2. II, 14, 14. सर्वेभ्य: I, 1, 10. सर्वेषां I, 18, 18, इत्यादि. सर्वेषु I, 10, 21. इत्यादि. सर्वै: II, 11, 7; 9. सलावृकी I, 10, 19. सलावृक्यां I, 11, 33. सवनगतं I, 24, 6. सवनानि II, 7, 6. सवनानुकलपं I, 25, 11. सवर्णा II, 13, 1. सवर्णायां II, 27, 11. सवुषणं I, 25, 1. सबुषणस्य II, 26, 20. सहये I, 16, 7. सहधेन II, 5, 6. सशरीर: II, 24, 14. सिशिरा: I, 32, 7. सस्ये II, 22, 24. सह I, 29, 1. इत्यादि. सहचरित II, 14, 13. सहत्वं II, 14, 17. सहत्वकर्मभ्यः II, 11, 17.

सहवसन् I, 8, 17. सहश्रद्धा II, 1, 21. सहस्रं I, 24, 1. सहस्रकृत्वः I, 26, 15. सहान्छं II, 19, 5. सहापत्यात् I, 5, 2. सहापत्थे I, 21, 8. सांबतेते II, 11, 20. सांशियकीं I, 32, 27. सांशित्य I, 29, 8. सा I, 24, 16. इत्यादि. साई I, 29, 11. सादने II, 13, 6. साध्येत् II, 5, 15. साधारण Il, 25, 1. साधु II, 6, 2. साध्तां II, 6, 2. साध्यानं I, 22, 6. सान्त्वयति II, 7, 8. खान्त्वियत्वा II, 6, 14. साम 1, 10, 19; 12, 5. सामव्वित्रेण I, 2, 2. सामयाचारिकं I, 7, 31. सायाचारिकात् I, 1, 1. साझां I, 10, 20. साम्पराये II, 13, 6; 29, 9. साम्परायेण II, 24, 3. सायं I, 3, 25; 4, 13; 16; 17; 8, 17. II, 7, 6; 23, 1. सारूप्यं II, 24, 2.

सार्वकालिकं I, 11, 30; 37. सार्वगामी I, 23, 6.

सार्ववर्धिकं I, 3, 7.

सावस्तरणं II, 6, 15.

सावित्री I, 1, 10.

साविजीं I, 26, 15.

सावित्रया I, 27, 1.

सावित्रयाः I, 1, 28.

साहसं II, 13, 7.

सिकत्वा 1, 26, 7.

सिचा I, 16, 29; 31.

सिद्ध: I, 24, 20.

सिद्धि ॥, 20, 3.

सिद्धिः I, 28, 12. II, 9, 13.

सिद्धे II, 3, 10.

सिद्धचति I, 5, 11.

सिद्धचान्ति II, 9, 13.

सिलोञ्छ: II, 10, 4.

सिषाधियवन् II, 12, 17.

सोद्ति II, 13, 9.

सीझ: II, 9, 4.

सीन्नि I, 9, 16.

सीसं II, 16, 18.

सुक्ताशां I, 20, 12.

सुख II, 21, 13.

सुखं II, 2, 2.

खुखे II, 2, 3.

सुपर्णाः I, 17, 35.

सुभिक्षा: I, 18, 5.

सुभूतं II, 3, 11.

स्युक्तः 1, 5, 23; 8, 24.

सुरां I, 25, 3; 11.

खुरापः I, 25, 3.

सुरापानं I, 21, 8.

सुव: I, 12, 5.

स्वर्णे I, 18, 6; 15. II,14,7.

सुवर्णनाभ: II, 19, 3.

सुविचितं II, 11, 3.

सुषिरां I, 28, 15.

सुस्रातं I, 32, 10.

स्वराणां I, 21, 15.

स्रतिकायां I, 16, 19.

सूत्रं II, 4, 22.

सूपसंस्पृष्टेन II, 3, 19.

सूक्षेत् II, 28, 9.

स्भि I, 25, 2; 28, 15.

सूर्या I, 11, 30; 31; 31, 20.

ख्य: II, 17, 4.

सेन्द्रिय: I, 29, 10.

सेवमानः I, 27, 11.

सेवस्व I, 22, 6.

सेवेत I, 32, 18.

सेरी I, 2, 37.

सोत्तराच्छाद्नः II, 19, 12.

सोद्य: II, 17, 5.

स्रोपानत्I,6,10; 14,22; 30,18.

सोमावराद्ध्यानि II, 22, 7.

स्कुप्तवा I, 31, 22.

स्तनयति I, 12, 3.

स्तर्नायतः I, 11, 27.

स्तनियलना I, 9, 23.

स्तनियत्तौ I, 11, 25.

स्तनयेत् I, 12, 5.

स्तुति I, 32, 10.

स्तेन: I, 19, 15; 25, 4; 28,1. स्नातकस्य II, 14, 13. II, 2, 6.

स्तेनाः II, 16, 9.

स्तेयंI,21,8; 25,11. II,14,20. स्नायात् I, 2, 30.

स्तेय II, 27, 16.

स्त्रियं I, 7, 3; 8; 14,31; 24,9. स्त्रेहवति II, 16, 24.

स्त्रिय: I, 14, 21; 23. II, 15, स्पृश्ति I, 25, 5; 29, 7. II.

9; 26, 11.

स्त्रियां I, 9, 12.

स्त्रिया: I, 16, 14; 28, 20. II, स्फोटनानि II, 20, 16. 11, 7.

स्रो I, 29, 13. II, 15, 17; 27, 3. स्मः II, 24, 8.

स्त्री: II, 4, 12.

स्त्रीकामतमौ II, 14, 13.

स्त्रीगमनं I, 21, 8.

स्त्रीणां I, 3, 26; 26,5. II,9,7; स्मर्थते II, 4, 24. 13, 6.

स्त्रीप्रायं II, 16, 8.

स्त्रीभि: I, 3, 16.

स्त्रीभ्य: II, 29, 15,

स्त्रीषु I, 24, 5. II, 29, 11. स्व: I, 20, 6.

स्थान 1, 25, 11. II, 5, 8. स्वकर्म II, 10, 4.

स्थानासनिक: II, 18, 5. स्वध्रमेयुक्तं II, 6, 5.

स्थालीपाकं II, 20, 3.

स्थालीपाक: II, 1, 10.

स्थालीपाकानुदेश्यानि II,19,11. स्वधाकारः I, 13, 1.

स्थावरं I, 19, 6.

स्नातः I, 8, 7.

स्नातक: II, 8, 6; 27, 21.

स्नातकवत् I, 30, 4.

स्नातकवतानि I, 30, 6.

स्ताति I, 30, 1.

स्नानं I, 32, 8.

स्तेह्ब11, 19, 13.

28, 13.

स्प्रहतीं I, 31, 9.

FH I, 14, 25.

समयेत 1, 7, 6; 7.

स्मरेत् II, 8, 14.

स्मरेषु II, 5, 8.

स्मृति II, 18, 4.

स्मृति: II, 15, 25.

स्यात् I, 1, 27. इत्यादि.

स्यातां I, 1, 32·

स्रीवाससा II, 1, 20. स्यु: I, 2, 1. इत्यादि.

स्वधर्मान्छाने II, 2, 2.

स्वधमें I, 18, 13.

स्वपन् II, 12, 13; 14.

स्वपिति I, 4, 28.

स्वप्नं I, 4, 22. II, 12, 16.

स्वप्रपर्यान्तं I, 9, 21; 11, 33.

स्वप्तान्तं I, 10, 22.

स्वमे I, 16, 14.

स्वयं I, 3, 36; 4, 26; 18, 6. 32,13.II,7,13;15; 22,22.

स्वर्ग II, 3, 12; 29, 1.

स्वर्ग I, 5, 15. II, 7, 5; 18,4; 24, 3.

स्वर्गः 11, 4, 9; 6, 6; 29, 10.

स्वर्गजितः II, 24, 5.

स्वर्गद्वारं I, 13, 6.

स्वर्ग्यशब्दं II, 23, 12.

स्वस्तरान् I, 8, 13.

स्वस्ति I, 13, 9.

स्वस्त्ययनं I, 5, 9.

स्वस्त्ययनार्थेन II, 11, 9.

स्वां I, 30, 17.

स्वाधीय: I, 31, 19.

स्वाध्यायं I, 12, 2. II, 5, 3. हव्यं I, 19, 13.

13, 1.

स्वाध्यायहक् I, 5, 11. हस्तेषु II, 17, 17.

स्वाध्याये I, 15, 1; 26, 11. हारिणं I, 3, 3.

II, 21, 10; 21.

स्वाध्यायेन II, 22, 19. हारीत: I, 13, 11; 18, 2; 19,

स्वानि II, 26, 21; 27, 16.

स्वाभाविकं I, 30, 11.

स्वासिन: I, 28, 3.

स्वामिने II, 3, 10.

स्वमिनी II, 4, 13.

स्वामिश्य:II,26, 24; 28,6; 7 हिंसन्ति II, 24, 9.

स्वाहाकार: I, 13, 1.

स्वैरिकर्मस् I, 8, 4; 11, 12. हिंसार्थ I, 29, 7.

स्वैरिकर्माणि I, 3, 15. हिंसार्थन I, 16, 16.

ह I, 3, 26. इत्यादि.

हंस I, 17, 35; 25, 14.

हत्वा I, 24, 1; 6; 24; 25, 12.

हन्ति I, 29, 2; 7.

हन्यते II, 26, 2.

हन्यन्ते I, 9, 26.

हन्यात् I, 25, 4.

हन्यु: 1, 25, 12.

हरेत II, 14, 5.

हर्तार: II, 15, 4.

हर्ष: I, 23, 5.

हविरुच्छिष्टं I, 4, 2.

हविषा I, 3, 43.

स्वाध्यायः I, 12, 1; 2; 3; 5; हस्तेन I, 16, 11; 31, 7. 1I.

3, 15: 16.

हारिइं I, 3, 2.

12; 28,5; 16; 29,12; 16.

हारीती I, 28, 1.

हावियत्वा I, 25, 13.

हास II, 5, 9.

हि I, 1, 10. इत्यादि.

हिंसायां I, 25, 14; 26, 6.

हितं I, 22, 6. हितकारी 1, 2, 20. हित्वा II, 28, 5. हिनस्ति I, 32, 24. हिम II, 25, 11. हुतं I, 3, 26. II, 15, 16. हुतायां I, 18, 25. हत्वा II, 14, 3. हदयङ्गाभिः I, 16, 2. हस्येन I, 7, 9. हष्ट: I, 13, 4. हेमन्त I, 27, 5. होतव्यं II, 7, 15. होत्रव्य II, 7, 14. होम: II, 15, 16; 22, 17. होमा: II, 3, 12. होमात् II, 7, 14. होमे I, 15, 1. होप्यामि II, 7, 15. होमान् I, 3, 20.